ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Η ΑΛΛΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΔΥΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ

ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΘΗΝΑ: ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ

ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΙΚΗ ΡΥΠΑΝΣΗ ΚΑΙ ΗΧΟΡΥΠΑΝΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ: ΟΙ ΓΡΙΕΣ ΠΟΥ ΔΕΝ ΠΕΡΠΑΤΗΣΑΝ ΣΤΗ ΦΩΤΙΑ

«ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ»: ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΤΗΛΕΜΑΧΟ ΑΛΑΒΕΡΑ

ΤΕΥΧΟΣ 16
Δεκέμβριος 2004
Τιμή: 6 €

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΤΣΙΜΙΣΚΗ 2 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛΕΦΩΝΟ 2310 551754
ΟΜΟΙΟΤΥΠΟ 2310 551748
ΓΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Τ.Θ. 10756 54110 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ peebe2@otenet.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ
Δεκέμβριος 2004

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: 6 €
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 24 €
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΥΡΩΠΗ 44 €, ΑΜΕΡΙΚΗ 50,40 €

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
ΑΝΝΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (2310.551754)

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΠΑΓΚΑΛΟΥ (2310.288491)

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΑΧΙΝΙΔΟΥ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (2310.551754)

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΕΛΛΥ ΤΖΟΒΑΡΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ Α.Ε.
ΦΙΛΙΠΠΟΣ

Εξώφυλλο: Πολεμιστές του σώματος Ακρίτα
(Β. Κ. Γούναρης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908*, Εκδόσεις Έφεσος)

Εκδοτικό σημείωμα

Εκδοτικό σημείωμα

Ο αναγνώστης ας μην ανησυχεί. Δεν θα διαβάσει ένα ακόμη αφιέρωμα για μάχες και ανδραγαθίες, με άγνωστα τοπωνύμια και ήρωες χαμένους στο λυκόφως της ιστορίας. Ο Μακεδονικός Αγώνας που φιλοξενείται σ' αυτό το τεύχος αγγίζει πλευρές λιγότερο ηρωικές, πλευρές που προσιδιάζουν στη νεότερη ιστοριογραφική γενιά. Δεν έχουν λυρισμό τα κείμενα που περιλαμβάνονται στο αφιέρωμα «Η άλλη πλευρά του Μακεδονικού Αγώνα». Έχουν γραφεί από δύο λαμπρούς νέους επιστήμονες, τον λέκτορα Ιάκωβο Μιχαηλίδη και τον δρα Χρήστο Μανδατζή, ερευνητές όχι μόνον εξειδικευμένους στο αντικείμενο αλλά και απαλλαγμένους από την ιδεολογική χρήση της ιστορίας, που θέτουν ερωτήματα λιγότερο πολιτικά και περισσότερο οικονομικά και κοινωνικά. Από κάθε άποψη, οι σελίδες που θα διαβάσετε αποκαλύπτουν μια πτυχή του Μακεδονικού Αγώνα άγνωστη και αδιερεύνητη.

Ο καθηγητής του Α.Π.Θ. Γιώργος Βελένης, στον οποίο οι μελλοντικοί ερευνητές θα αποδώσουν αναμφίβολα την ανατροπή πολλών συμβατικοτήτων της βυζαντινής ιστορίας και τοπογραφίας της Θεσσαλονίκης, επανεξετάζει το ενδιαφέρον οπτικό από το αρχείο του αρχιτέκτονα και πολεοδόμου Αριστοτέλη Ζάχου, το οποίο εκδόθηκε πρόσφατα.

Ο επ. καθηγητής του Α.Π.Θ. Χρίστος Πυργίδης μας προσφέρει μία πολλαπλώς χρήσιμη έρευνα, η οποία υπολογίζει το χρόνο μεταφοράς επιβατών στη διαδρομή Θεσσαλονίκη-Αθήνα με διάφορα συγκοινωνιακά μέσα. Ο χρόνος μεταφοράς είναι πραγματικός, από την έξοδο του σπιτιού μέχρι τον τελικό προορισμό.

Ο αν. καθηγητής του Α.Τ.Ε.Ι.Θ. Φωκίων Βοσνιάκος παρουσιάζει τα πορίσματα ενδιαφερουσών ερευνών για την ατμοσφαιρική ρύπανση και την ηχορύπανση που δημιουργεί η κυκλοφορία αυτοκινήτων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.

Η Ινώ Ιωαννίδου και η Λενιώ Μπαρτζιώτη καταθέτουν μία ανεπανάληπτη φωτογραφική μαρτυρία από μία πυροβασία που τελικώς δεν έγινε, στην Αγία Ελένη Σερρών την άνοιξη του 1970.

Οι παλαιότεροι Θεσσαλονικείς θα αισθανθούν μεγάλη οικειότητα διαβάζοντας τη συνέντευξη που παραχώρησε ο Τηλέμαχος Αλαβέρας στον συνεργάτη μας Γιάννη Κεσσόπουλο για τη διαδρομή του περιοδικού «Νέα Πορεία», που συμπληρώνει πενήντα χρόνια συνεχούς κυκλοφορίας.

Όσο για το βιβλιοπροσκλητήριο, οι ενδιαφερόμενοι για την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης του 16ου αιώνα θα υποστούν ένα μικρό κλονισμό από τα ευρήματα στο φορολογικό κατάστιχο του έτους 1567.

Με αυτά τα κείμενα συμπληρώνονται πέντε χρόνια από την επανέκδοση της «Θεσσαλονικέων Πόλεως» τον Ιανουάριο του 2000. Επέτειος που την οφείλουμε στους αναγνώστες μας και γι' αυτό, από καρδιάς, τους ευχαριστούμε.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Η ΑΛΛΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

Συνήθως, ο Μακεδονικός Αγώνας έρχεται στη μνήμη σαν μία στερεότυπη εικόνα που περιλαμβάνει μάχες, ανδραγαθίες, θυσίες και δηώσεις εκ μέρους των αντιπάλων. Τα κείμενα που ακολουθούν συμβάλλουν σε μία διαφορετική προσέγγιση, που αποκλίνει από τη συνηθισμένη εικόνα. Μία προσέγγιση που στρέφεται σε πιο πρακτικές πλευρές, αναμφίβολα δυσχερείς, χωρίς εμφανείς ηρωισμούς, αλλά όχι λιγότερο χρήσιμες.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΚΛΕΦΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

10

«Συχνά ήταν τα παράπονα για την κακή ποιότητα του ιματισμού ιδιαίτερα των τσαρουχιών, τα οποία χαλούσαν εύκολα και ήταν απαραίτητη η παρουσία υποδηματοποιού για να τα επιδιορθώσει». Αποτελούσαν οι πολεμικές επιχειρήσεις στο μακεδονικό χώρο μια στρατιωτική επιχείρηση πάνω σε ένα προδιαγεγραμμένο σχέδιο; Θα δίσταζε κανείς να απαντήσει θετικά. Οι Έλληνες που συμμετείχαν στην ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα είχαν να αντιμετωπίσουν συνθήκες που παρέπεμπαν περισσότερο στην κλέφτικη παράδοση των αγωνιστών του 1821 και λιγότερο στα πρότυπα διοίκησης και οργάνωσης του στρατού στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο. Ωστόσο, οι αρχές του εικοστού αιώνα ήταν μια νέα εποχή, που χαρακτηριζόταν από εντελώς διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες από εκείνες της εθνεγερσίας. Ο λέκτορας Βαλκανικής Ιστορίας **Ιάκωβος Μιχαηλίδης** διερευνά τα οργανωτικά προβλήματα των ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων που έδρασαν στη Μακεδονία, αποτελούμενα εν μέρει από εθελοντές του ελεύθερου βασιλείου ή της Κρήτης και εν μέρει από ντόπιους. Αναδεικνύει τα προβλήματα αυτά στο επίπεδο της καθημερινής πρακτικής λειτουργίας και τα συνδέει με τις συνθήκες ζωής στη Μακεδονία της εποχής.

ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ, ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΠΡΟΒΛΕΠΤΕΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ

18

Κατά πόσο και με ποιον τρόπο μπόρεσε τελικά το ελληνικό κράτος να επωμιστεί μέρος ή το σύνολο του οικονομικού κόστους της διεξαγωγής ενός πολυετούς αγώνα, όπως ο Μακεδονικός; Το ερώτημα φαίνεται περίεργο σε όποιον έχει υπόψη του τη μέτρια εικόνα που παρουσίαζαν τα δημόσια οικονομικά του ελληνικού βασιλείου στις αρχές του 20ού αι. Το ερώτημα έχει παραμείνει αδιερεύνητο. Ποιο ήταν το συνολικό κόστος και ποιος ανέλαβε το σχετικό βάρος; Ποιες δαπάνες καλύπτονταν και πώς γινόταν η διαχείριση και η διακίνηση των χρημάτων; Υπήρχε ή όχι έλεγχος των δαπανών και ποια προβλήματα παρουσιάστηκαν κατά τη διάθεση των κονδυλίων; Ήταν τα κίνητρα όσων συμμετείχαν στον Αγώνα καθαρά πατριωτικά ή μήπως θα πρέπει να αναζητήσουμε αγωνιστές που ενδιαφέρονταν και για την οικονομική επιβίωσή τους; Άραγε, πέρα από τα «εθνικά» αίτια, υπήρξαν συγκεκριμένοι τοπικοί οικονομικοί παράγοντες που έπαιξαν το ρόλο τους στη διαμόρφωση και την ένταση που έλαβε η διαμάχη στη Μακεδονία; Σε αυτά και πολλά άλλα παρόμοια τολμηρά ερωτήματα απαντά ο **δρ Χρήστος Μανδατζής**.

ΑΝΤΑΡΤΙΚΟ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΜΙΑΣ ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΖΟΜΕΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ο Μακεδονικός Αγώνας δεν πραγματοποιήθηκε εν κενώ, αλλά εν μέσω προβλημάτων που δημιούργησαν οι έριδες και οι ανταγωνισμοί σχετικά με τη νομή της εξουσίας, τη συσσώρευση πλούτου, τη διανομή ή εκμετάλλευση γαιών, τα οποία διερευνά ο **δρ Χρήστος Μανδατζής**. Η έρευνα εντόπισε συμπτώματα δυσαρμονίας ή ολοκληρωτικής ρήξης ανάμεσα σε εκπροσώπους του ανώτερου κλήρου και το ποίμνιό τους σε κοινότητες της Μακεδονίας. Οι υπερβολικές απαιτήσεις των πρώτων για εισφορές από τους πιστούς, παρά τη δυσχερή οικονομική θέση των τελευταίων, η αμφίβολη διαχείριση του κοινοτικού εκκλησιαστικού ταμείου και η κακή διανομή των καλλιεργήσιμων εκκλησιαστικών γαιών ώθησαν μερικές κοινότητες να προσχωρήσουν στην Εξαρχία και να εργαστούν κατά της ελληνικής υπόθεσης. Άλλος λόγος ήταν οι έριδες μεταξύ μεγάλων οικογενειών της ίδιας κοινότητας, με σημεία αιχμής τη νομή της εξουσίας ή διαχείρισης των κοινοτικών γαιών. Δεν έλειψαν και οι συγκρούσεις μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας, για τη διανομή της οικογενειακής περιουσίας. Κάθε μέρος, αναζητώντας υποστήριξη, προσχωρούσε σε κάποια από τις αντίπαλες εθνικές παρατάξεις. Άλλη κοινωνική πτυχή του Μακεδονικού Αγώνα ήταν οι έριδες μεταξύ κοινοτήτων ολόκληρων. Οι άνθρωποι της υπαίθρου διατύπωναν σε βάρος των κατοίκων των αστικών κέντρων κατηγορίες για το βαθμό και την ποιότητα της συμμετοχής τους στον Αγώνα, τις αρχηγικές τάσεις τους και τις σχέσεις τους με τις αντίπαλες μερίδες. Συναφές είναι και το φαινόμενο της εξαγοράς τσιφλικιών από τους χωρικούς που ως εκείνη τη στιγμή εργάζονταν σε αυτά ως κολίγοι ή επίμορτοι καλλιεργητές και η συνακόλουθη μετατροπή των χωριών τους σε κεφαλοχώρια, από το τέλος του 19ου αιώνα. Το ελληνικό κράτος έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα στο ζήτημα της εξαγοράς εκτάσεων γης κάθε χρήσης (τσιφλίκια, βοσκοτόπια και δασώδεις εκτάσεις) και παραστάθηκε, όσο ήταν δυνατό, στους μακεδόνες χωρικούς.

60

ΜΕΛΕΤΕΣ

Ποικιλία θεμάτων, από την αρχαιολογία μέχρι τη συγκοινωνιολογία και τις επιστήμες του περιβάλλοντος, πάντοτε με άξονα τη Θεσσαλονίκη.

ΑΝΑΓΚΑΙΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Ζητούμε συγγνώμη από τους μαθητές της έκτης τάξης του 1974 του «Ρήγα Φεραίου», γιατί στο τεύχος 14 και πιο συγκεκριμένα στις σελίδες 168-169 αυξήσαμε την ηλικία τους κατά τέσσερα χρόνια.

Τα οικονομικά του Μακεδονικού Αγώνα

Η άγνωστη φωτογραφία του σώματος Μελά της 26ης Αυγούστου 1904. Ο Μελάς καθιστός στην πρώτη σειρά με παντελόνι. (Β. Κ. Γούναρης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908*, Εκδόσεις Έφεσος).

Στρατιωτικά πρότυπα και κλέφτικη παράδοση

Οργανωτικά προβλήματα και καθημερινή ζωή στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα

Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Η αυγή του 20ού αιώνα υπήρξε η αφετηρία για την πιο αιματηρή φάση του Μακεδονικού Ζητήματος. Η προσπάθεια για θρησκευτική και εκπαιδευτική κυριαρχία καθώς και οι διπλωματικές παλινδρομήσεις παραμερίστηκαν και τη θέση τους πήραν τα όπλα. Η ιστορία της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα έχει απασχολήσει αρκετούς μελετητές, Έλληνες και ξένους. Τόσο οι διπλωματικές ενέργειες όσο και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις έχουν καταγραφεί και σχολιαστεί αναλυτικά. Ωστόσο, η βιβλιογραφία παρουσιάζει σημαντικό κενό στο θέμα της διερεύνησης της υποδομής του Αγώνα.

Η στρατολόγηση ανδρών για τις ανάγκες του Αγώνα δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση. «Έπρεπε να'σαι σίγουρος για το ποιόν των ανθρώπων που θα διάλεγες. Να'σαι βέβαιος ότι δεν θα σε πρόδιδαν από την μια στιγμή στην άλλη. Έπειτα ήταν δύσκολο να βρεις ανθρώπους αποφασισμένους να σ' ακολουθήσουν σ' ένα έδαφος ξένο, άγνωστο και ν' αναλάβουν έναν αγώνα σκληρό, πολεμώντας ένα εχθρό τόσο ύπουλο» έγραψε αργότερα ο περίφημος καπετάν Κόρακας. Χρειάζονταν ακόμη χρήματα για τον εξοπλισμό, τη συντήρηση και τη μισθοδοσία τους. Παράλληλα, ήταν επιβεβλημένη η απόλυτη μυστικότητα στις κινήσεις από το φόβο των τούρκων και βουλγάρων κατασκόπων που παρακολουθούσαν τις κινήσεις των ελλήνων αξιωματικών. Παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που υπήρχαν, όμως, η ιδέα της εξόδου στη Μακεδονία γινόταν πάντοτε δεκτή με ενθουσιασμό, κυρίως μεταξύ των νεαρών αξιωματικών. Σε περιοχές, μάλιστα, όπως η Κρήτη, όπου οι πολεμικές περιπέτειες αποτελούσαν μέρος της καθημερινής ζωής, η προσέλευση αγωνιστών ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Για τους νεαρούς αξιωματικούς που εγκατέλειπαν τις θέσεις τους, η Μακεδονία, εκτός από την εκπλήρωση του εθνικού καθήκοντος, φαίνεται ότι ενσάρκωνε και μια χρυσή ευκαιρία για γρήγορη αναρρίχηση στις τάξεις ενός στρατεύματος με απαρχαιωμένες δομές καθώς, επίσης, και μια ευκαιρία εκδίκησης των προσφάτων πολεμικών ταπεινώσεων. Ο ηρωικός θάνατος του Παύλου Μελά και η δημοσιότητα που του έδωσε ο ελληνικός τύπος λειτούργησαν, επίσης, καταλυτικά και πύκνωσαν τις τάξεις των εθελοντών που αναζήτησαν στα μακεδονικά βουνά μια καλύτερη τύχη.

Οι οπλαρχηγοί επιθυμούσαν, κατά κύριο λόγο, άνδρες εξοικειωμένους με την πολεμική τέχνη, αλλά νεοσύλλεκτους στον Αγώνα για τη Μακεδονία. Τέτοιου είδους άνδρες αποτελούσαν δυναμικό το οποίο μπορούσαν να το διαπλάσουν εύκολα και να του εμφυσήσουν τη στρατιωτική πειθαρχία που οι ίδιοι ήθελαν. Οι Κρητικοί αποτελούσαν την πλειοψηφία των ανδρών που στελέχωναν τα σώματα, ενώ αντίθετα η αντιπροσώπευση άλλων περιοχών, όπως της Θεσσαλίας και της Στερεάς, φαίνεται ότι ήταν μικρή, τουλάχιστον στην αρχή του Αγώνα. Η στρατολόγηση των Κρητών δημιουργούσε, όμως, και μεγάλα προβλήματα. Εριστικοί και απείθαρχοι καθώς ήταν, συχνά έρχονταν σε σύγκρουση με τους Τούρκους, τους οποίους είχαν συνηθίσει να θεωρούν ως εχθρούς, δημιουργώντας με τη στάση τους πρόσθετους αντιπάλους.

Η στρατολόγηση εντόπιων μακεδόνων αγωνιστών εξελίχθηκε, επίσης, σε μια πολύ δύσκολη υπόθεση. Οι περισσότεροι ήταν εντελώς αγύμναστοι για πολεμικές ενέργειες, γι' αυτό ήταν επιβεβλημένη η στοιχειώδης εκπαίδευσή τους. Ο Ιωάννης Δεμέστιχας αρχικά τους στρατολογούσε μόνο για να ανοίγουν μονοπάτια και να κατασκευάζουν καλύβες στη λίμνη. Αργότερα, όμως, προχώρησε και στην εκγύμνασή τους. Κάθε χωριό έστελνε δύο νέους, 18-25 ετών, για μία εβδομάδα στη λίμνη. Εκεί, κάθε Σάββατο, συγκεντρώνονταν περίπου 25 χωρικοί, οι οποίοι ασκούνταν στη χρήση των όπλων και την τέχνη του πολέμου. Η εκπαίδευσή τους ολοκληρωνόταν με βολή 5-10 φυσιγγίων, με νυκτερινές ασκήσεις και με την ανάγνωση κομματιών από την ελληνική ιστορία. Τα αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν: σύντομα τα σώματα της λίμνης αποτελούνταν κατά το ήμισυ από Μακεδόνες.

Η διείσδυση των ελληνικών σωμάτων στη Μακεδονία ακολουθούσε δύο δρόμους, τον χερσαίο και τον θαλάσσιο. Η πορεία δια ξηράς, που ήταν και η πιο συνηθισμένη, γινόταν ως εξής: Τα σώματα συγκεντρώνονταν στην Αθήνα και από εκεί σιδηροδρομικώς μετέβαιναν στο Βόλο, πολλές φορές με ενδιάμεσο σταθμό τη Χαλκίδα. Άλλα πάλι έφθαναν στο Βόλο ατμοπλοϊκώς μέσω Βουλιαγμένης ή Χαλκίδας. Από το Βόλο, ο οποίος αποτελούσε το ορμητήριο των σωμάτων στην περιοχή της Θεσσαλίας, κατευθύνονταν με το τρένο, ανάλογα με τον τελικό προορισμό τους, είτε προς τη Λάρισα είτε προς τα Τρίκαλα είτε προς την Καλαμπάκα. Τα σώματα, βέβαια, ήταν υποχρεωμένα να παίρνουν προφυλάξεις για να μην εντοπισθούν, καθώς

Ίσως μόνον η γεωγραφική θέση του, εκτός της αγοράς και εν μέσω μιας μεσοαστικής συνοικίας, προφύλαξε το Προξενείο του Βασιλείου της Ελλάδος (σημερινό Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα) από βομβιστική ενέργεια από τις βουλγαρικές συμμορίες που δρούσαν και επανειλημμένα αναστάτωσαν με τρομοκρατικές δράσεις τη Θεσσαλονίκη. Άραγε, τι νιώθει από την απειλή αυτή ο σημερινός διαβάτης;

βούλγαροι και τούρκοι πράκτορες παρακολουθούσαν τις κινήσεις τους, ήδη από τον Πειραιά. Συχνά διανυκτέρευαν στα αμπάρια των πλοίων και αρκετές φορές κρύβονταν σε βαγόνια με ζώα. Στις πόλεις της Θεσσαλίας, όπου κατέλυαν, έλληνες αξιωματικοί, μέλη της ειδικής υπηρεσίας διάβασης των συνόρων, τους περίμεναν και τους παρείχαν κάθε είδους διευκολύνσεις στην αποστολή τους. Εκεί γινόταν η μισθοδοσία των οπλιτών καθώς και ο εξοπλισμός τους, που συνήθως περιλάμβανε μια κάπα, ένα μαχαίρι, έναν επίδεσμο, ορισμένα φαρμακευτικά είδη πρώτης ανάγκης, όπλα, Gras ή Mannlicher και σφαίρες.

Αφού τελείωνε ο εξοπλισμός των σωμάτων, άρχιζε το πιο δύσκολο μέρος της επιχείρησης, η διάβαση των ελληνοτουρκικών συνόρων. Την παραμονή η όλη ατμόσφαιρα θύμιζε τελετουργία. Συνήθως ένας ιερέας όρκιζε τους αγωνιστές στον ιερό σκοπό και ο αρχηγός του σώματος με μια σύντομη ομιλία του ανέλυε το σχέδιο που επρόκειτο να ακολουθήσουν, ενώ με φλογερά λόγια προσπαθούσε να εμψυχώσει τους άνδρες του. Ακολουθούσε η καθιερωμένη αναμνηστική φωτογραφία, μέσα σε κλίμα εθνικής και θρησκευτικής έξαρσης, και η μέρα τελείωνε με οινοποσία και πλουσιοπάροχο γεύμα.

Τρία ήταν τα συνήθη δρομολόγια που ακολουθούσαν τα σώματα για να εισέλθουν στη Μακεδονία. Το πρώτο ήταν το δρομολόγιο του Ολύμπου. Τα σώματα ξεκινούσαν από τη Λάρισα, διέρχονταν από τη διάβαση της Μελούνας, περνούσαν τον Πηνειό κοντά στα Τέμπη και, μέσω του χωριού Αιγάνη, τελευταίου πριν την οροθετική γραμμή, έφταναν στο χωριό Παντελεήμων. Από εκεί συνέχιζαν τον δρόμο τους, είτε προς την Ελασσόνα και το Σαραντάπορο, είτε βορειότερα, προς την περιοχή Βέροιας-Νάουσας-Έδεσσας. Το δρομολόγιο αυτό, το οποίο ακολούθησε και ο Μελάς κατά την δεύτερη έξοδό του στη Μακεδονία, όπως επίσης και τα σώματα του Δουμπιώτη και του Σταυρόπουλου, ήταν εξαιρετικά δύσκολο, λόγω των ληστρικών ομάδων που δρούσαν στην περιοχή του Ολύμπου και των ρουμανιζόντων προδοτών.

Το δεύτερο δρομολόγιο ήταν αυτό που περνούσε νοτιοανατολικά των Γρεβενών. Τα σώματα κατέλυαν σε κρησφύγετα γύρω από το χωριό Γάβροβο (Γάβρος Τρικάλων) κι από εκεί διέρχονταν τα σύνορα κοντά στο Βελεμίστι (Αγιόφυλλο Τρικάλων) και, αφού περνούσαν τους ποταμούς Βενέτικο και Αλιάκμονα, κατευθύνονταν βόρεια, μέσω του Παλαιοκάστρου, της Σιάτιστας και του Κωσταραζίου. Το δρομολόγιο αυτό ήταν σύντομο και το ακολούθησαν αρκετά σώματα, όπως του Γύπαρη, του Κατεχάκη, του Τσόντου, του Καούδη, καθώς και το σώμα Μελά κατά την πρώτη έξοδό του στη Μακεδονία. Και η διαδρομή, όμως, αυτή ήταν δυσχερής, γιατί κοντά στο πέρασμα ανάμεσα στα όρη Βούρινο και Σινιάτσικο υπήρχαν τα Καραγιάννια με πληθυσμό μουσουλμανικό.

Το τρίτο ήταν το δρομολόγιο που περνούσε βορειοδυτικά των Γρεβενών. Τα σώματα από το Βελεμίστι περνούσαν τον Βενέτικο στο ύψος του Σπηλαίου και κατευθύνονταν βόρεια προς τα Καστανοχώρια. Το δρομολόγιο αυτό, το οποίο ακολούθησε ο Μελάς στην τρίτη έξοδό του, ήταν το μεγαλύτερο αλλά και το πιο ασφαλές, γιατί η περιοχή του Βοΐου όρους ήταν γεμάτη από πυκνά δάση και ασφαλή κρησφύγετα. Επίσης, το γεγονός ότι τα περισσότερα Καστανοχώρια ήταν ελληνόφωνα εξυπηρέτησε αφάνταστα τη διέλευση των αγωνιστών.

Εκτός, όμως, από την χερσαία είσοδο στη Μακεδονία υπήρχε πάντοτε και η θαλάσσια οδός. Μάλιστα, η δια θαλάσσης μεταφορά κρίθηκε προσφορότερη, γιατί το ταξίδι συντόμευε κατά πολύ -μέχρι και ένα μήνα, κατά τους υπολογισμούς του Μαζαράκη, ενώ ήταν ασυγκρίτως πιο ασφαλές, επειδή τα σώματα δεν ήταν αναγκασμένα να χωρισθούν σε ομάδες, και σαφώς πιο συστηματικό. Τέλος, οι άνδρες που μεταφέρονταν από θαλάσσης μπορούσαν να κουβαλούν μαζί τους μεγαλύτερες ποσότητες εφοδίων. Τα σώματα ξεκινούσαν από τη Βουλιαγμένη και με ατμόπλοια κατευθύνονταν στο Τζάγεζι, στις εκβολές του Πηνειού, ή σπανιότερα στον Αγιόκαμπο. Εκεί λειτουργούσαν ειδικές υπηρεσίες υποδοχής, επανδρωμένες με έλληνες αξιωματικούς, που αποστολή τους ήταν η διευκόλυνση των κινήσεων των σωμάτων.

Τέσσερα ήταν τα σημεία τα οποία είχαν επιλέξει τα σώματα, για αποβίβασή τους στα εδάφη της Μακεδονίας. Η πιο συνηθισμένη περιοχή ήταν το τμήμα ανάμε-

Ο Παύλος Μελάς ένστολος. Η προμήθεια των πυρομαχικών στα ένοπλα ελληνικά σώματα απαιτούσε σημαντικούς οικονομικούς πόρους.

σα στις εκβολές των ποταμών Λουδία και Αξιού. Η επιλογή αυτή φαίνεται πως ήταν η καλύτερη για τα σώματα που κατευθύνονταν στην Κεντρική Μακεδονία, όπως το σώμα του καπετάν Άγρα. Δεν ήταν εύκολο να ελεγχθεί από τους Τούρκους και βρισκόταν κοντά στη λίμνη των Γιαννιτσών, η οποία αποτελούσε κλασικό τόπο συγκέντρωσης των σωμάτων. Το δεύτερο σημείο αποβίβασης ήταν η Χαλκιδική, κυρίως τα χωριά Άγιος Νικόλαος, Τορώνη και το Πόρτο Κουφό στη χερσόνησο της Σιθωνίας, αλλά και η χερσόνησος της Κασσάνδρας. Ανατολικότερα, άλλα σημεία αποβίβασης ήταν η Ασπροβάλτα και ο Σταυρός στον κόλπο του Ορφανού. Τις ακτές της Χαλκιδικής επέλεγαν τα σώματα που κατευθύνονταν, κυρίως, στην Ανατολική Μακεδονία. Αν και το δρομολόγιο αυτό ήταν αρκετά μεγάλο, ωστόσο προτιμήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις, γιατί το απέραντο μήκος των ακτών δεν ήταν εύκολο να ελεγχθεί και γιατί τα δάση του Χολομώντα αποτελούσαν ασφαλή καταφύγιο για τα σώματα. Το τέταρτο σημείο, το οποίο είχε ορισθεί για την αποβίβαση των σωμάτων, ήταν ο κόλπος της Θεσσαλονίκης και, πιο συγκεκριμένα, η περιοχή του Καρά Μπουρνού. Το δρομολόγιο αυτό ήταν και το πιο επικίνδυνο, λόγω της συνεχούς παρουσίας τουρκικών περιπολιών, αλλά χρησιμοποιήθηκε ορισμένες φορές για αιφνιδιασμό, όπως κατά τη διείσδυση του Κωνσταντίνου Μαζαράκη.

Το πέρασμα στη Μακεδονία και οι ανάγκες του Αγώνα σήμαιναν για τους περισσότερους μαχητές αναγκαστική αλλαγή στον τρόπο ζωής τους, αλλαγή που ούτε εύκολη ήταν ούτε και ανώδυνη. Λόγω των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών, οι στρατιωτικές δραστηριότητες περιορίζονταν στο διάστημα από την άνοιξη ως τα μέσα του φθινοπώρου. Τους χειμερινούς μήνες τα σώματα ήταν αναγκασμένα είτε να αποσύρονται στα εδάφη της ελληνικής επικράτειας, είτε να συμπτύσσονται σε αμιγώς ελληνικές περιοχές της Μακεδονίας, για να αποφύγουν τη σύγκρουση με τις τουρκικές συνοριακές φρουρές.

Καθώς οι μετακινήσεις, για λόγους ασφαλείας, γίνονταν συνήθως νύχτα, οι πολεμιστές υποχρεώνονταν να αγρυπνούν τις νυχτερινές ώρες και να κοιμούνται κατά τη διάρκεια της ημέρας. Αλλά και αυτός ο σύντομος και διακοπτόμενος ύπνος δεν ήταν καθόλου ξεκούραστος. Τυλιγμένοι στις κάπες τους, φορώντας πολύ συχνά τα παπούτσια τους και με το χέρι απλωμένο στο ντουφέκι, οι αγωνιστές προσπαθούσαν να ηρεμήσουν, όσο τους άφηναν η υπερένταση και ο φόβος από μια ξαφνική επίθεση του εχθρού. Τις λιγοστές ελεύθερες ώρες τους τις περνούσαν καθαρίζοντας τα όπλα τους, που σκούριαζαν από την υγρασία, ή πίνοντας καφέ και τσάι μέσα σε αυτοσχέδια τενεκεδένια κουτιά. Το μπάνιο επιτρεπόταν μόνο κατά τη διάρκεια της νύχτας, όταν δεν υπήρχε κίνδυνος να τους αιφνιδιάσουν οι εχθροί.

Τις θρησκευτικές γιορτές τις τελούσαν με ιδιαίτερη λαμπρότητα και κατάνυξη. Μετά τον εκκλησιασμό, όπου κάτι τέτοιο ήταν δυνατό, ακολουθούσε πλούσιο γλέντι, ξέσπασμα από την καθημερινή λιτότητα και την στρατιωτική πειθαρχία. Τραγούδια και εμβατήρια προσέδιδαν στην όλη εκδήλωση την εθνική της διάσταση.

Η απότομη αλλαγή του τρόπου ζωής, η ριζική μεταβολή του κλίματος και οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης επέδρασαν αρνητικά στην υγεία των αγωνιστών. Τα κρυολογήματα, η προσβολή από ψείρες και ο ελώδης πυρετός εξαντλούσαν καθημερινά τα σώματα. Όσα, μάλιστα, δρούσαν στην περιοχή της λίμνης των Γιαννιτσών, βρίσκονταν σε δυσχερέστερη θέση, καθώς η παρουσία κουνουπιών και η υγρασία που έπεφτε ανάμεσα στις 3μ.μ.-10π.μ. εξαντλούσαν δραματικά τον οργανισμό τους. Όμως το φαρμακευτικό υλικό ήταν πενιχρό. Λίγη κινίνη, μερικοί επίδεσμοι, βαμβάκι σουμπλιμέ και ιωδοφόρμιο ήταν τα λιγοστά φάρμακα που κουβαλούσαν μαζί τους. Όταν, μάλιστα, βρίσκονταν στην ανάγκη να περιθάλψουν και

τραυματίες, τότε τα φάρμακα κατά κανόνα αποδεικνύονταν ανεπαρκή.

Την ανυπαρξία κρατικής υποδομής στο ζήτημα της περίθαλψης των αγωνιστών ήρθε να καλύψει μερικώς η ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι Σαρακατσάνοι απετέλεσαν μια πρώτης τάξεως λύση για προσωρινή περίθαλψη αρρώστων και τραυματιών. Εξίσου σημαντική, όμως, ήταν και η προσφορά ιδιωτών γιατρών, οι οποίοι από την πρώτη στιγμή στρατεύθηκαν στον εθνικό Αγώνα. Άλλοτε πάλι τα προξενεία έπαιζαν το ρόλο νοσοκομείων, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις οι τραυματίες στέλνονταν στην Αθήνα.

Τις ελλείψεις σε υλικό αντιστάθμιζε η συμπαράσταση των συναγωνιστών και τα γιατροσόφια. Οι αγωνιστές, σε περίπτωση τραυματισμού, βοηθούσαν ο ένας τον άλλο, γεγονός που αύξανε τη συνοχή μεταξύ των μελών της ομάδας, ενώ συχνά το ρετσίνι των πεύκων υποκαθιστούσε την έλλειψη αντισηπτικών για την επικάλυψη των τραυμάτων.

Σε άμεση εξάρτηση με την περίθαλψη των αγωνιστών βρίσκεται και το ζήτημα του εφοδιασμού τους με τρόφιμα. Τα σώματα είχαν τη δυνατότητα να κουβαλούν

Η εξάρτυση του καπετάν Ακρίτα, από έγχρωμο πίνακα. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

μαζί τους ελάχιστα τρόφιμα και οι αγωνιστές ήταν διατεθειμένοι να πληρώνουν αδρά για να τα αποκτήσουν. Η τροφοδοσία τους γινόταν συνήθως από τα χωριά στην περιοχή των οποίων δρούσαν. Όμως οι δυσκολίες δεν έλειπαν και η κύρια αιτία γι' αυτό ήταν η παρακολούθηση των χωριών από τους Τούρκους. Πολύτιμη υπήρξε και πάλι η συμβολή των Σαρακατσάνων, οι οποίοι και στο ζήτημα αυτό στάθηκαν αρωγοί των ελληνικών σωμάτων. Αλλά τόσο η ποιότητα όσο και η ποσότητα των τροφίμων κυμαίνονταν σε χαμηλά επίπεδα. Ο Παπατζανετέας αναφέρει ότι το φαγητό τους ήταν συνήθως ψωμί και τυρί, συχνά όμως το στερούνταν κι αυτό, με αποτέλεσμα να μένουν νηστικοί ακόμη και για ημέρες. Άλλοτε πάλι ξεγελούσαν την πείνα τους τρώγοντας καρπούς δέντρων.

Οι πορείες των σωμάτων ήταν συνήθως νυχτερινές. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις γίνονταν μετακινήσεις υπό το φως της ημέρας. Τα σώματα σπάνια βάδιζαν από κεντρικούς δρόμους. Συνήθως, ακολουθούσαν στενά μονοπάτια, ερημικά μέρη και διέσχιζαν δασώδεις εκτάσεις, επιδιώκοντας να φτάσουν το συντομότερο στον προορισμό τους. Περπατούσαν ακόμη και κάτω από αντίξοες συνθήκες, πυκνής χιονόπτωσης και καταρρακτώδους βροχής. Πολλές φορές οι άνδρες βάδιζαν ασταμάτητα, πάνω από 12 ώρες, νηστικοί. Οι στάσεις ήταν σύντομες και διαρκούσαν 10-15 λεπτά. Τότε μόνον επιτρεπόταν το κάπνισμα, ενώ αρκετοί είχαν μαζί τους καμινέτα για να ψήνουν καφέ και τσάι. Απαραίτητος σύντροφος ήταν ο χάρτης της Μακεδονίας, ενώ ορισμένοι είχαν την πολυτέλεια να έχουν στην κατοχή τους πυξίδα και κιάλια.

Όπλα και στολίδια. Η αισθητική σε φωτογραφικές λήψεις ατελιέ των Μακεδονομάχων. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

Τα ανταρτικά ελληνικά σώματα δεν ξεχώριζαν, όμως, μόνο από τις κινήσεις και τις ενέργειές τους. Ιδιαίτερη προσοχή έδιναν και στην ενδυμασία τους, η ποιότητα της οποίας συχνά αποκτούσε και συμβολικό περιεχόμενο. Δύο ήταν οι τύποι φορεσιάς που προτιμούσαν οι αγωνιστές. Ο ένας περιελάμβανε το πουκάμισο, το ντουλαμά, τη φουστανέλα και τα τσαρούχια και ο άλλος μια μάλλινη μπλούζα, το παντελόνι και τις μπότες. Κοινό ένδυμα αποτελούσε η κάπα, η οποία θεωρούνταν πολύτιμη, γιατί το καλοκαίρι προφύλαγε από τον ήλιο και το χειμώνα από το κρύο και τη βροχή. Αν και οι φωτογραφίες των καπετάνιων του Μακεδονικού Αγώνα τους απεικονίζουν φορώντας όλα τους τα τσαπράζια, ωστόσο η πραγματικότητα φαίνεται ότι επέβαλε μια πιο σεμνή ενδυμασία. Ο Καραβίτης αντικατέστησε τα τσαρούχια με μπότες, όχι μόνο λόγω της κρητικής του καταγωγής, αλλά και γιατί θεωρούσε ότι ήταν πιο κατάλληλες σε μέρη όπου υπήρχαν πυκνή βλάστηση και συνεχείς ανηφοριές. Συχνά ήταν τα παράπονα για την κακή ποιότητα του ιματισμού, ιδιαίτερα των τσαρουχιών, τα οποία χαλούσαν εύκολα και ήταν απαραίτητη η παρουσία υποδηματοποιού για να τα επιδιορθώσει.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι η αποτίμηση του Μακεδονικού Αγώνα μπορεί να γίνει μέσα από δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες: Αν γίνει αποδεκτό ότι οι πολεμικές επιχειρήσεις στο μακεδονικό χώρο αποτελούσαν μια στρατιωτική επιχείρηση (εξιλέωση για τις πολεμικές ταπεινώσεις του παρελθόντος) πάνω σε ένα προδιαγεγραμμένο σχέδιο, τότε θα πρέπει να επισημανθούν με αυστηρότητα οι σοβαρές δυσλειτουργίες και να επιμεριστούν οι ευθύνες. Όμως στην περίπτωση αυτή το κλίμα και το πνεύμα μέσα στο όποιο διεξήχθη ο Αγώνας δεν θα έχει γίνει κατανοητό. Τέτοιου είδους ερμηνείες παραβλέπουν το γεγονός ότι η δράση στη Μακεδονία αποτελεί ένα ακόμη επεισόδιο της ελληνικής κλέφτικης παράδοσης. Παρά τις φιλοδοξίες και τα σχέδια των εμπνευστών του, ο Μακεδονικός Αγώνας άντλησε περισσότερα από την πείρα των κλεφταρματολών, ιδίως των Μακεδόνων, παρά από τις στρατηγικές γνώσεις των αξιωματικών. Η μελέτη της καθημερινής ζωής και της δράσης, ο τρόπος στρατολόγησης και η σύνθεση των ανδρών αποδεικνύει ότι αναδείχθηκαν περισσότερο σε επιτυχημένους αρματολούς παρά σε τακτικούς στρατιωτικούς ηγέτες. Σε τελική ανάλυση, η προσωπική παλικαριά, η κλέφτικη παράδοση και η ιδιωτική πρωτοβουλία, οι πολυτιμότερες παρακαταθήκες του ελληνικού κράτους, αναπλήρωσαν επιτυχημένα τις αδυναμίες και κάλυψαν τα οργανωτικά αδιέξοδα. Έτσι, δικαιολογημένα κέρδισαν αναδρομικά τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο Μακεδονικό Αγώνα.

Προϋπολογισμοί, λογαριασμοί και απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες

Απόπειρες χρηματοδότησης του αλυτρωτικού αγώνα στη Μακεδονία (1904-1908)

Χρήστος Μανδατζής

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μέρος της μεταπτυχιακής εργασίας με τον ίδιο τίτλο που υποβλήθηκε στον Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ.

Ο Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908, ο «τρίτος απελευθερωτικός αγώνας» προς την εθνική ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους σύμφωνα με τον Douglas Dakin[1], εντάσσεται απόλυτα στο πλαίσιο της αλυτρωτικής πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας που ακολούθησε το ελληνικό κράτος ήδη από τα μέσα του 19ου αι. ως και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου. Ασφαλώς, δεν πέτυχε να συμπεριλάβει τα μακεδονικά εδάφη εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους -δεν ήταν, άλλωστε, αυτός ο άμεσος στόχος του- κατόρθωσε, όμως, με τη μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία να συγκρατήσει αρκετούς από τους διεκδικούμενους πληθυσμούς μακριά από τους κινδύνους αφομοίωσης των διάφορων εθνικών (βουλγαρικής, σερβικής, ρουμανικής) και θρησκευτικών (εξαρχικής, ουνιτικής, προτεσταντικής) προπαγανδών, υπέρ της ελληνικής εθνικής υπόθεσης και με πίστη στην Ορθοδοξία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Τέθηκαν, έτσι, εκείνες οι απαραίτητες βάσεις, που λίγο αργότερα, κατά την αμέσως επόμενη εμπόλεμη φάση των δύο Βαλκανικών πολέμων, θα εξασφάλιζαν για την Ελλάδα ένα κατά το δυνατόν μεγαλύτερο κομμάτι κατά την αναδιανομή, μεταξύ των βαλκανικών κρατών, των ευρωπαϊκών επαρχιών της διαλυόμενης οθωμανικής αυτοκρατορίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πολιτικό και διπλωματικό πλαίσιο, στο οποίο πραγματοποιήθηκε η τρίτη αυτή προσπάθεια του ελληνισμού για την ολοκλήρωσή του, έχει σε ικανοποιητικό βαθμό μελετηθεί. Τον ίδιο καιρό έγινε και η αναλυτική -ως και τις πιο ανατριχιαστικές τους λεπτομέρειες- παρουσίαση των ένοπλων επιχειρήσεων και των συγκρούσεων μεταξύ των ανταρτικών σωμάτων, με τα οποία οι αντίπαλες εθνικές προπαγάνδες προσπάθησαν να πραγματοποιήσουν τους εθνικούς οραματισμούς τους στο χώρο της Μακεδονίας[2]. Το ιδεολογικό περιεχόμενο, οι θεωρητικές συνάφειες και οι πολιτικοί συσχετισμοί που παρουσίαζε η ελληνική Μεγάλη Ιδέα απασχόλησαν επίσης τους μελετητές και έτυχαν ικανοποιητικής μελέτης[3]. Ωστόσο, και παρά το γεγονός ότι η ελληνική ιστοριογραφία έχει να επιδείξει μια αξιόλογη στροφή προς τη μελέτη της δημιουργίας, λειτουργίας και εξέλιξης και του μετασχηματισμού ή της ανατροπής των δομών στην κοινωνική και οικονομική ζωή του ελληνικού κράτους, μπορεί κανείς να σημειώσει κάποια σχετική απροθυμία σε ό,τι αφορά την ενασχόλησή της με τη μελέτη του κόστους -υπό πρίσμα μάλλον λογιστικό- συγκεκριμένων τομέων δράσης του ελληνικού κράτους, της δυνατότητας του ελληνικού δημοσίου ταμείου να φέρει το βάρος συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών, των οικονομικών συνιστωσών που τις διέπουν ή των ευρύτερων οικονομικών τους επιπτώσεων. Η απροθυμία αυτή γίνεται ίσως ακόμη μεγαλύτερη όταν πρόκειται για έναν εθνικό αγώνα τόσο ιδιόμορφο όσο ο Μακεδονικός, μια ένοπλη επιχείρηση κινούμενη μεταξύ παρανομίας και νομιμότητας, μεταξύ της προσπάθειας για εκπλήρωση της ιερής υποχρέωσης για απελευθέρωση αλύτρωτων αδελφών και ολοκλήρωσης του ιστορικού εθνικού χώρου, και ενός εθνικιστικού παραληρήματος για επέκταση του ζωτικού χώρου[4].

Το ερώτημα αν και κατά πόσο και με ποιον τρόπο τελικά μπόρεσε το ελληνικό κράτος να φέρει μέρος ή το σύνολο του κόστους της διεξαγωγής ενός τέτοιου αγώνα όπως ο Μακεδονικός είναι αρκετά κρίσιμο, λαμβανομένης υπόψη τής μάλλον μέτριας εικόνας που παρουσιάζουν τα δημόσια οικονομικά στις αρχές του 20ου αι. Η προσέγγιση που επιχειρείται εδώ θα περιοριστεί ακριβώς σε αυτό, στην εξέταση, δηλαδή, μόνο της οικονομικής πτυχής του, ζήτημα το οποίο μέχρι τώρα έχει παραμεί-

Ο επιχειρηματίας Περικλής Χατζηλαζάρου, από τους πρωτεργάτες του αγώνα των Ελλήνων της Μακεδονίας, με τη σύζυγό του Ευφροσύνη, ανάμεσα σε αγρότες. (Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, «Στα σχολεία του Μακεδονικού Αγώνα»).

Σημείωση: Η εικονογράφηση έγινε με ευθύνη της σύνταξης του περιοδικού.

Ο πειρασμός - Διαφήμιση του μεγάλου καταστήματος «Tiring» στη Θεσσαλονίκη, πρόδρομου των σημερινών πολυκαταστημάτων. Εφημερίδα «Μακεδονία», 1911.

νει μάλλον αδιερεύνητο. Πέρα από τα σημεία εκείνα στα απομνημονεύματα ή στα ημερολόγια των πρωταγωνιστών του Αγώνα[5], στα οποία γίνεται λόγος για την πληρωμή συγκεκριμένων υπηρεσιών ή για την αγορά των αναγκαίων για τα σώματα, καθώς και σε όσες προξενικές αναφορές παρατίθενται σε εργασίες για το Μακεδονικό Αγώνα που έχουν δει μέχρι σήμερα το φως της δημοσιότητας[6], το ζήτημα της οικονομικής χρηματοδότησης αυτής της τεράστιας προσπάθειας του ελληνισμού δεν έχει αντιμετωπιστεί συστηματικά. Δεν έχει ίσως διευκρινιστεί επαρκώς ποιο ήταν το συνολικό κόστος και ποιος τελικά ανέλαβε το σχετικό βάρος, όπως επίσης ακαθόριστο παραμένει το είδος των δαπανών που έπρεπε να καλυφθούν, καθώς και το θέμα της διαχείρισης και της τελικής αποδοχής των χρημάτων. Πρόκειται για μια ακατάσχετη ροή χρημάτων, υπήρχε ή όχι έλεγχος των δαπανών και ποια προβλήματα παρουσιάστηκαν κατά τη διάθεση των κονδυλίων; Από εκεί και πέρα, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί κατά πόσο τα κίνητρα όσων συμμετείχαν στον Αγώνα ήταν καθαρά πατριωτικά και αλτρουιστικά ή μήπως, τελικά, πρόκειται για έναν «εθνικό» αγώνα που διεξήχθη με μισθοφόρους. Και πέρα απ' αυτά τα οικονομοτεχνικά ζητήματα, υπήρξαν άραγε και ποιες ήταν οι τυχόν οικονομικές συνέπειες, θετικές και αρνητικές, μιας τόσο γενικευμένης ένοπλης διαμάχης, σε ένα χώρο με τόσο ιδιάζουσα σύνθεση πληθυσμού, όσο ο μακεδονικός; Μήπως πρόκειται για πόλεμο συμφερόντων και άραγε, πέρα από τα «εθνικά» αίτια, υπήρξαν μήπως συγκεκριμένοι τοπικοί οικονομικοί παράγοντες που έπαιξαν το ρόλο τους στη διαμόρφωση και την ένταση που έλαβε αυτή η διαμάχη στη Μακεδονία;

Ο ακριβής υπολογισμός της συνολικής οικονομικής δαπάνης στην οποία υποβλήθηκε το ελληνικό βασίλειο κατά την τετραετία που διήρκεσε η ένοπλη φάση

(1904-1908) κατέστη τελικά αδύνατος για δύο βασικούς λόγους: ο πρώτος ότι δεν έγινε δυνατό να εντοπιστούν στις πηγές τυχόν ετήσιοι ισολογισμοί και ο δεύτερος ότι η αύξηση της έντασης της ένοπλης δράσης και η συνακόλουθη αύξηση των δαπανών με τίποτε δεν μπορούσαν να προβλεφθούν στους σχετικούς προϋπολογισμούς που υποβάλλονταν προς το Υπουργείο Εξωτερικών. Ένας τελευταίος περιορισμός, επιβεβλημένος και πάλι από τις διαθέσιμες πηγές, είναι ο εξής: δεδομένου ότι κατά τον πρώτο καιρό του Αγώνα παρουσιάζεται δυαρχία στην καθοδήγησή του μεταξύ του Μακεδονικού Κομιτάτου των Αθηνών (έλεγχος στη Δυτική Μακεδονία) και του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης (σε Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία), είναι ενδεχόμενο να παρουσιάστηκαν κάποιες διαφοροποιήσεις σε ορισμένα οικονομικά ζητήματα, διαχειριστικά, ύψους καταβολών κτλ.[7] Από τη μια μεριά, όμως, η απουσία συγκεκριμένων αναφορών σε τέτοιου είδους δυσαρμονίες ή ακόμη και παραπόνων για μια τυχόν γενικευμένη τάση παρόμοιων διαφοροποιήσεων ανάμεσα στους δύο επιτελικούς φορείς και από την άλλη ο κοινός και ενιαίος χαρακτήρας του Αγώνα, η συνολική κρατική επίβλεψη, ακόμη και στο χώρο και τρόπο δράσης του Κομιτάτου, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι τυχόν τάσεις διαφοροποίησης που παρουσιάστηκαν δεν διατάραξαν το γενικό σχήμα και υπήρξαν μάλλον περιστασιακές. Γι' αυτό το λόγο, η αντιμετώπιση των οικονομικών διαστάσεων του Αγώνα έγινε συνολικά και με πρότυπο οικονομικής οργάνωσης εκείνη του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, θεωρώντας ότι όλη η αλυσίδα των οργανωτικών και εκτελεστικών φορέων του (προξενεία, τοπικά κέντρα και επιτροπές, το Κομιτάτο, οι αρχηγοί των σωμάτων) υποτάχθηκε στις ίδιες παραμέτρους.

1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

1.1 Εκπαιδευτικές ευθύνες και πρώιμες οικονομικές υποχρεώσεις (1878-1904)

Η αποστολή των τεσσάρων ελλήνων αξιωματικών (Μελάς, Κοντούλης, Κολοκοτρώνης και Παπούλας) στη Μακεδονία το Μάρτιο του 1904[8] και η αναδιοργάνωση των εκεί προξενικών γραφείων (προξενεία Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, υποπροξενεία Σερρών και Καβάλας)[9] αποτέλεσαν την πρώτη εκδήλωση της διάθεσης του ελληνικού κράτους να αναλάβει δραστήρια τη φροντίδα για τη σωτηρία του αλύτρωτου ελληνισμού της Μακεδονίας από την επιβουλή των ξένων εθνικών και θρησκευτικών προπαγανδών[10] με ένοπλα μέσα. Ουσιαστικά, δεν επρόκειτο για τίποτε άλλο παρά για την κατάληξη προηγούμενων σχετικών προσπαθειών μεμονωμένων ιδιωτών ή παρακρατικών οργανώσεων, προσπαθειών που ως τότε αφορούσαν πρωτίστως στην ευαισθητοποίηση και την κινητοποίηση της ελληνικής κοινής γνώμης σχετικά με την κρισιμότητα του μακεδονικού ζητήματος, αλλά και στην προστασία του υπόδουλου ελληνισμού έναντι της ένοπλης βίας.

Ως το 1904, έτος το οποίο συμβατικά θεωρείται ως εναρκτήριο του ένοπλου Μακεδονικού Αγώνα, η μόνη οικονομική παρουσία του επίσημου ελληνικού κράτους στη Μακεδονία περιοριζόταν αποκλειστικά στην κάλυψη μέρους των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών δαπανών των υπόδουλων μακεδονικών κοινοτήτων[11]. Με συνεχώς εντεινόμενους ρυθμούς και αυξανόμενα ποσά, από το 1870 (έτος ίδρυσης της βουλγαρικής Εξαρχίας) και εξής, το ελληνικό κράτος επιδότησε ένα μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών αναγκών στη Μακεδονία[12] κινούμενο, βασικά, πάνω σε τρεις άξονες-στόχους:

1. Την επιχορήγηση των κοινοτήτων μέσω των κατά τόπους ελληνικών προξε-

νείων για τη συντήρηση των υπαρχόντων διδασκαλείων και την ίδρυση νέων σχολείων, πρωτοβάθμιας κυρίως εκπαίδευσης, ορφανοτροφείων και οικοτροφείων.

2. Τη μέριμνα για την εύρυθμη λειτουργία των εκπαιδευτηρίων, το διορισμό και τη μισθοδοσία δασκάλων, την προμήθεια του απαραίτητου εκπαιδευτικού υλικού, τη χορήγηση υποτροφιών και την παροχή συσσιτίων, ιδιαίτερα στα απειλούμενα με απόσχιση ή ήδη σχισματικά χωριά, με στόχο την παραμονή ή την επιστροφή τους, αντίστοιχα, στους κόλπους του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

3. Τον καταρτισμό εκπαιδευτικών στελεχών, με ιδιαίτερη έμφαση σε όσους κατάγονταν από τη Μακεδονία.

Σκοπός της όλης προσπάθειας ήταν η αντιμετώπιση των ξένων εθνικών προπαγανδών (βουλγαρικής, ρουμανικής, σερβικής) αλλά και η απομάκρυνση του κινδύνου του θρησκευτικού προσηλυτισμού (άμεσα συνδεδεμένου με τις διαδικασίες αφελληνισμού των κατοίκων της Μακεδονίας) από καθολικούς και προτεστάντες ιεραποστόλους[13]. Σταθερός συνεργάτης του κράτους στο έργο αυτό υπήρξε το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο επίσης έφερε μέρος της σχετικής ευθύνης, ενώ οι ενέργειες διευθύνονταν αρχικά μέσω του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» Αθηνών και από το 1886 και εξής μέσω της «Επιτροπής προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας».

Έγινε, όμως, πολύ γρήγορα φανερό ότι αυτού του είδους η αρωγή προς τους πληθυσμούς της Μακεδονίας μικρή μόνο επιτυχία είχε, ώστε να συγκρατεί τους πληθυσμούς αυτούς στην ελληνική υπόθεση. Η τρομοκρατική δράση ένοπλων βουλγαρικών σωμάτων (από το 1895 και εξής) και ποικίλοι άλλοι οικονομικοί και μικροπολιτικοί λόγοι συνέβαλαν, ώστε οι κάτοικοι των μακεδονικών χωριών να δηλώνουν προσχώρηση στην Εξαρχία, να δέχονται βούλγαρο δάσκαλο ή ιερέα και να απογράφονται τελικά ως Βούλγαροι[14].

Παρά τις συνεχείς προτροπές ορισμένων ιεραρχών αλλά και των εκπροσώπων του ελληνικού κράτους στις σημαντικότερες ευρωπαϊκές πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας[15] για ανάληψη δραστικών αντιμέτρων, η ελληνική κυβέρνηση αρνιόταν να αναλάβει την πρωτοβουλία (και μαζί την κάλυψη της σχετικής δαπάνης) για τη σύσταση, τον εξοπλισμό και την αποστολή ένοπλων σωμάτων στη Μακεδονία, είτε από Ελλαδίτες είτε από φυγάδες στο ελληνικό βασίλειο Μακεδόνες. Οι λόγοι ήταν προφανείς: Τα αποτελέσματα της ήττας του 1897[16], η οικονομική και στρατιωτική αδυναμία, η πολιτική αστάθεια και η διπλωματική απομόνωση[17] εμπόδιζαν την Ελλάδα να ανταποκριθεί θετικά σε αυτές τις εκκλήσεις, ουσιαστικά δηλαδή να ικανοποιήσει την ανάγκη για ενιαία οργανωτική υποδομή και επιτελική οργάνωση του Αγώνα[18].

Προτιμώντας για ευνόητους λόγους, αντί της χρήσης τακτικού στρατού στη Μακεδονία, τη χρησιμοποίηση άτακτων ανταρτικών ομάδων, το ελληνικό κράτος παραχώρησε τα απαραίτητα περιθώρια σε ιδιώτες ή επιτροπές, για να αναπτύξουν πρωτοβουλίες στα ζητήματα της οργάνωσης και διεξαγωγής της ένοπλης αμυντικής προσπάθειας του μακεδονικού ελληνισμού[19].

1.2 Οι προδρομικές προσπάθειες της Εθνικής Εταιρείας: Το οικονομικό κόστος του αλυτρωτισμού

Από το 1894, ήδη, η Εθνική Εταιρεία[20] είχε επωμιστεί την ευθύνη και την αντίστοιχη δαπάνη για την αποστολή των πρώτων σωμάτων από την Ελλάδα, στο διάστημα 1894-1897. Μόνο το 1896 η Εταιρεία δαπάνησε συνολικά περίπου 68.802 δρχ., από τις οποίες οι 42.000 δρχ. αφορούσαν στη μηνιαία αποζημίωση 388 ανταρτών, πέρα από τα έξοδα εξοπλισμού τους, μεταφοράς πολεμοφοδίων και άλλα βοηθήματα. Για το 1897 η σχετική δαπάνη ξεπέρασε τις 930.000 δρχ. από τις οποίες 165.000 δρχ.[21] περίπου αφορούσαν στη σύσταση αποκλειστικά νέων σωμάτων[22]. Παράλληλα με τα έξοδα μισθοδοσίας και εξοπλισμού, η Εθνική Εταιρεία έλαβε πρόνοια όχι μόνο για τους αναξιοπαθούντες αντάρτες και οπλαρχηγούς μετά τη διάλυση των σωμάτων τους, αλλά και για τις οικογένειες των νεκρών αγωνιστών[23]. Φρόντισε ακόμη, μέσω δωροδοκιών, για την αθώωση ή τη μείωση της ποινής όσων συνελήφθησαν και δικάστηκαν στη Θεσσαλονίκη το Φεβρουάριο του 1897, ως πρωταίτιοι του κινήματος της προηγούμενης χρονιάς[24]. Τα έσοδα της Εταιρείας προέρχονταν κυρίως από την τρίδραχμη μηνιαία εισφορά των μελών της, τις εισφορές από το εξωτερικό -οι οποίες πλήθυναν λίγο πριν από την έναρξη του πολέμου- και από τις προσφορές κατά τη διεξαγωγή συναυλιών, θεατρικών παραστάσεων και χοροεσπερίδων (όπου εξέλειπε το αντίτιμο εισόδου)[25].

10s/

THE ANGLO-HELLENIC COMPANY OF SALONICA LTD

Incorporated under the Companies Acts 1862 to 1907.

CAPITAL £ 20.000 ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ £ 20.000

DIVIDED INTO 1990 SHARES OF £10 EACH AND 2000 FOUNDERS' SHARES OF 1s

FOUNDERS' SHARE

N° 081

This is to Certify that the Bearer of this Warrant, is the proprietor of ONE Share of 10 sh. fully paid, numbered as above, in the ANGLO-HELLENIC Cy OF SALONICA Ltd, subject to the Articles of Association and Regulations of the Company.

GIVEN under the Common Seal of the Company in Manchester.

Βεβαιοῦται ὅτι ὁ φέρων τὴν παροῦσαν εἶναι κάτοχος μιᾶς μετοχῆς καὶ ὁλοσχερῶς ἐξωφλημένης ἀπὸ sh. 10 ἀριθμημένης ὡς ἄνω τῆς Ἀγγλο-Ἑλληνικῆς Ἑταιρίας Θεσσαλονίκης Ltd καὶ ὑποκειμένης εἰς τὸ συνεταιρικὸν συμβόλαιον καὶ εἰς τὸ καταστατικὸν τῆς Ἑταιρίας.
Σημασθεῖσα μὲ τὴν σφραγῖδα τῆς Ἑταιρίας.

The tenth day of March 1909

H. Rongolatti SECRETARY — THE PRESIDENT DIRECTOR — THE MANAGING DIRECTOR

THE ANGLO HELLENIC COMPANY OF SALONICA LTD	THE ANGLO HELLENIC COMPANY OF SALONICA LTD	THE ANGLO HELLENIC COMPANY OF SALONICA LTD	THE ANGLO HELLENIC COMPANY OF SALONICA LTD
Founders' Share N° 081	Founders' Share N° 081	Founders' Share N° 081	Founders' Share N° 081
payable to bearer according to notice by the Company	payable to bearer according to notice by the Company	payable to bearer according to notice by the Company	payable to bearer according to notice by the Company
COUPON N° 15	COUPON N° 14	COUPON N° 13	COUPON N° 12

Η Αγγλοελληνική Εταιρεία Ltd., η πρώτη μεγάλη μετοχική εμπορική εταιρεία στη Θεσσαλονίκη, με καταστήματα στη (σημερινή) οδό Αγίου Μηνά. (Αρχείο «Θεσσαλονικέων Πόλις»).

Βέβαια, η Εθνική Εταιρεία χρεώθηκε την ήττα του 1897 και υπό την πίεση της κυβέρνησης[26] και της κοινής γνώμης διαλύθηκε, το Δεκέμβριο του 1900, παρά τις αντιδράσεις των μελών της. Κληροδότησε, όμως, αφού είχε ήδη συνδράμει αρκετούς αντάρτες και τους συγγενείς τους, στην αρτισύστατη «Πανελλήνιο Σκοπευτική Εταιρεία» το σύνολο των περιουσιακών της στοιχείων σε ρευστό, μετοχές, υλικό πολέμου, ύψους 275.200 περίπου δρχ., ποσό διόλου ευκαταφρόνητο για την εποχή[27].

1.3. Μία πρώτη αποτίμηση

Εκείνο που μπορεί να παρατηρήσει κανείς γι' αυτή την πρώιμη περίοδο είναι ότι, παρ' όλο που το ελληνικό κράτος αρνούνταν να υιοθετήσει βίαιες πρακτικές προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωση των αλύτρωτων της Μακεδονίας, ωστόσο η παρουσία του στο χώρο αυτό κάθε άλλο παρά ασήμαντη υπήρξε. Η κρατική οικονομική συνεισφορά και το παρεχόμενο (εκπαιδευτικό) έργο ίσως δεν χαρακτηρίζονταν από τον έντονο παρορμητισμό και τη δυναμική ένταση επιχειρήσεων όπως εκείνη της Εθνικής Εταιρείας, υπήρξαν, όμως, από άποψη τακτικής, περισσότερο ασφαλείς κατά τη διεξαγωγή τους, σταθερότερες στη χρονική τους διάρκεια και σαφώς πιο μακρόπνοες στα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Αποφεύγοντας αντιδράσεις και εκδηλώσεις υπό μορφή βεγγαλικών, το ελληνικό κράτος παρουσιάστηκε ως ο κύριος προστάτης και χορηγός του μακεδονικού ελληνισμού (ακόμη και έναντι του Πατριαρχείου), δημιουργώντας το απαραίτητο υπόβαθρο για τη δημιουργία ή την ενίσχυση του εθνικού του φρονήματος. Σε αντίθεση, άλλωστε, με τη στάση του επίσημου κράτους, φαίνεται ότι ιδιώτες επενδυτές, από το ελληνικό βασίλειο ορμώμενοι, δεν χαρακτηρίζονταν από παρόμοια εξωστρέφεια σε ό,τι αφορά τις οικονομικές τους δραστηριότητες στη Μακεδονία, είτε αυτές χαρακτηρίζονταν από παράλληλες εθνικές συνιστώσες είτε όχι.

Λιανοπωλητές. Θεσσαλονίκη, τέλη 19ου αιώνα. Λεπτομέρεια από φωτογραφία P. Zepdji. (Αρχείο Ε. Χεκίμογλου).

2. ΤΑ ΛΟΓΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

2.1 Πρώτες προσπάθειες οργάνωσης της οικονομικής υποδομής

Από τις αρχές του 20ού αιώνα, σχεδόν ταυτόχρονα με τη διάλυση της Εθνικής Εταιρείας, άρχισαν να ιδρύονται στο ελληνικό βασίλειο διάφοροι σύλλογοι, επιτροπές και ταμεία, με σκοπό την οικονομική ενίσχυση του ελληνισμού της Μακεδονίας. Πιο συγκεκριμένα, οι σχετικές προσπάθειες αφορούσαν στην ανέγερση και την αποκατάσταση των σχολείων και των εκκλησιών, στην περίθαλψη κάθε είδους θυμάτων, στην υποστήριξη των μακεδόνων προσφύγων που συνέρρεαν στο ελληνικό κράτος[28]. Επιστέγασμα των πρωτοβουλιών αυτών αποτέλεσε η ίδρυση στις 22 Μαΐου 1904, στην Αθήνα, με πρωτοβουλία παλαιών στελεχών της Εθνικής Εταιρείας, του «Μακεδονικού Κομιτάτου»[29], με πρόεδρο τον διευθυντή της εφημερίδας «Εμπρός» Δημήτριο Καλαποθάκη και μέλη σημαντικές πολιτικές και στρατιωτικές προσωπικότητες της εποχής[30].

Στα άρθρα του «Οργανισμού του Μακεδονικού Κομιτάτου», που αφορούσαν στον καθορισμό των στόχων και των μεθόδων δράσης του, τέθηκε, φυσικά, και ιδιαίτερα λεπτό θέμα των οικονομικών παροχών προς τους αντάρτες. Έτσι, στο περιεχόμενο των άρθρων γινόταν λόγος για τη μισθοδοσία ανδρών μέσω των προξενείων και για την παροχή αμοιβών σε μαχητές με εξαιρετική προσφορά, ενώ προβλεπόταν και παροχή περίθαλψης ύψους 51 δρχ. σε κάθε άνδρα που θα επέστρεφε από τη Μακεδονία μετά από τετράμηνη παραμονή[31].

Με την ενεργοποίηση της ελληνικής πρωτοβουλίας στη Μακεδονία, το Κομιτάτο ανέλαβε τελικά τον οργανωτικό έλεγχο και την αποστολή σωμάτων μόνο στο βιλαέτι Μοναστηρίου. Παρά τις σχετικές αποτρεπτικές προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης, πολύ γρήγορα παρουσιάστηκαν αλληλεπικαλύψεις, δυσαρμονία, ακόμη και ανοιχτή σύγκρουση μεταξύ του Κομιτάτου και των αναβαθμισμένων προξενείων, για τον έλεγχο και το συντονισμό δράσης σε ολόκληρη τη Μακεδονία[32]. Μόνο μετά την ανάδειξη του Λάμπρου Κορομηλά σε Γενικό Επιθεωρητή των προξενείων της Μακεδονίας (1906) δόθηκε ένα τυπικό τέλος σε αυτόν τον επικίνδυνο διχασμό[33], που ουσιαστικά αντικατόπτριζε τον ανταγωνισμό μεταξύ προξενικών και στρατιωτικών για την ηγεσία του Αγώνα. Ήταν αναπόφευκτο η διαχείριση των οικονομικών του ιδιόμορφου όσο και αδυσώπητου αυτού Αγώνα να αντικατοπτρίζει τα οργανωτικά του προβλήματα, που εκδηλώθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα με την επίσημη έναρξή του[34].

Τον ίδιο καιρό, παράλληλα με τις πρωτοβουλίες που εκπορεύονταν αποκλειστικά από την Αθήνα, σημειώθηκαν διάφορες προσπάθειες για την άρτια οργάνωση της άμυνας του ίδιου του μακεδονικού ελληνισμού, πάντα σε στενή συνεργασία με επιτροπές των Αθηνών. Ο Ίων Δραγούμης με την οργάνωση της «Άμυνας» στο Μοναστήρι, ο Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης στην περιφέρεια της μητροπόλεώς του[35] και ο Παύλος Μελάς[36] κατά τις περιοδείες του στη Μακεδονία επιχείρησαν να οργανώσουν τοπικές επιτροπές και ταμεία σε πόλεις και μεγάλα χωριά, αντιμετωπίζοντας πρώτοι αυτοί το θέμα της οικονομικής υποδομής του εθνικού αγώνα. Επέβα-

λαν, λοιπόν, την καταβολή εισφορών, την πληρωμή προστίμων και τη διενέργεια εράνων για τη συλλογή χρημάτων απαραίτητων για την πληρωμή των πολιτοφυλάκων, των αγγελιοφόρων κ.ά. και για την κάλυψη των εξόδων των πρώτων εντοπίων σωμάτων (ακολουθώντας ουσιαστικά το βουλγαρικό παράδειγμα της φορολόγησης των χωρικών). Μερίμνησαν ακόμη εκ των ενόντων για τον ανεφοδιασμό και την επιμελητεία των ανταρτών και για την εξασφάλιση των απαραίτητων καταφυγίων. Προνόησαν, παράλληλα, για την ενίσχυση της εκπαίδευσης και πρόσφεραν βοήθεια σε άπορες οικογένειες[37]. Πάνω σε αυτούς τους άξονες αναπτύχθηκε η κατοπινή μέριμνα των αξιωματικών των προξενείων και των αρχηγών των σωμάτων για την ικανοποίηση των οικονομικής φύσης αναγκών του Αγώνα.

2.2 Επίσημοι προϋπολογισμοί «απροβλέπτων εθνικών δαπανών» - Απόπειρες ισολογισμού

Η πρόθεση του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών να παράσχει κάθε οικονομική βοήθεια σε όποιον αναλάμβανε πρωτοβουλία για την οργάνωση της άμυνας του μακεδονικού ελληνισμού ήταν δηλωμένη ήδη από πολύ νωρίτερα[38]. Από τις αρχές του 1904, όμως, το υπουργείο χορηγούσε στο Προξενείο Θεσσαλονίκης ολοένα και μεγαλύτερα ποσά για «έκτακτες» ή «απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες»[39], ποσά με τα οποία ο νέος Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης Λάμπρος Κορομηλάς φρόντιζε, από το Μάιο 1904, για την κάλυψη αυτών των πρώτων δαπανών[40].

Στις πρώτες του εκθέσεις σχετικά με την κατάσταση στη Μακεδονία και τον τρόπο που επιβαλλόταν να κλιμακωθεί η ελληνική αντίπραξη, σημείωνε ο Κορομηλάς το ύψος των απαιτούμενων οικονομικών θυσιών του ελληνικού κράτους. Καθώς τα ήδη δαπανούμενα για εκπαιδευτικούς και εκκλησιαστικούς σκοπούς ποσά κρίθηκαν ανεπαρκή για να εξασφαλίσουν την επιτυχία του Αγώνα, προϋπολογίστηκε ότι για την ένοπλη δράση (δεκαετούς διάρκειας, όπως προέβλεπε τότε ο Κορομηλάς) ήταν απαραίτητη η διάθεση ενός εκατομμυρίου πεντακοσίων χιλιάδων γαλλικών φράγκων σε ετήσια βάση[41], πέρα από τα τακτικά λειτουργικά έξοδα των προξενείων[42].

Προς το τέλος του 1904 και ενώ η οργάνωση του Αγώνα προχωρούσε με εντονότερους ρυθμούς, ο Κορομηλάς συνέταξε και υπέβαλε, προφανώς στο αρμόδιο Ειδικό Γραφείο του Υπουργείου Εξωτερικών, υπεύθυνο για την έγκριση και διάθεση από το ταμείο μυστικών εξόδων των απαιτούμενων κονδυλίων, «Γενικό Προϋπολογισμό» των αναμενόμενων, για το 1905, εξόδων του Προξενείου Θεσσαλονίκης[43]. Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό αυτό, οι μηνιαίες δαπάνες του Προξενείου Θεσσαλονίκης κατανέμονταν ως εξής:

(α) Για χειμερινό ιματισμό και υπόδηση (εφάπαξ καταβολή 777,50 λ.Τ. για 328 άνδρες σωμάτων[44] και πολιτοφύλακες[45].

(β) Για μηνιαίες αποδοχές (408 ανταρτών, πολιτοφυλάκων, οδηγών, λεμβούχων, πληροφοριοδοτών κ.ά. πρακτόρων και υπαλλήλων τοπικών κέντρων[46], δαπάνη 975,50 λ.Τ. μηνιαίως).

(γ) Για μηνιαία απρόβλεπτα έξοδα (ύψους 590 λ.Τ. το μήνα).

Ταυτόχρονα, προβλεπόταν δαπάνη 2.000 λ.Τ. το χρόνο για φυσίγγια, με πρόβλεψη για αύξηση[47] ως και στις 420 λ.Τ. το μήνα, σε περίπτωση πιθανής έντασης των συγκρούσεων, καθώς επίσης δαπάνη επιπλέον 800 λ.Τ. το χρόνο για την αντικατάσταση οπλισμού και φθαρμένου ιματισμού και για τον εξοπλισμό των νεοσύλλεκτων ανδρών. Το συνολικό ύψος της δαπάνης για το 1905, κατά τις εκτιμήσεις του Κορομηλά, θα έφτανε στις 23.700 λ.Τ.[48], ποσό το οποίο, απ' ό,τι φαίνεται, δεν ξεπεράστηκε και το οποίο η ελληνική κυβέρνηση χορήγησε τμηματικά μεν, αλλά χωρίς περικοπές[49].

Πάνω στους ίδιους άξονες κατανομής των εξόδων κινήθηκαν και οι κατοπινές καταβολές του Προξενείου Θεσσαλονίκης, όπως αποδεικνύουν οι «Συνοπτικοί πίνακες δαπανών κατά κεφάλαιον», με τους οποίους το προξενείο απέδιδε κάθε μήνα λογαριασμό στο Υπουργείο των Εξωτερικών[50]. Οι πίνακες αυτοί είναι εξαιρετικά αναλυτικοί, αφού καταγράφουν και τις μικρότερες χρηματικές καταβολές, διακεκριμένες σε επιμέρους κατηγορίες εξόδων, με τον ακόλουθο τρόπο:

1. Υλικό πολέμου.

Οι δημογραφικές και κοινωνικές ιδιορρυθμίες της Θεσσαλονίκης καθώς και η οικονομική ανάπτυξή της και η διεθνής σημασία της, κατέστησαν τη Θεσσαλονίκη στόχο των τρομοκρατικών ενεργειών των αυτονομιστών. Λεπτομέρεια από φωτογραφία P. Zepdji. (Αρχείο Ε. Χεκίμογλου).

2. Ιματισμός και υπόδηση.
3. Σώματα - κέντρα - πράκτορες - πολιτοφύλακες:
α. μισθοί, αμοιβές[51],
β. έξοδα κέντρων, πρακτόρων, πολιτοφυλάκων.
4. Γενικές δαπάνες:
α. εκπαίδευση[52] και συντήρηση αξιωματικών,
β. μεταφορά όπλων,
γ. οδοιπορικά,
δ. απρόβλεπτα,
ε. συντάξεις, βοηθήματα[53].

Μπορεί, βέβαια, οι άνδρες των ελληνικών σωμάτων να περνούσαν τα ελληνοτουρκικά σύνορα έχοντας όλον τον απαραίτητο εξοπλισμό, ωστόσο το Προξενείο Θεσσαλονίκης κατά πρώτο λόγο και έπειτα τα υπόλοιπα προξενεία και τοπικά κέντρα του Αγώνα έπρεπε να καλύπτουν με έξοδά τους όλες τις ανάγκες που παρουσιάζονταν κατά την εξέλιξη της ένοπλης δράσης. Επρόκειτο, καταρχήν, για την αγορά των απαραίτητων φυσιγγίων, κόστος το οποίο είδαμε ήδη ότι ο Κορομηλάς προϋπολόγισε στις 2.000 λ.Τ. το χρόνο[54], αν και ειδικά για τους μήνες της έντονης δράσης έκρινε ότι θα απαιτούνταν εξαιρετικά ως και 420 λ.Τ. το μήνα[55]. Παράλληλα, υπήρχαν πάντα τα έξοδα για τον εξοπλισμό των νεοσύλλεκτων ανταρτών, κυρίως μακεδόνων χωρικών, αλλά και όσων άλλων συνεργατών (πρακτόρων, αγγελιοφόρων κτλ.) ένοιωθαν την ανάγκη της ασφάλειας που παρείχε τους δύσκολους εκείνους καιρούς κάποιο περίστροφο ή ένα εγχειρίδιο[56]. Επιπλέον έξοδα αφορούσαν στην αντικατάσταση ή την επιδιόρθωση χαλασμένου (λόγω κακής ή ανύπαρκτης συντήρησης) οπλισμού[57] ή στη συμπλήρωση του οπλισμού ενός σώματος, καθώς οι αποχωρούντες αντάρτες συνήθιζαν να παίρνουν μαζί τους τα όπλα τους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις κάποιοι, λόγω ανάγκης σε ρευστό, αναγκάζονταν να πωλήσουν τον οπλισμό τους[58].

Ιδιαίτερα δαπανηρή αποδείχτηκε και η διαδικασία εισαγωγής και μεταφοράς των απαραίτητων πολεμοφοδίων από την Ελλάδα στη Μακεδονία, συνήθως με καΐκι από τη θάλασσα[59], μια που οι χερσαίες οδοί δεν παρείχαν την αναγκαία ασφάλεια. Η διαδικασία αυτή υπαγόταν, ουσιαστικά, στους ίδιους κανόνες του λαθρεμπορίου και της μαύρης αγοράς[60] και γι' αυτό το σχετικό κόστος ήταν αρκετά υψηλό. Έτσι, το προξενείο βαρυνόταν με τα έξοδα αγοράς, συσκευασίας, παράνομης μεταφοράς, καταβολής εγγυήσεων για τυχόν φθορές ή απώλειες, τελωνειακών δασμών (σε περιπτώσεις συγκαλυμμένης εισαγωγής κατά νομιμοφανή τρόπο) και προώθησης στο εσωτερικό της Μακεδονίας όπλων, περιστρόφων και φυσιγγίων. Μόνο για την τελευταία διμηνία του 1904 είχαν χορηγηθεί για το σκοπό αυτό στον Κορομηλά επιπλέον 4.505 λίρες, αλλά θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τον πρώτο εκείνο καιρό οι ανάγκες για την άμεση κάλυψη των ελλείψεων ήταν τεράστιες[61].

Στον προϋπολογισμό του για το 1905 ο Κορομηλάς σημείωνε ότι τα έξοδα για τον ιματισμό και την υπόδηση των ανδρών θα καταβάλλονταν εφάπαξ, ωστόσο πολύ σύντομα συμπλήρωσε στην περιγραφή της σχετικής δαπάνης, στους «πίνακες», την περίπτωση της αντικατάστασης του παλιού και φθαρμένου ιματισμού, αλλά και της αγοράς κατάλληλης ένδυσης για τους νεοκατατασσόμενους[62]. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερα σκληρές κλιματολογικές συνθήκες της Μακεδονίας (βαρύς χειμώνας, διαρκείς και παρατεταμένες βροχοπτώσεις), άγνωστες στους νοτιοελλαδίτες και κρήτες αντάρτες, η ιδιομορφία της κάθε περιοχής, αλλά και η αδιαφορία και αφροντισιά που επιδείκνυαν ενίοτε οι αντάρτες για τη συντήρηση των ενδυμάτων τους αύξαιναν σημαντικά τη σχετική δαπάνη. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι αντάρτες δεν ξόδευαν «ούτε ένα μεταλλίκι» για τον ιματισμό τους, επιβαρύνοντας με το σχετικό έξοδο το λογαριασμό του σώματος και σε τελική ανάλυση τον προϋπολογισμό των κέντρων και προξενείων[63]. Βέβαια, κάτι τέτοιο ως ένα σημείο ήταν δικαιολογημένο, αφού η μαζική αγορά παρόμοιων αναγκαίων (κάπες, τσαρούχια, ασπρόρουχα κ.ά.), τα οποία εξέλιπαν από τις τοπικές αγορές, ήταν ευκολότερη σε κάποιο αστικό κέντρο και σαφώς συμφερότερη από άποψη τιμής[64]. Έτσι, για το χειμερινό ιματισμό των ανδρών απαιτούνταν τρεις ως τρεισήμισι λίρες[65] για κάθε αντάρτη ανεξαρτήτως βαθμού[66], ενώ εξίσου δαπανηρή φαίνεται ότι ήταν και η ανανέωσή τους[67]. Εξάλλου, οι αντάρτες της περιοχής Ρουμλουκίου (νοτίως της λίμνης των Γιαννιτσών) χρειάζονταν ειδικά ζεστά, αδιάβροχα και ψηλά υποδήματα, λόγω της παραμονής και κίνησής τους στα νερά της λίμνης. Τα υποδήματα αυτά κόστιζαν από 0,9 ως 1 λίρα το ζευγάρι, όταν ένα ζευγάρι συνηθισμένα τσαρούχια στοίχιζε μόλις 0,25-0,30 λ.Τ.[68]

Η καταβολή των μισθών στους άνδρες των σωμάτων αλλά και σε όσους άλλους συνεργάζονταν στον Αγώνα αποτελούσε, ουσιαστικά, τη σημαντικότερη οικονομική λειτουργία του προξενείου και των άλλων κέντρων και την κυριότερη αιτία για την αποστολή των χρημάτων. Ο μισθός αυτός χορηγούνταν στους αντάρτες για να είναι, καταρχήν, σε θέση να ικανοποιήσουν τις βιοτικές τους ανάγκες, ώστε να μην επιβαρύνουν τον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος, παραδοσιακά πια, ταλανιζόταν από ληστρικές επιδρομές και ποικίλες άλλες βιαιότητες. Επιπλέον, ο μισθός εκλαμβανόταν και ως αποζημίωση προς τους αγωνιστές για το χρόνο και τον κόπο που αφιέρωναν στον κοινό αγώνα εγκαταλείποντας τις προσωπικές τους ασχολίες. Τέλος, ήταν ένα σημαντικό (όπως θα δούμε στη συνέχεια) κίνητρο, προκειμένου να προσέλθουν περισσότεροι μαχητές και συνεργάτες στις τάξεις του Αγώνα.

Στις πρώτες προσπάθειές του να συστήσει σώματα στη Μακεδονία, ο Κορομηλάς στράφηκε προς τους Κουτσόβλαχους του Σελίου (για τη σωτηρία της κρίσιμης περιοχής της Νάουσας), οι οποίοι, όμως, πρόβαλαν αυξημένες χρηματικές αξιώσεις. Πιο συγκεκριμένα, ζήτησαν οκτώ ως δέκα λίρες για τους αρχηγούς, τρεις λίρες για τους «οπαδούς» και τη χορήγηση σύνταξης στις οικογένειες των θυμάτων. Τελικά, επήλθε συμβιβασμός στις πέντε λίρες για τους αρχηγούς, δύο για τους άνδρες τους και χορήγηση σύνταξης[69]. Όπως φαίνεται από τον προϋπολογισμό του 1905 και τις καταστάσεις κατοπινών πληρωμών, σε αυτά τα επίπεδα κινήθηκαν και οι μισθοί των ανδρών των σωμάτων που έρχονταν από το ελληνικό βασίλειο: ο μισθός του αρχηγού σώματος καθορίστηκε στις πέντε λίρες, του υπαρχηγού στις τέσσερις, ενώ δυόμισι ως τρεισήμισι λίρες λάμβαναν οι απλοί αντάρτες. Στους αρχηγούς των σωμάτων χορηγούνταν, εκτός από το μισθό τους, ένα συγκεκριμένο ποσό κάθε μήνα για τα απρόβλεπτα έξοδα του σώματος, ποσό το οποίο είχε προϋπολογιστεί αρχικά από τον Κορομηλά στις 10 λίρες, αλλά με τον καιρό παρουσίασε διάφορες διακυμάνσεις[70].

Η ετήσια συνολική δαπάνη του προξενείου για τους μισθούς, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Κορομηλά, θα έφτανε τουλάχιστον τις 20.000 λίρες, ποσό που ο ίδιος έκρινε ότι θα θεωρούνταν, ίσως, εκείνο τον πρώτο καιρό, υψηλό από το Υπουργείο Εξωτερικών. Γι' αυτό έσπευσε αμέσως να προσθέσει ότι μόνο έτσι θα γινόταν δυνατό να αποκτήσουν τον έλεγχο ζωτικής στρατηγικής και εθνικής σημασίας περιοχών όπως η Καρατζόβα, το Μορίχοβο και η περιοχή Μοναστηρίου.

Η διακύμανση που παρουσιάζει το ύψος του μισθού των ανταρτών οφειλόταν σε παράγοντες όπως ο τόπος καταγωγής τους, η συγκεκριμένη εποχή του χρόνου και ο χώρος δράσης του σώματος στο οποίο ανήκαν. Έτσι, αντάρτες που έρχονταν

από την Ελλάδα για να υπηρετήσουν στη Μακεδονία αμείβονταν περισσότερο από τους ντόπιους που κατατάσσονταν στα ίδια σώματα. Όμως οι ιδιώτες αρχηγοί, από τη Μακεδονία οι περισσότεροι και με «ένδοξο» πολεμικό παρελθόν, αμείβονταν καλύτερα από τους έλληνες υπαξιωματικούς[71]. Επίσης, οι άνδρες των σωμάτων της Καρατζόβας είχαν υψηλές απολαβές (τρεισήμισι λίρες), τόσο επειδή η περιοχή δράσης τους ήταν ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας όσο και επειδή οι κινήσεις των σωμάτων, εξαιτίας της ιδιόμορφης μορφολογίας του εδάφους, ήταν πολύ δύσκολες[72]. Παρ' όλο που το καλοκαίρι ο αριθμός των ανταρτών ήταν συνήθως μεγαλύτερος και τα σώματα πολυπληθέστερα, ωστόσο η δαπάνη δεν αυξανόταν σημαντικά, γιατί αφενός μειώνονταν οι απολαβές των ανδρών, αφετέρου πολλοί ντόπιοι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους αμισθί. Το χειμώνα, πάλι, πολλοί από τους ντόπιους ήταν πλέον υποχρεωμένοι να παραμείνουν στο σώμα ακόμη και με χαμηλό μισθό, καθώς ήταν ήδη σεσημασμένοι από τις τουρκικές αρχές ή το βουλγαρικό κομιτάτο για τη συμμετοχή τους στον ένοπλο αγώνα υπέρ της ελληνικής οργάνωσης[73].

Όταν με την πάροδο του χρόνου προέκυψε ζήτημα αύξησης των μισθών για όσους άνδρες είχαν συμπληρώσει μακρύ διάστημα συνεχούς παραμονής (τουλάχιστον έξι μήνες) και «ευδοκίμου» δράσης στη Μακεδονία, οι μισθοί αναπροσαρμόστηκαν, ως και επτάμισι ή οκτώ λίρες για τους αξιωματικούς και τρεις για τους οπλίτες. Ωστόσο, έπρεπε κάθε φορά οι αυξήσεις να δίνονται με μέτρο και προσοχή, ώστε να αποφεύγονται οι δυσαρέσκειες μεταξύ των παλαιμάχων και των νεοκατατασσόμενων ανδρών[74].

Ο αρχηγός του σώματος ήταν ο διαχειριστής όλων αυτών των χρημάτων που έφταναν στα χέρια του μέσω πρακτόρων και αγγελιοφόρων. Τα χρήματα αποστέλλονταν από τα κέντρα και τα προξενεία, στην αρχή κάθε μήνα και, πέρα από τους μισθούς των ανδρών[75], αφορούσαν σε τακτικές αλλά και απρόβλεπτες αμοιβές πολιτοφυλάκων, οδηγών, μεταφορέων, αγγελιοφόρων, σε δωροδοκίες, καθώς και σε βοηθήματα για αναξιοπαθούντες χωρικούς, σε φυλακισμένους ή τραυματίες αντάρτες και σε κοινότητες για εκκλησιαστικούς ή εκπαιδευτικούς σκοπούς[76].

Ο υπολογισμός των αποστελλόμενων χρημάτων γινόταν με βάση τα σχετικά σημειώματα που υπέβαλλαν οι αρχηγοί και σύμφωνα με ό,τι ήταν καθορισμένο στους προϋπολογισμούς των προξενείων, ενώ για κάθε καταβολή επισυναπτόταν και η απαραίτητη απόδειξη[77]. Βέβαια, οι αρχηγοί των σωμάτων, κατά τις περιοδείες τους στα χωριά, φρόντιζαν να επαναδραστηριοποιήσουν ή να συστήσουν εξαρχής τοπικές επιτροπές, ώστε και οι μακεδονικές κοινότητες να συμμετέχουν στα οικονομικά βάρη ή τουλάχιστον να προσφέρουν κάποιες υπηρεσίες (ανεφοδιασμό, καταφύγια) δωρεάν[78], ελαφρύνοντας έτσι τα ταμεία των σωμάτων, που βαρύνονταν ιδιαίτερα από το πλήθος των συνεργατών και το γεγονός ότι οι αποστολείς τους (κέντρα και προξενεία) μετέθεταν την πληρωμή τους στους αποδέκτες-αρχηγούς[79].

Επιπλέον, το προξενείο κατέβαλλε στα τοπικά κέντρα[80] τα ποσά που ήταν απαραίτητα για την κάλυψη των δαπανών τους, ποσά που κυμαίνονταν από 15-40 λίρες, ανάλογα με τον επιχειρησιακό χώρο που κάλυπτε το κάθε κέντρο, τον αριθμό των σωμάτων που δρούσαν στην περιφέρειά του και τον αριθμό των άλλων συνεργατών[81]: οδηγοί σωμάτων που η αμοιβή τους ορίστηκε στις 1-2 λίρες, πολιτοφύλακες με μισθό 1,5 λίρα, χωρικοί που παρείχαν καταφύγια (γιατάκια)[82] για 1-2 λίρες, αγωγιάτες και πληροφοριοδότες (σε ύψος που ποικίλλει ανάλογα με το φορτίο ή την πληροφορία, την απόσταση, τον εκάστοτε οφειλέτη, την αξιόλογη προϋπηρεσία και το ποιόν του συνεργάτη και το σχετικό παζάρεμα της αμοιβής)[83]. Παράλληλα, υπήρχαν τα έξοδα ιατρικής περίθαλψης και ασφαλούς προστασίας, ως την ανάρρωση,

Συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στην οδό Εγνατία για σφαγές Ελλήνων στην ύπαιθρο, 1904.

τραυματιών ανταρτών, όπως επίσης και έξοδα διαμονής και συντήρησης (στη Θεσσαλονίκη ή αλλού) ανδρών πριν φτάσουν στα σώματά τους ή συνεργατών (αγγελιοφόρων, πρακτόρων) που έφταναν με αποστολή στο προξενείο ή τα κέντρα, καθώς και τα έξοδα της αποχώρησης ανταρτών (ατμοπλοϊκά ή σιδηροδρομικά εισιτήρια από Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Μοναστήρι προς Βόλο ή Αθήνα)[84]. Δεν λησμονήθηκαν, φυσικά, όσοι συνελήφθησαν από τις αρχές και φυλακίστηκαν για τη συμμετοχή τους στην ελληνική «τρομοκρατική» (κατά τις τουρκικές αρχές) δραστηριότητα, οι οποίοι συνέχισαν να αμείβονται, με μικρότερες, όμως, αποδοχές καθώς, λόγω της φυλάκισής τους, οι ανάγκες τους ήταν μειωμένες[85].

Στις απρόβλεπτες γενικές δαπάνες του προξενείου (αλλά και των σωμάτων) περιλαμβάνονταν διάφορα ποσά για δωροδοκίες των τουρκικών αρχών, κυρίως, είτε για να παύσει η καταδίωξη των ελληνικών σωμάτων ή να δειχθεί μεγαλύτερη ανοχή για τη δράση τους, τη διακίνηση όπλων κτλ.[86], είτε για την ευνοϊκότερη μεταχείριση

Κηδεία σε μακεδονικό χωριό. (Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, «Στα σχολεία του Μακεδονικού Αγώνα»).

από τα δικαστήρια υπόδικων ανταρτών ή την απελευθέρωση ήδη φυλακισμένων[87]. Δωροδοκούνταν (εξαγοράζονταν), επίσης, χωρικοί είτε για να προσέλθουν στην ελληνική οργάνωση και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, είτε ως επιβράβευση γι' αυτές τις υπηρεσίες[88]. Παράλληλα, χορηγούνταν διάφορα μερίδια ως ενισχύσεις (συντάξεις, αποζημιώσεις κ.ά. βοηθήματα) σε οικογένειες ή κοινότητες που είχαν υποστεί διάφορες απώλειες (σε έμψυχο ή άψυχο υλικό) και είχαν ζητήσει την οικονομική αρωγή της ελληνικής οργάνωσης[89].

Με το σκεπτικό ότι όταν σιγήσουν τα όπλα, τότε οι σημαντικότεροι παράγοντες για την ενίσχυση του ελληνισμού θα παραμείνουν η εκκλησία και η εκπαίδευση[90] και με δεδομένο ότι πολλοί δάσκαλοι και ιερείς ήταν ακατάλληλοι ή ανεπαρκώς προετοιμασμένοι για το εθνικό έργο που έπρεπε να επιτελέσουν[91], τα προξενεία και τα κέντρα συνέχισαν να καταβάλλουν, από τις γενικές τους δαπάνες, διάφορα βοηθήματα και ενισχύσεις σε κοινότητες για την αντιμετώπιση των αντίπαλων προπαγανδών, τη συντήρηση ή οικοδόμηση των εκκλησιών και των σχολείων τους, το διορισμό δασκάλων (με μισθούς που κυμαίνονταν από 7-28 λίρες) και ιερέων, τη χορήγηση υποτροφιών[92].

Οπως αντιλαμβάνεται κανείς, οι χρηματικές ανάγκες του Αγώνα και μεγάλες ήταν και ιδιαίτερα επιτακτικές. Οι πηγές από όπου απέρρεαν τα απαραίτητα κονδύλια δεν υπήρξαν ποτέ πολυάριθμες, αντιθέτως παρουσιάζουν μια κρίσιμη μονομέρεια, κυρίως ως προς τον όγκο του παρεχόμενου χρήματος. Σε τοπικό επίπεδο, υπήρχαν πάντα τα χρήματα των ταμείων των κοινοτήτων της Μακεδονίας και τα έσοδα από τις εισφορές (εθελούσιες και αναγκαστικές) που κατέβαλλαν κατά καιρούς οι κάτοικοί τους. Δεν έλειψαν, φυσικά, ούτε οι έρανοι, που, παρά τους εγγενείς κινδύνους του εγχειρήματος, διενεργήθηκαν με επιτυχία υπέρ του Αγώνα, χάρη στο πάθος ορισμένων συνεργατών[93]. Έρανοι υπέρ της εθνικής υπόθεσης γίνονταν και στην Αθήνα με όχι ασήμαντα έσοδα[94], ενώ αξιόλογες ήταν και οι ιδιωτικές συνεισφορές διάφορων πλούσιων στις επιτροπές που είχαν επωμιστεί το σχετικό έργο[95]. Δεν έλειψαν, βέβαια, και οι προσφορές ομογενών (από Βομβάη, Αίγυπτο, Αμερική, Βατούμ κ.α.)[96] υπέρ των αναγκών του Αγώνα, το μέγεθος, όμως, αυτής της βοήθειας δεν εξακριβώνεται εύκολα, καθώς τα ποσά διακινούνταν μέσω του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Ο σημαντικότερος όλων χρηματοδότης, ωστόσο, υπήρξε το ελληνικό κράτος μέσω ακριβώς του Υπουργείου των Εξωτερικών και του αρμόδιου, γι' αυτές τις μυστικές δαπάνες, Ειδικού Γραφείου.

Οφείλει, εδώ, κανείς να ομολογήσει ότι η γενική εικόνα που παρουσιάζουν τα έγγραφα των προϋπολογισμών και των ισολογισμών των οικονομικών δαπανών του Αγώνα είναι μάλλον ικανοποιητική. Είναι ολοφάνερη η πρόθεση για επιβολή λογιστικής τάξης και ακριβούς σχεδιασμού των δαπανών. Εντυπωσιάζει, μάλιστα, η πληρότητα και η σαφήνεια στην περιγραφή των καταγραφόμενων δαπανών.

2.3. Τα διαχειριστικά προβλήματα

Ωστόσο, η χρηματοδότηση του Αγώνα από το ελληνικό κράτος δεν υπήρξε απαλλαγμένη προβλημάτων: ελλείψεις, εκνευρισμοί, λιποψυχίες, καχυποψία για καταχρήσεις, αλληλοκατηγορίες και άλλες δυσχέρειες σημάδεψαν την οικονομική όψη του Αγώνα και επανειλημμένα προβλημάτισαν τόσο τους αποστολείς όσο και τους διαχειριστές των κονδυλίων.

Το πρώτο βασικό πρόβλημα αποτέλεσε η στενή (και ουσιαστικά αναπόφευκτη) οικονομική εξάρτηση από το ελληνικό κράτος. Κίνδυνος διακοπής της χρηματοδότησης, βέβαια, δεν φαίνεται να υπήρχε[97] (αφού κατά το μάλλον ή ήττον οι ελλαδικές

πολιτικές δυνάμεις της εποχής παρουσιάζονταν σθεναρά και ομόφωνα υπέρ της αναγκαιότητας του Αγώνα). Παράγοντες, όμως, όπως, από τη μια μεριά, η νέα, από το 1902, οικονομική αδυναμία (απόρροια της αύξησης των στρατιωτικών δαπανών και της χαλάρωσης στην είσπραξη των φόρων), η ταραγμένη εσωτερική πολιτική κατάσταση και οι κάθε είδους πιέσεις και διαμαρτυρίες των Μεγάλων Δυνάμεων για τη δραστηριοποίηση της Ελλάδας στη Μακεδονία και από την άλλη η εμπλοκή της χρηματοδότησης του Αγώνα στις βραδυκίνητες διαδικασίες του ελληνικού λογιστικού μηχανισμού προκαλούσαν σημαντικές καθυστερήσεις στις χρηματαποστολές για την κάλυψη άμεσων και πιεστικών αναγκών, κυρίως μισθοδοτικής φύσεως. Ταυτόχρονα, όμως, παρουσιάστηκε κατάτμηση των χορηγούμενων κονδυλίων σε πολλές δόσεις και αποστολές[98], γεγονός που περιόρισε κατά πολύ την άνεση και την ευελιξία στον ευρύτερο σχεδιασμό, στους χειρισμούς και τις επιλογές των προξενείων και των άλλων κέντρων (εκθέτοντας σε μικρούς ή μεγάλους κινδύνους την επιτυχή έκβαση του Αγώνα)[99].

Από την άλλη πλευρά, οι καθυστερήσεις αυτές υποχρέωναν το προξενείο να ζητά πίστωση από τις τράπεζες[100] με τις οποίες συνεργαζόταν, οι οποίες, φυσικά, χορηγούσαν το απαραίτητο ρευστό, αφού υπήρχε πάντα η εγγύηση του ελληνικού κράτους. Με τον τρόπο, όμως, αυτό το προξενείο (συνακόλουθα και το ελληνικό κράτος) όχι μόνο έμενε εκτεθειμένο ηθικά, αλλά βρισκόταν στη δυσάρεστη θέση να πρέπει να εξοφλεί τα χρέη[101] και τους τόκους και κάποτε να δέχεται τις πιέσεις της τράπεζας για την τακτοποίηση των χρεών του, προκειμένου να διατηρήσει την αξιοπιστία του για περαιτέρω χρηματικές διευκολύνσεις[102].

Ο στενός λογιστικός έλεγχος του κράτους σε ό,τι αφορά τη διαχείριση των αποστελλόμενων χρημάτων και η απαίτηση δαπάνες και πιστώσεις να παρουσιάζονται ισοσκελισμένες, υποβάλλοντας και τις σχετικές αποδείξεις, θα μπορούσε να έχει αποτελέσει τροχοπέδη, αν δεν είχε γίνει αποδεκτό (ή απλά ανεκτό) το αίτημα του Κορομηλά, ήδη από τις αρχές του Αγώνα, για την παροχή κάποιας άνεσης στο ζήτημα της απόδοσης λογαριασμού[103].

Η μεγάλη αύξηση των δαπανών (τακτικών ανελαστικών και απρόβλεπτων) των προξενείων και των κέντρων με την ένταση της δράσης (1906 και εξής)[104] προκάλεσε, προφανώς, κάποια δυσφορία στην ηγεσία του Υπουργείου Εξωτερικών, που προέβη σε συστάσεις σχετικά με τον απαιτούμενο περιορισμό των δαπανών, στο άνοιγμα των οποίων η κυβέρνηση αδυνατούσε να ανταποκριθεί[105].

Η αύξηση των δαπανών και η άνεση στη διαχείριση των κονδυλίων δημιούργησαν, επιπλέον, κάποια καχυποψία στους κύκλους του Υπουργείου των Εξωτερικών σε βάρος των αρμόδιων ελλήνων αξιωματικών-προξενικών υπαλλήλων για πιθανή διασπάθιση δημόσιου χρήματος[106]. Επιβαρυντικές κατέφθαναν, άλλωστε, στο υπουργείο και οι ανοιχτές κατηγορίες εναντίον, κυρίως, αρχηγών σωμάτων αλλά και άλλων επιτελικών στελεχών[107] για καταχρήσεις και περιττές σπατάλες. Η καχυποψία αυτή εκδηλώθηκε, βέβαια, πολύ αργά, προς το τέλος της ένοπλης δράσης, δεν σημαίνει, όμως, αναγκαστικά ότι δεν προϋπήρχε. Ούτε, φυσικά, ήταν χωρίς σημασία τη στιγμή που εκδηλώθηκε, γιατί, στον οικονομικό πόλεμο μεταξύ των διαφόρων εθνοτήτων που θα διαδεχόταν, μετά το 1908, τον ένοπλο αγώνα, η ενισχυμένη οικονομική παρουσία του ελληνισμού στη Μακεδονία απέβαινε πρωτεύουσας σημασίας για την επίτευξη των εθνικών οραμάτων στο χώρο αυτό[108]. Άλλωστε, ο ιστός της ελληνικής οργάνωσης δεν διαλύθηκε μετά το τέλος της ένοπλης φάσης και τα προξενεία συνέχισαν να καταβάλλουν διάφορα ποσά σε συνεργάτες[109].

Παράλληλα, σημαντικά προβλήματα παρουσιάζονταν κατά τη διάθεση των κονδυλίων εντός της Μακεδονίας. Δεν ήταν μόνο η σημαντική αύξηση των δαπανών λόγω της έντασης του ρυθμού των εξελίξεων ούτε μόνο το απρόβλεπτο των έκτακτων αναγκών ούτε, τέλος, τυχόν δυσκολίες εξαιτίας του ιδιόμορφου χαρακτήρα του Αγώνα που προβλημάτισαν τους τελικούς διαχειριστές των χορηγούμενων κονδυλίων.

Η τακτοποίηση, λόγου χάρη, των μισθολογικών ζητημάτων των ένοπλων σωμάτων και των άλλων συνεργατών αποτελούσε πραγματικό πονοκέφαλο λόγω του μεγάλου ύψους και της ποικιλομορφίας που παρουσίαζαν οι καταβολές. Από τη μια, το πολυσχιδές της οργάνωσης (ύπαρξη πολλών κέντρων, αρχηγών, διαχειριστών κτλ.), το αδιευκρίνιστο του ρόλου και των ορίων οργανωτικής και επιχειρησιακής ευθύνης του καθενός, η δυσκολία στην επικοινωνία και τη συνεργασία μεταξύ κέντρων, τοπικών επιτροπών και σωμάτων και οι ευκαιρίες, που η κατάσταση αυτή παρείχε σε όποιον το επιθυμούσε, για καταχρήσεις και υπεξαιρέσεις. Από την άλλη, οι υψηλές απαιτήσεις πολλών οπλαρχηγών, που έκριναν ότι οι υπηρεσίες τους έπρεπε να αμειφθούν καλύτερα, οι απαιτήσεις ανδρών και καπετάνιων να μισθοδοτούνται ακόμη και σε περιόδους που είχαν αποσυρθεί από την ένοπλη δράση ή για υπηρεσίες που ποτέ δεν πρόσφεραν, η ανικανότητα πολλών να κάνουν σωστή διαχείριση των χορηγούμενων χρημάτων και η απαίτηση να καλύπτονται όλα τα έξοδα από το ταμείο του σώματος, χωρίς οι ίδιοι να πληρώνουν καν τα έξοδα συντήρησής τους[110]. Τέλος, ο μεγάλος αριθμός ανταρτών και συνεργαζόμενων με την ελληνική οργάνωση και η αδυναμία ελέγχου του όγκου και της ποιότητας των προσφερόμενων υπηρεσιών[111]. Όλα αυτά αποτελούσαν παράγοντες που επιβάρυναν σημαντικά το ταμείο των σωμάτων και της οργάνωσης γενικότερα[112].

Από την άλλη μεριά, τυχόν καθυστερήσεις στην καταβολή των μισθών και των άλλων εξόδων των σωμάτων[113], λόγω των καθυστερήσεων που προαναφέρθηκαν στις χρηματαποστολές από την Ελλάδα, προκαλούσε τη δυσφορία των αρχηγών, οι οποίοι βρίσκονταν εκτεθειμένοι απέναντι στους άνδρες τους και «ανοιχτοί» σε τρέχοντα χρέη[114]. Δεν έλειψαν περιπτώσεις που αρχηγοί σωμάτων υποχρεώθηκαν να απολύσουν διάφορους απαραίτητους συνεργάτες ελλείψει χρημάτων[115] ή να αρνηθούν τη συμμετοχή σε επιθέσεις από απροθυμία των απλήρωτων ανδρών[116]. Ούτε έλειψαν απογοητεύσεις, μεμψιμοιρίες και απαισιοδοξία από τους αρχηγούς του Αγώνα εξαιτίας της

Στις σκαλωσιές του ανεγειρόμενου ναού του Γρηγορίου του Παλαμά, θαυμάσιο σημείο για να παρατηρεί κανείς τι συνέβαινε μέσα στο ελληνικό προξενείο. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

περιοδικής έλλειψης χρημάτων. Πεπεισμένοι ότι μόνο «διά των χρημάτων θα υπερισχύσομεν και θα επιβληθώμεν»[117], ήταν αναπόφευκτο να νοιώσουν την πίστη τους στις πιθανότητες επιτυχίας του Αγώνα να κλονίζεται[118].

Παράλληλα, δυσαρεστημένοι εξαιτίας των καθυστερήσεων[119], οι άνδρες των σωμάτων είτε απλώς απειλούσαν είτε όντως ανέστελλαν την ένοπλη δράση, αποχωρούσαν από το σώμα και επέστρεφαν στην Ελλάδα[120]. Και αυτή, όμως, η αποχώρηση των ανδρών βάρυνε ιδιαίτερα στον προϋπολογισμό των σωμάτων, αφού οι αποχωρούντες όχι μόνο έπαιρναν μαζί τους τον ιματισμό και την άλλη εξάρτυσή τους (οπλισμό κτλ.)[121], αλλά αξίωναν με πείσμα και την καταβολή των οδοιπορικών. Γι' αυτό το λόγο ο Βάρδας πρότεινε να υπάρχει στα κέντρα κάποιος υπάλληλος, ξένος, κατά προτίμηση, προς τον τόπο, με κύρια εργασία τη διεκπεραίωση τέτοιου είδους υποθέσεων, χωρίς να βαρύνονται πλέον τα σώματα[122]. Από την άλλη πλευρά των συνόρων, ο αξιωματικός Αλκιβιάδης Οικονομίδης, από τα Τρίκαλα όπου υπηρετούσε ελέγχοντας την κίνηση των σωμάτων από και προς τη Μακεδονία, πρότεινε ως λύση για το ίδιο θέμα την υπόσχεση μεγαλύτερης αμοιβής, ως και 60 φράγκων -περίπου 2,5 λίρες- το μήνα, ώστε να ανακοπεί το ρεύμα των αποχωρούντων (κίνηση που εξέθετε την ελληνική κυβέρνηση και δυσκόλευε την επαναεπάνδρωση των σωμάτων, υπό τις ισχυρές πιέσεις και διαμαρτυρίες των Μεγάλων Δυνάμεων σχετικά με τη δράση των ελληνικών σωμάτων στη Μακεδονία)[123].

Άλλα προβλήματα και παράπονα προέκυπταν ανάμεσα στους αντάρτες από τη μονομερή αύξηση του μισθού από άνδρα σε άνδρα ή συνηθέστερα από σώμα σε σώμα. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, ο Βάρδας πρότεινε να μη γίνονται εύκολα αυξήσεις και οπωσδήποτε να προηγείται κάποια συνεννόηση μεταξύ αρχηγών και κέντρων, ώστε να αποσοβούνται τυχόν δυσαρέσκειες ανάμεσα στους αγωνιστές[124].

Προσοχή, εξάλλου, έπρεπε να δίνεται και στην επιβολή οποιουδήποτε χρηματικού προστίμου σε αντάρτες για ανυπακοή ή υπέρβαση καθήκοντος, γεγονός που σαφώς δημιουργούσε δυσαρέσκειες ανάμεσα στους αγωνιστές, αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα προκειμένου να αναλάβουν οποιαδήποτε ευθύνη ή πρωτοβουλία και ίσως κάποτε τους εξωθούσε προς τη ληστεία[125].

Παρά τα παράπονα ορισμένων αγωνιστών για το ανεπαρκές των μισθών τους, οι αποζημιώσεις[126] αυτές δεν μπορούν, σε γενικές γραμμές, να θεωρηθούν ευκαταφρόνητες, συμπέρασμα που προκύπτει από μια σύγκρισή τους με τους μισθούς που την ίδια εποχή καταβάλλονταν στους άνδρες της οθωμανικής χωροφυλακής, μετά την αναδιοργάνωσή της υπό την εποπτεία και τη συμμετοχή ευρωπαίων αξιωματικών[127]. Ακόμη και με τους μέσους μισθούς της εποχής στη Μακεδονία αν συγκριθούν οι αποζημιώσεις των ανδρών, φαίνεται ότι οι αποδοχές τους ήταν πάνω από το μέσο όρο. Στα 1904, λ.χ., η μισθωτή εργασία στα Σκόπια αμειβόταν όχι πάνω από 11 πέννες (περίπου 5 πιάστρα). Στα 1905-1906 στη Θεσσαλονίκη, όπου τα ημερομίσθια ήταν κατά κανόνα υψηλότερα, το μεροκάματο ενός ανειδίκευτου εργάτη ήταν όχι μεγαλύτερο από 1 σελίνι και 6 πέννες (δηλαδή περίπου 8-9 πιάστρα) ως και 2 σελίνια (περ. 11 πιάστρα), ενώ 3 σελίνια (17 πιάστρα) ως 3 σελίνια και 6 πέννες (20 πιάστρα περίπου) ήταν η ημερήσια αμοιβή για τους ειδικευμένους. Μόλις το 1907 στις Σέρρες, οι ειδικευμένοι εργάτες αμείβονταν 9-12 πιάστρα το καλοκαίρι και 6-8 πιάστρα το χειμώνα, ενώ το 1908 οι λιμενεργάτες στη Θεσσαλονίκη πληρώνονταν κατά ανώτατο όριο 7-8 σελίνια (περίπου 40 γρόσια) την ημέρα[128]. Χρήσιμη είναι, άλλωστε, και μια σύγκριση με τις ετήσιες αποδοχές διδασκάλων που εργάζονταν σε σχολεία μακεδονικών κοινοτήτων την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα. Επιτελώντας εθνικό έργο εξίσου σημαντικό, διατρέχοντας στον ίδιο βαθμό μεγάλους και συχνά απρόβλεπτους κινδύνους, οι δάσκαλοι αυτοί αμείβονταν με ποσά που κυμαίνονταν από 7 ως και 28 λίρες ετησίως[129]. Αλλά και αναλογικά με το κόστος διαβίωσης, φαίνεται ότι οι μισθοί ήταν επίσης αρκετά ικανοποιητικοί: όταν λ.χ. δύο λίρες είναι αρκετές για την πληρωμή των 113 οκάδων γάλακτος, άφθονου ψωμιού και άλλων τυροκομικών που τσέλιγκας της Δόλιανης πρόσφερε στους άνδρες του σώματος του Σπ. Σπυρομήλιου (καπετάν Μπούα) λίγο μετά την είσοδό τους στη Μακεδονία[130] ή όταν ο Παπατζανετέας κρατούσε, τον Οκτώβριο του 1906, από το μισθό των ανδρών του σώματός του στη λίμνη 2 γρόσια την ημέρα, συνολικά, δηλαδή, κάτι περισσότερο από μισή λίρα το μήνα, για τη διατροφή τους[131], όπως έκανε και ο Καβοντόρος (Σταύρος Ρήγας)[132], μπορεί κανείς να κρίνει αν και κατά πόσο πρόκειται όντως για μια μικρή «αντιμισθία» ή για κάτι περισσότερο. Άλλωστε, μία οκά ψωμί στη Θεσσαλονίκη του 1908, στοίχιζε μόλις 2-4 πιάστρα, μία οκά κρέας 6-7 πιάστρα και μία οκά γάλα 2,5-3 πιάστρα[133]. Ανεξάρτητα από αυτά και λαμβάνοντας υπόψη το δεδομένο ότι οι ίδιοι οι αντάρτες συχνά δεν επιβαρύνονταν με έξοδα διατροφής και ένδυσης και ότι κάποτε τα αναγκαία τους χορηγούνταν δωρεάν από ιδιώτες, τις τοπικές επιτροπές ή μοναστήρια[134], αντιλαμβάνεται κανείς ότι τα χρήματα του μισθού τους ήταν υπεραρκετά[135]. Άλλωστε, υπήρχαν, πάντα, για τα σώματα και οι άδηλοι πόροι σε είδη διατροφής (κλοπές ζώων από νομάδες κτηνοτρόφους) και σε ρευστό (κατά τις επιθέσεις εναντίον εμπορευόμενων ιδιωτών που επέστρεφαν από τα παζάρια ή λαφυραγωγήσεις χωριών)[136].

Παρ' όλα αυτά και σε αντίθεση με το ικανοποιητικό των αποδοχών τους και το ανέξοδο της συντήρησής τους, οι αντάρτες, μερικές φορές και σε αντίθεση με τη γενική αρχή που ακολουθούσαν τα ελληνικά σώματα να πληρώνουν όσα προμηθεύονταν από τα χωριά[137], όχι μόνο δεν πλήρωναν τα όσα αναγκαία έπαιρναν από τα χωριά, αλλά με την πρώτη αφορμή (καθυστερήσεις στους μισθούς, «ανεπάρκεια» χρημάτων, δυσαρέσκεια με τον αρχηγό ή την οργάνωση) επιδίδονταν σε καθαρά ληστρικές επιδρομές (αρπαγές ζώων, λεηλασίες περιουσιών, κλοπή ρευστού χρήματος, εκβιασμοί) σε βάρος των χωριών της Μακεδονίας[138]. Βέβαια, αρκετοί από αυτούς, συνεχιστές της μεγάλης κλεφταρματολίτικης παράδοσης[139], είχαν χρηματίσει ληστές πριν από την έναρξη του Αγώνα[140]. Με την έναρξη του εθνικού ανταγωνισμού στη Μακεδονία, πολλοί εντάχθηκαν ως μισθωτοί στην υπηρεσία διαφόρων κυβερνήσεων και άρχισαν να υπηρετούν αλυτρωτικούς σκοπούς, γεγονός που μετασχημάτισε τις ληστρικές τους επιδιώξεις σε εθνικές και έδωσε ένα τέλος στο άλλοτε μόνιμο παιχνίδι μεταξύ παρανομίας και νομιμότητας, εντάσσοντάς τους σταθερά πλέον στην πρώτη. Καπετάνιοι όπως ο Κώτας, ο Καραλίβανος, ο Κύρου, ο Νταλίπης, ο Νταηλάκης, ο Ζώης, ο Ναούμ Σπανός, ο Βερβέρας, οι Θεοδόσης και Σάββας κ.ά. είχαν ήδη προσφέρει υπηρεσίες στην εθνική υπόθεση, στρατολογημένοι από την Εθνική Εταιρεία[141]. Ωστόσο, οι ληστρικές παρεκτροπές των ανταρτών κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα δημιουργούσαν αρνητικές εντυπώσεις στα χωριά[142] και κλόνιζαν την εμπιστοσύνη τους στην ελληνική κίνηση, γι' αυτό ήταν ευτύχημα που καταρχήν δεν ανατέθηκε σε αυτούς η γενική διεύθυνση του Αγώνα και που στη συνέχεια έγινε δυνατό να ελεγχθούν, να απομονωθούν και εντέλει να αποβληθούν από τις τάξεις της ελληνικής παράταξης[143].

2.4. Συμπεράσματα

Σε μια γενική εκτίμηση των «λογιστικών» στοιχείων του Αγώνα, μπορεί κανείς να προβεί στις εξής συμπερασματικές παρατηρήσεις:

(α) Χωρίς να λείπουν άλλες πηγές χρηματοδότησης, η οικονομική συμβολή του

ελληνικού κράτους υπήρξε η πλέον σημαντική και σε αυτήν την περίοδο καλύπτοντας όλο το εύρος του πεδίου των οικονομικών δαπανών: χρηματοδότηση για τη σύσταση των ένοπλων ομάδων, μισθούς, επιχορηγήσεις για προξενεία και τοπικές επιτροπές, συντάξεις και άλλα βοηθήματα, ενισχύσεις ή αποζημιώσεις σε ιδιώτες κ.ο.κ. (σε απόλυτη, δηλαδή, συνέχεια της σχετικής προεργασίας των ιδιωτών-φορέων του ένοπλου αγώνα της προηγούμενης περιόδου). Δεν υστέρησε, όμως, και τούτη τη φορά στις εκπαιδευτικές παροχές και τις ενισχύσεις προς κοινότητες.

(β) Αυτή η κρατική «υπεροχή» καθόρισε και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα όλου του χρηματοδοτικού προγράμματος: σχεδόν σε πλήρη ταύτιση με την κατάσταση των δημοσιονομικών του ελληνικού βασιλείου, η διαχείριση των κονδυλίων για τη Μακεδονία παρουσιάζει την εικόνα τακτοποιημένης αταξίας. Το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε τον Αγώνα, στην οικονομική του όψη, ως ένα ακόμη πεδίο δαπανών, προσπάθησε επομένως να επιβάλει προγραμματικό σχεδιασμό και λογιστικό έλεγχο, κατά τρόπο παρόμοιο με τα υπόλοιπα μέρη του δημόσιου προϋπολογισμού. Μια σειρά παραγόντων, όμως, όπως το πλήθος των συνεργατών και το ανεξέλεγκτο του ποιού τους, οι πιεστικές ανάγκες του Αγώνα και η μη προβλέψιμη αύξηση των εξόδων κατέστησε σε γενικές γραμμές αδύνατο τον ισοσκελισμό πιστώσεων και οφειλών.

(γ) Χωρίς να είναι σε καμία περίπτωση δυνατό να μιλήσει κανείς για μισθοφόρους ή για εξώνηση στρατιωτικών υπηρεσιών, είναι ωστόσο απαραίτητο να επισημανθεί το γεγονός ότι οι χρηματικές απολαβές αποτέλεσαν σημαντικό κίνητρο για την προσχώρηση αρκετών ελλήνων αξιωματικών στις τάξεις του Αγώνα και οπωσδήποτε αποφασιστικό κριτήριο για το ποσοστό της ενεργητικής ή όχι συμμετοχής τους στις συγκρούσεις, καθώς και για την ποιότητα των παρεχόμενων εθνικών υπηρεσιών.

Δεν είναι σίγουρο ότι μιμήθηκαν πολλοί το παράδειγμα του Παπατζανετέα, ο οποίος δεν αποδέχτηκε την αύξηση του μισθού του και επέστρεψε τα ποσά για τα απρόβλεπτα έξοδα του σώματός του γράφοντας στο Κέντρο: «Σας ευχαριστώ διά την αύξησιν της μισθοδοσίας μου καθώς και διά τα έκτακτα έξοδα, αλλά δεν είναι δυνατόν να τα δεχτώ, διότι δεν ήρθα εδώ διά να πλουτίσω»[144]. Εξαίρεση αποτέλεσε, ασφαλώς, και ο ιδιώτης αρχηγός σώματος Ευθύμιος Καούδης, ο οποίος σημειώνει, στα τελευταία από τα 28-30 αναρίθμητα φύλλα των απομνημονευμάτων του ότι «δεν ήλθα στη Μακεδονία διά να κάνω κημέρι», αρνούμενος να δεχτεί την πρόταση του Ελληνικού Κομιτάτου για αποστολή χρημάτων για έκτακτα έξοδα[145]. Φαίνεται, λοιπόν, πως δεν απέχει πολύ από την αλήθεια η παρατήρηση του Κορομηλά ότι οι άνδρες των σωμάτων, κυρίως όσοι πλεονάζουν και δεν είναι απαραίτητη η παρουσία τους στη Μακεδονία, «δεν έρχονται εδώ ίνα εργασθώσιν, αλλ' ίνα αρπάσωσι μισθούς και λάφυρα»[146].

Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι πολύ νωρίς, πριν καν ο χρόνος και οι εξελίξεις καταστήσουν εφικτή την αποτίμηση των τελικών αποτελεσμάτων της ένοπλης φάσης, τέθηκε το ζήτημα της (οικονομικής και ηθικής προφανώς) ανταμοιβής όσων συμμετείχαν, με το επιχείρημα ότι αυτό και δίκαιο ήταν αλλά και θα αποτελούσε κίνητρο για άμιλλα και μεγαλύτερη προθυμία για συμμετοχή[147]. Δεν είναι εξακριβωμένο αν το παραπάνω γεγονός υπήρξε το αποτέλεσμα ή το γενεσιουργό αίτιο, οπωσδήποτε όμως έχει σχέση με την εκφρασμένη δυσαρέσκεια αρκετών από τους υπαξιωματικούς που στις αρχές του 1909 υπηρετούσαν στη Μακεδονία, οι οποίοι απείλησαν να αποχωρήσουν όχι μόνο από το εκεί πόστο τους αλλά και από την ενεργό στρατιωτική δράση για το λόγο ότι το ελληνικό κράτος δεν έδειξε να ενδιαφέρεται για την ανταμοιβή των υπηρεσιών τους[148].

(δ) Οι ντόπιοι κάτοικοι της Μακεδονίας, σαφώς εξαθλιωμένοι από τη δυστοκία

των οικονομικών πραγμάτων της τουρκοκρατούμενης χώρας τους, ήταν φυσικό να γοητευτούν εξίσου από τα περιθώρια οφελών που παρείχε η συμμετοχή τους στον Αγώνα. Περιπτώσεις όπως εκείνη, που αναφέρει ο Μαζαράκης στα απομνημονεύματά του, νεαρού Ναουσαίου, ονόματι Ζορμπάς, που δήλωσε στον Μαζαράκη, στα 1904, «εντροπή να μιλάμε για χρήματα, θα μας δείτε...»[149], αν δεν ήταν εξαιρετικές, ήταν σίγουρα λιγοστές. Ο Κάκκαβος πάλι σημειώνει για συγκεκριμένη κοινότητα στο Ρουμλούκι, την οποία χαρακτήριζε αστάθεια εθνικών και θρησκευτικών φρονημάτων, ότι: «Δεν επηκολούθησεν η ανάλογος εξυπηρέτησις των συμφερόντων των διά κατάλληλων οικονομικών συνδυασμών, ώστε να αισθανθώσι πραγματικήν ανακούφισιν και ν' αγαπήσωσι την νέαν εθνότητα εις ην προσεχώρησαν»[150].

Παρά τους όποιους ανασταλτικούς παράγοντες, το ποσοστό των κατοίκων της Μακεδονίας που εντάχθηκαν στην ελληνική οργάνωση υπήρξε αξιοσημείωτο, όχι

Έλληνες αξιωματικοί, «μεταμφιεσμένοι» ως προξενικοί υπάλληλοι, στην αυλή του προξενείου στη Θεσσαλονίκη. Δεξιά το μητροπολιτικό μέγαρο. Αξιοσημείωτη η υψομετρική διαφορά. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908,» Εκδόσεις Έφεσος).

όμως και η ποιότητα των υπηρεσιών που πρόσφεραν, σε βαθμό που ο Βάρδας να θεωρήσει, κάποτε, ότι όλες οι δαπάνες πάνε «ασκόπως» και όλοι οι κόποι αποβαίνουν μάταιοι[151]. Αιτίες γι' αυτό αποτέλεσαν η έλλειψη της απαιτούμενης σοβαρότητας και υπευθυνότητας που απαιτούσε η εθνική υπόθεση και το ανεπαρκές της προετοιμασίας τους[152].

(ε) Τα υλικά κέρδη ή οι δυνατότητες απόκτησής τους προσδιόρισαν σε σημαντικό βαθμό το ήθος και το φρόνημα που επέδειξαν όσοι έλαβαν μέρος στον Αγώνα, ντόπιοι Μακεδόνες αλλά και Ελλαδίτες κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη Μακεδονία. Πολύ γρήγορα και με τρόπο έκδηλο αποκαλύφθηκαν εκείνοι τους οποίους δεν διέπνεε καμία ιδιαίτερη αφοσίωση στον εθνικό χαρακτήρα του Αγώνα, εκείνοι για τους οποίους η πίστη στα ιδανικά του, η τήρηση της «στρατιωτικής» τάξης και η υπακοή στους επιτελικούς και εκτελεστικούς αρχηγούς ή ο σεβασμός των άγραφων κανόνων μιας ένοπλης σύγκρουσης (αποφυγή αγριοτήτων σε βάρος αμάχων κτλ.) δεν μεταφράζονταν σε τίποτε άλλο παρά σε χρηματικές απολαβές[153].

(στ) Η οργάνωση και διεξαγωγή του Αγώνα στα 1904-1908 αποτέλεσε ένα πολύ καλό πεδίο προπαρασκευής για την επόμενη χρονολογικά περίοδο, ωσότου επιτευχθεί το επιδιωκόμενο, η γη της Μακεδονίας να αποτελέσει τμήμα του ελληνικού κράτους. Όπως ήδη σημειώθηκε, η οικονομική (με απώτερους εθνικούς στόχους) λειτουργία των προξενείων συνεχίστηκε αδιάσπαστη. Επιπλέον, τόσο η τοπική επιτελική οργάνωση όσο και ο εξοπλισμός των εντοπίων τούς πρόσφεραν τη δυνατότητα να υπερασπίσουν με σχετική άνεση τους εαυτούς τους από τις βουλγαρικές επιδρομές στο μεσοδιάστημα ως τους Βαλκανικούς Πολέμους[154]. Αλλά και στο επίπεδο της συνεργασίας των ντόπιων με την ελληνική οργάνωση και της πολύτιμης συνεισφοράς τους (καταφύγια, εφοδιασμός σε τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης, πληροφορίες) κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο Μακεδονικός Αγώνας υπήρξε ανυπολόγιστης σημασίας προπαιδεία[155].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα 1984, σ. 242.

2. Βλ. Νικόλαος Βλάχος, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Αθήνα 1935, Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966, Ι.Κ. Μαζαράκης-Αινιάν & Ε. Κωφός & Ι. Διαμαντούρος, *Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα 1985, Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός Αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, Θεσσαλονίκη 1987, αλλά και τα απομνημονεύματα κάποιων από τους πρωταγωνιστές του (Μαζαράκης, Ζάννας, Σταυρόπουλος, Καραβαγγέλης, Παπατζανετέας, Σουλιώτης, Κάκκαβος, Καούδης, Καραβίτης, Τσόντος κ.ά.), όπως εκδόθηκαν από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα ή από ιδιώτες μελετητές. Επίσης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Στρατιωτικά πρότυπα και κλέφτικη παράδοση: Οργανωτικά προβλήματα και η καθημερινή ζωή στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα», Μακεδονία, ιστορία και πολιτισμός, Φλώρινα 1997, σ. 249-280, Dimitris Livanios, «'Conquering the Souls': Nationalism and Greek Guerilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908», *Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, 23 (1999), 195-221, Βλάσης Βλασίδης, «Ο αγώνας των αμάχων: Κατασκοπία, αντικατασκοπία και προπαγάνδα κατά το Μακεδονικό Αγώνα« (αδημοσίευτη εργασία, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα).

3. Βλ. Κωνσταντίνος Δημαράς, «Ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες προοπτικές, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 13, Αθήνα 1977, σ. 467-468, Αντώνης Λιάκος, «Risorgimento και Μεγάλη Ιδέα. Ελληνοϊταλικές πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, 1859-1862», διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1984, και Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στη Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα 1988.

4. Εξαίρεση αποτελούν εργασίες όπως των Ανδρ. Ανδρεάδη, Ιστορία των εθνικών δανείων. Μέρος Α. Τα δάνεια της ανεξαρτησίας 1824-1825. Το δημόσιον χρέος επί της Βαυαρικής δυναστείας, Αθήνα 1904, Παναγιώτη Β. Δερτιλή, «Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορίαν του αγώνος του 1821», Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης, ΙΙΙ(1970-1971), 75-217, Γ.Δ. Κατσούλη, Οικονομική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως, τόμ. Ι-ΙΙ, Αθήνα 1974, Ανδρ. Ζ. Μάμουκα, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννώμενην Ελλάδα πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από το 1821 μέχρι τέλους 1832, τόμ. Ι-ΧΙ, Αθήνα 1839-1852, Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτη, Τα οικονομικά της Φιλικής Εταιρείας, Αθήνα 1972 και Γεώργιου Θ. Λυριτζή, Η Εθνική Εταιρεία και η δράσις αυτής, Κοζάνη 1970.

5. Πρβλ. Β.Κ. Γούναρης, *Φθινόπωρο του 1904 στη Μακεδονία. Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Μακεδονομάχου Ευθυμίου Καούδη*, Θεσσαλονίκη 1992, Ιωάννης Καραβίτης *Ο Μακεδονικός Αγών*. Απομνημονεύματα, εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Γιώργος Πετσίβας, τόμ. Α-Β, Αθήνα 1994, Α.Α. Χοτζίδης, Ευθύμιος Καούδης. *Ένας Κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία: Απομνημονεύματα (1903-1907)*, Θεσσαλονίκη 1996, Ίων Δραγούμης, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή, επιμέλεια, σύνθεση Γιώργος Πετσίβας, Αθήνα 2000, Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας «Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος», Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, Νάουσα 2002, Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας, *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο*, τόμ. Α-Β1-2, εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Γιώργος Πετσίβας, Αθήνα 2003. Ειδικά στα αρχεία του Μακεδονικού Αγώνα που εξέδωσε η Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας υπάρχει ξεχωριστό τμήμα (σ. 438-471), που περιλαμβάνει οικονομικές αναφορές και λογαριασμούς που απέδωσαν μεταξύ 1906-1908 οι αρχηγοί των σωμάτων της περιφέρειας και το Κέντρο της Νάουσας.

6. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η τριλογία εγγράφων από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών που εξέδωσε το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, σε επιμέλεια Περσεφόνης Καραμπάτη, Πελαγίας Κολτούκη, Χρήστου Μανδατζή, Ιάκωβου Μιχαηλίδη, Άγγελου Χοτζίδη και Φωτεινής Τολούδη, *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, Θεσσαλονίκη 1996, *Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 1997 και *Η τελευταία φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1907-1908)*, Θεσσαλονίκη 1998.

7. Τις διαφοροποιήσεις αυτές υπαινικτικά μόνο αναφέρει ο Κορομηλάς σε επιστολή του προς το Υπ. Εξωτερικών σχετικά με την προσπάθειά του να οργανώσει τα πράγματα του Προξενείου Μοναστηρίου κατά τρόπο παρόμοιο όπως της Θεσσαλονίκης: «Δεύτερον, επεθύμουν ν' αντιληφθώ εκ του σύνεγγυς, εάν είνε εύκολον ν' αρθώσιν αι φαινόμεναι διαφοραί εν τη εθνική δράσει...», Ιστορικό Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών / Κεντρική Υπηρεσία (στο εξής ΙΑΥΕ/ΚΥ), αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1. Ένα χρόνο νωρίτερα, στις 9 Αυγούστου 1905, έγραφε στο ημερολόγιό του ο Τσόντος-Βάρδας, σχετικά με την αδυναμία του να καταβάλει καθυστερούμενους μισθούς σε κάποια από τα σώματα που δρούσαν στη Δυτική Μακεδονία: «Εγώ όμως δεν έχω τοιούτον ποσόν, διότι το Προξενείον, όπερ μου στέλλει χρήματα, δεν έχει ουδεμία γνώσιν τούτων, μη ευρισκόμενον εις καμμίαν σχέσιν μετά του Κομιτάτου...», βλ. Τσόντος, *ό.π.*, τόμ. Α, σ. 190-191.

8. Βλ. σχετικά Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο εξής ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, Αθήνα 1979, σ. 131 κ.εξ., Dakin, Struggle, σ. 175 κ.εξ.

9. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 136 κ.εξ., Dakin, *Struggle*, σ. 210 κ.εξ.

10. Για την προπαγανδιστική δραστηριότητα Βουλγάρων, Σέρβων, Ρουμάνων αλλά και καθολικών και προτεσταντών ιεραποστόλων βλ. Βλάχος, ό.π., σ. 97 κ.εξ., 169 κ.εξ., 190 κ.εξ., 335 κ.εξ., Α. Αγγελόπουλος, Αι ξέναι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδο 1870-1912, Θεσσαλονίκη 1973, Κ. Μαμώνη, «Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισσιονάριων», Μνημοσύνη, 8 (1980-1981), 179-212.

11. Γενικότερα για την κατάσταση των ελληνικών εκπαιδευτικών πραγμάτων στη Μακεδονία κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας και ιδιαίτερα για το διάστημα 1856-1912, βλ. Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, και Σοφία Βούρη, *Εθνικισμός και εκπαίδευση στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας, 1870-1904*, Αθήνα 1992, σ. 19-46.

12. Μόνο στο διάστημα 1900-1907 η επιχορήγηση του ελληνικού κράτους προς τα ελληνικά σχολεία της Μακεδονίας κινήθηκε από 416.000 δρχ. περίπου ως 541.000 δρχ. περίπου ετησίως, όταν η συνολική δαπάνη για τα εκπαιδευτικά όλων των υπόδουλων βόρειων επαρχιών κυμάνθηκε από 439.000 δρχ. ως 718.000 δρχ. περίπου. Τον ίδιο καιρό οι στρατιωτικές δαπάνες του ελληνικού κράτους απορρόφησαν ποσά που κινούνται μεταξύ 24,5 (1900) και 53,4 (1909) εκατομμυρίων χρυσών δραχμών, βλ. Dakin, *Ενοποίηση*, παράρτημα Β, σ. 449-450.

13. Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, «Η παιδεία στη Μακεδονία και η συμβολή της στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την επιτυχία του Μακεδονικού Αγώνα», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 21-27, Ελένη Δ. Μπελιά, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς τη Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 29-40, Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894). Απομνημονεύματα Αναστάσιου Πηχεώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 171-195 και Βούρη, *ό.π.*, σ. 71-147 και 181-186.

14. Βλ. σχετικά ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 62 κ.εξ., Dakin, Struggle, σ. 44 κ.εξ.

15. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται ο πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Ν. Μαυροκορδάτος, ο υποπρόξενος Ι. Δραγούμης στο Μοναστήρι, οι πρόξενοι Μοναστηρίου Κουζές-Πεζάς και Θεσαλονίκης Ν. Ευγενειάδης.

16. Το ελληνικό κράτος βρέθηκε τότε υποχρεωμένο να καταβάλει (δεν είναι γνωστό αν καταβλήθηκε ή όχι μέρος ή το σύνολο) πολεμική αποζημίωση στην Τουρκία ύψους £3,6 εκατομμυρίων, βλ. Sevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913. Trade, Investment and Production*, Κέιμπριτζ κ.α. 1987, σ. 209.

17. Βλ. σχετικά Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 14, Αθήνα 1977, σ. 160 κ.εξ., Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1905-1909», στο ίδιο, σ. 179 κ.εξ. και του ίδιου, «Ελληνική κοινωνία και οικονομία στην πρώτη δεκαετία του 20ού αι.», στο ίδιο, σ. 192 κ.εξ., Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική από τις αρχές του 20ού αι. ως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 15-23, 35-44, Richard Clogg, *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδος*, μτφρ. Χ. Φουντέας, Αθήνα 1984, σ. 140 κ.εξ. και Βλάχος, *ό.π.*, σ. 230.

18. Κ. Σβολόπουλος, «Η απόφαση για την οργάνωση του ένοπλου αγώνα», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 51-61.

19. Ι. Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 14, Αθήνα 1977, σ. 244 και John S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912*, Οξφόρδη 1987, σ. 222.

20. Βλ. σχετικά Λυριτζής, *Εταιρεία, Παύλος Λ. Τσάμης*, Μακεδονικός Αγών, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 63-69 και Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 101-131.

21. Διευκρινιστικά, πρέπει να σημειώσουμε ότι η ισοτιμία γαλλικού φράγκου:δραχμής, για το 1897, ήταν 1:1,6757 (Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα 1977, σ. 51), ισοτιμία που κινείται στα επίπεδα αυτά για όλη την περίοδο από το 1893-1900 (1:1,6569, Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη, 1900-1936. Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 48) και ότι ο πόλεμος του '97 κόστισε στο ελληνικό κράτος περίπου 52 εκατομμύρια δραχμές για τους 42.000 περίπου άνδρες που έλαβαν μέρος σε αυτόν (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 14, Αθήνα 1977, σ. 126 και Dakin, *Ενοποίηση*, σ. 236), όταν ο κρατικός προϋπολογισμός προέβλεπε, μόνο για τις ανάγκες του στρατού, 16,0 εκατομμύρια δρχ. το 1896 και 61,7 εκατομμύρια το 1897 (Dakin, *Ενοποίηση*, σ. 449). Όσο για την αγοραστική αξία της δραχμής εκείνο τον καιρό στην Ελλάδα, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το ψωμί στοίχιζε περίπου 0,45-0,55 δρχ./οκά το 1898 (Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1824-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985, σ. 69), ενώ στην αγορά του Πειραιά η μέση τιμή φασολιών (ανεξαρτήτως ποιότητας και προέλευσης) κυμάνθηκε μεταξύ 0,60-0,66 δρχ./οκά το 1896 και μεταξύ 0,52-0,62 δρχ./οκά το 1897, η μέση τιμή της φακής, στην ίδια αγορά, ήταν 0,52 δρχ./οκά το 1898, το εγχώριο λάδι (ανεξαρτήτως ποιότητας και προέλευσης) κόστιζε 1,15-1,82 δρχ./οκά το 1897 και 1,15-1,74 δρχ./οκά το 1898. Η μέση τιμή της παστής σαρδέλας, στην αγορά του Πειραιά πάντα, ήταν 1,00 δρχ./οκά το 1898, ενώ του εγχώριου τυριού (ανεξαρτήτως ποιότητας και προέλευσης) ήταν 3,00 δρχ./οκά το 1896 και 2,33 δρχ./οκά το 1898. Ο καφές κόστιζε, κατά μέσο όρο, 4,97-6,15 δρχ./οκά το 1896 και 3,65-4,90 δρχ./οκά το 1897. Όσο για τους γαιάνθρακες, η τιμή τους στην αγορά του Πειραιά κυμάνθηκε από 32,50-34,50 δρχ./τόνο το 1896 και από 34,50-44,00 δρχ./τόνο το 1897 (βλ. σχετικά, Πέτρος Πιζάνιας και Γιώργος Ν. Μητροφάνους, *Κίνηση τιμών στην Ελλάδα, ιθ΄-αρχές κ΄ αι. Πειραιάς - Ερμούπολη - Πάτρα*, Αθήνα 1991, πίνακες 11.3, 12.3, 15.3, 17.3, 22.3, 25.3, 36.3). Η οκά ζύγιζε 1.282 γραμμ.

22. Λυριτζής, *Εταιρεία*, σ. 183, 265-266, 288 και Koliopoulos, *ό.π.*, σ. 217.

23. Λυριτζής, *Εταιρεία*, σ. 174 και 285, 286, 306-307.

24. Λυριτζής, *Εταιρεία*, σ. 106-107, 283-285, Βακαλόπουλος, *Παραμονές*, σ. 120.

25. Λυριτζής, *Εταιρεία*, σ. 12 και σ. 183.

26. Σε επιστολή Λάμπρου προς Δαγκλή, Αθήνα, 4 Ιουλίου 1897, αναφέρεται ότι η τότε κυβέρνηση Δ. Ράλλη εποφθαλμιούσε τα περιουσιακά στοιχεία, κινητά και ακίνητα, της Εταιρείας και γι' αυτό πίεζε, κυρίως μέσω του υπουργού των εσωτερικών Γ. Θεοτόκη, «με το καλόν ή το κακόν» (διώξεις και κατασχέσεις) για τη διάλυσή της, βλ. Ξ. Λευκοπαρίδης (επιμ.), *Στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή αναμνήσεις - έγγραφα - αλληλογραφία - το αρχείον του*, τόμ. Α, Αθήνα 1965, σ. 150 κ.εξ.

27. Λυριτζής, *Εταιρεία*, σ. 175-177 και 303-306 και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 123-124, Κ.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, «*Ο Μακεδονικός Αγών*. Αναμνήσεις», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα,

Θεσσαλονίκη 1984, σ. 175-176.

28. Λ.χ. η «Επίκουρος των Μακεδόνων Επιτροπή», ο «Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος Αθηνών«, η Εταιρεία «Ελληνισμός» του Νεοκλή Καζάζη κ.ά., βλ. Γεώργιος Θ. Λυριτζής, *Οι Μακεδονικοί πατριωτικοί σύλλογοι των Αθηνών στις παραμονές και κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 125-127. Επίσης, ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Ράλλης προς Επίκουρον των Μακεδόνων Επιτροπή, Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 1905, αρ. πρωτ. 3973. Περικλής Α. Αργυρόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 45.

29. Τσάμης, *ό.π.*, σ. 163-164 και Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Γ, Αθήνα 1930, σ. 67-71.

30. Οι σημαντικοί δεσμοί του Μακεδονικού Κομιτάτου με την ελληνική κυβέρνηση αποκαλύπτονται στα άρθρα του «Οργανισμού» του Κομιτάτου σχετικά με τη σύνθεση του Συμβουλίου του, την αναλογία τακτικών και επίτιμων μελών, τον τρόπο ανάδειξης της τριμελούς Διοικητικής Επιτροπής, αλλά και στη συνεργασία με τα ελληνικά προξενεία στη Μακεδονία, βλ. «Οργανισμός του Μακεδονικού Κομιτάτου» όπως δημοσιεύεται στο Τσάμης *ό.π.*, σ. 445-448 και Ασπρέας, *ό.π.*, σ. 67-74. Άλλωστε, το Κομιτάτο εξαρτιόταν οικονομικά από τις κρατικές χρηματικές επιχορηγήσεις, βλ. Ιστορικό Αρχείο Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (στο εξής ΙΑΙΜΧΑ), Α, Αντίγραφα Αλληλογραφίας Υπουργείου Εξωτερικών (περιόδου Μακεδονικού Αγώνα), Α.Φ. 5, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1907, Μπαλτατζής προς Υπ. Εξωτερ., 2 Οκτωβρίου 1907. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Α. Σκουζέ, Γενικό Αρχείο 1863-1909, Καρτάλης προς Σκουζέ, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1908. Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 40, Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, «Ο Μακεδονικός Αγών. Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης 1906-1908. Απομνημονεύματα», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 283.

31. Τσάμης, *ό.π.*, σ. 447, Ασπρέας, *ό.π.*, σ. 71, 74 και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 346-348.

32. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος και το ύφος με το οποίο εκφέρονται απόψεις σε βάρος του Κομιτάτου και του Καλαποθάκη προσωπικά, σε επιστολή Παμίκου προς Βάρδα, Αθήνα, 9 Απριλίου 1905 (ΙΑΙΜΧΑ, Β, Αντίγραφα από το αρχείο Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα, ΙΙ. Μακεδονικός Αγών, φάκ. 2, 1905). Αναφέρεται, συγκεκριμένα, ότι το Κομιτάτο είναι μόνο «διά τας εμποροπανηγύρεις» και ότι είναι καθαρά πολιτικοί οι λόγοι για τους οποίους η τότε κυβέρνηση περιποιείται τον Καλαποθάκη (ο οποίος αποκαλείται «βρομοκαλαποθάκης») και τους ομοίους του και συντηρείται ακόμη το Κομιτάτο. Πρβλ. επίσης τα σχόλια που γίνονται για το «εν Αθήναις γελοίον Κομιτάτον» και για μερικούς ανθρώπους των Αθηνών εγωιστές και εγκληματικά ματαιόδοξους σε αχρονολόγητη επιστολή Καλμίδη προς Καούδη, Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα / Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (στο εξής ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ), Αρχείο Ευθύμιου Καούδη.

33. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 31, Φάκελοι Π. Αργυρόπουλου (1907) / Λ. Κορομηλά, έγγρ. 15, «Οι αρχηγοί Τεμίδης, Μάλλιος, Ρουπακιάς, Ζάκας, Γκούρας κ.ά. προς το εν Αθήναις Ελληνομακεδονικόν Κομιτάτον», χ.χ., αρ. πρωτ. Μ.Κ. 281, Ζ, Ιδιωτικά Αρχεία και Συλλογές, Α.Φ. 9, Απομνημονεύματα ιδιόγραφα Παύλου Γύπαρη, φ. 102 κ.εξ. και 112, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 6, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., 11 Οκτωβρίου 1906. Επίσης, εφημερίδα «Εμπρός», 14 Ιουνίου 1908, «Η Μακεδονική Δράσις. Επιβληθείσα απάντησις εις μίαν πρόκλησιν. Το δίκαιον της αληθείας», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 138, 172, 212-214, Dakin, *Struggle*, σ. 202-203.

34. Όταν ο Κορομηλάς ανέλαβε την οργανωτική ευθύνη και για την περιφέρεια του Προξενείου Μοναστηρίου, διατύπωσε, συγκαλυμμένα ή όχι, διάφορες μάλλον πικρόχολες παρατηρήσεις για την ως τότε κατάσταση στην περιφέρεια εκείνη. Γράφει χαρακτηριστικά: «Εάν εδίδοντο τα ανωφελώς δαπανώμενα ταύτα χρήματα εις εν κέντρον έχον την διεύθυνσιν του όλου Μακεδονικού Αγώνος, θα επιτελούντο θαύματα εν τη οργανώσει και θα απέκτα το ελληνικόν κόμμα τας ρίζας τας οποίας δεν έχει, ούτε θα έχη εφόσον δεν λαμβάνονται τα πολλάκις παρ' εμού υποδειχθέντα μέτρα», βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1.

35. Βλ. σχετικά Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Π. Δέλτα, 1. *Γερμανού Καραβαγγέλη, Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1958.

36. Ναταλία Μελά, Παύλος Μελάς, Αθήνα 1964, επιστολές Μελά προς Ναταλία, Γάβρεσι, 16 Μαρτίου 1904, Ρούλια, 17 Μαρτίου 1904, Ρούλια, 18 Μαρτίου 1904, Κοζάνη, 21 Ιουλίου 1904 (2 επιστολές), Κοζάνη, 22 Ιουλίου 1904, Κοζάνη, 25 Ιουλίου 1904, παρά Σαμαρίνα, 2 Σεπτεμβρίου 1904, παρά Κλεπίστι, 5 Σεπτεμβρίου 1904, λημέρι άνωθεν Στρεμπένου, 15 Σεπτεμβρίου 1904, Βελκαμένη-Νερέτι, 18 Σεπτεμβρίου 1904.

37. Βλ. επίσης, ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 29, Στ. Παπαργυρούδη, «Σημειώσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 40-42, 86 κ.εξ., ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 114 κ.εξ., Τσάμης, *ό.π.*, σ. 238, 449, 453-454, 458-460, Σβολόπουλος, «Η απόφαση», *ό.π.*, σ. 51.

38. Βλ. Σβολόπουλος, «Η απόφαση», *ό.π.*, σ. 53.

39. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), Ρωμάνος προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, (;) Φεβρουαρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 538, Θεοτόκης προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 19 Ιουνίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 2230, Θεοτόκης προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 21 Ιουνίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 2235 και 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Ρωμάνος προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 15 Οκτωβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 3293, Υπ. Εξωτ. προς Κορομηλά, Αθήνα, 23 Οκτωβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 3649, Ρωμάνος προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 3936.

40. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), «Πίνακας εξόδων διά απρόβλεπτες εθνικές ανάγκες», Θεσσαλονίκη, 22 Σεπτεμβρίου 1904 σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 30 Οκτωβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 675, επίσης «Πίνακας κτλ.», Θεσσαλονίκη, 6 Νοεμβρίου 1904 σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ. Θεσσαλονίκη, 6 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 728, όπου ανακεφαλαιώνονται παλιότερες καταβολές, Ρωμάνος προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 3936, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 25.

41. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 16 Μαΐου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 237, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 30 Σεπτεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 11, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 17 Δεκεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 48, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 6 Ιανουαρίου 1905, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 60.
Το ύψος της δαπάνης σε δραχμές είναι μόνο λίγο μεγαλύτερο, καθώς η μέση ισοτιμία φράγκου:δραχμής την περίοδο 1900-1909 είναι 1:1,28 (Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 48) και πιο συγκεκριμένα είναι: 1904-1:1,3520, 1905-1:1,0952, 1906-1:1,0982, 1907-1:1,0878, 1908-1:1,0833 (Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 51). Σε λίρες Τουρκίας η δαπάνη φτάνει περίπου τις 66.100 λ.Τ., με την ισοτιμία 1 λ.Τ.:22,7 γαλ. φρ.). Η ισοτιμία άλλωστε τουρκικής λίρας:δραχμής μεταξύ των ετών 1904 και 1907 κινείται από 1:28,6 ως 1:25 περίπου.

42. Στο διάστημα από το 1900 ως το 1909 τα οικονομικά του ελληνικού κράτους παρουσιάζουν την εξής εικόνα:

έτος	κυβέρνηση	πραγματικά έσοδα	πραγματικά έξοδα	περίσσευμα/ έλλειμμα	δαπάνες στρατού
1900	Θεοτόκη	119,5	109,3	+10,2	18,0
1901	Θεοτόκη	167,6	114,1	+53,5	17,3
1902	Ζαΐμη	38,9	124,6	-14,3	17,8
1903	Δηλιγιάννη	116,1	116,2	-0,1	18,4
1904	Θεοτόκη	133,5	116,1	+17,4	17,4
1905	Ράλλη	129,7	116,3	+3,3	17,9
1906	Θεοτόκη	133,0	121,5	+11,5	29,0*

1907	Θεοτόκη	136,5	132,1	+4,4	
1908	Θεοτόκη	126,5	133,6	-7,1	45,0*
1909	Θεοτόκη	125,0	136,9	-11,9	51,0*

(* μαζί με τις έκτακτες δαπάνες) ποσά σε εκατομμύρια χρυσές δραχμές

Πηγή, Dakin, *Ενοποίηση*, Παράρτημα Β, σ. 449-450 και Οικονόμου, «Εσωτερικές εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 190.

43. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 20 και «Γενικός Προϋπολογισμός Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης/τμήμα μυστικών εξόδων», Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, υπογρ. Λ.Α. Κορομηλάς και Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 25.

44. Πέντε τα σώματα της περιφέρειας Καρατζόβας, από δύο σώματα στις περιφέρειες Ρουμλουκίου, Βογδάντσας και Λαγκαδά και από ένα σώμα στις περιφέρειες Βερμίου-Νάουσας, Βλαδόβου-Τεχόβου, Μπαχόβου.

45. Επτά πολιτοφυλακές (158 λ.Τ. για 110 άνδρες συνολικά): Δοϊράνης, Στρώμνιτσας, Βογδάντσας, Γιαννιτσών, Βοδενών, Γευγελής και Θεσσαλονίκης (εδώ το προξενείο θα είχε τη μισή σχετική επιβάρυνση, καθώς την άλλη μισή θα αναλάμβανε η ελληνική κοινότητα της πόλης, η οποία, σημειωτέον, κατά τα λεγόμενα του Κορομηλά, είχε μείνει ως τότε αμέτοχη κάθε οικονομικής επιβάρυνσης).

46. Δέκα κέντρα: Γευγελής, Κιλιντιρίου, Βάλτσας, Βογδάντσας, Βέροιας, Νάουσας, Βοδενών, Βλαδόβου, Ρουμλουκίου, Γιαννιτσών.

47. Στη συνοδευτική του έκθεση ο Κορομηλάς δίνει, γενικά, κάποια ελαστικότητα προς τα πάνω στο ύψος όλων των επιμέρους δαπανών σε συνάρτηση με την εποχή του χρόνου, το ρυθμό των συγκρούσεων, την περιοχή δράσης και άλλους αστάθμητους παράγοντες.

48. Ουσιαστικά, δηλαδή, αρκετά πάνω από το 1/3 της συνολικής ετήσιας δαπάνης όλων των προξενείων της Μακεδονίας, όπως το είχε προϋπολογίσει ο Κορομηλάς, γεγονός, βέβαια, που δικαιολογείται εύκολα, καθώς το Προξενείο Θεσσαλονίκης, πέρα από το ότι ήταν το ουσιαστικό κέντρο του Αγώνα για όλη τη Μακεδονία, χρηματοδοτούσε από τον προϋπολογισμό του τα Γραφεία Σερρών και Δράμας-Καβάλας. Μεγάλο υπήρξε και το ύψος των δαπανών του Προξενείου Μοναστηρίου, μετά την αναδιοργάνωση των οικονομικών του από τον Κορομηλά, το καλοκαίρι του 1906, όταν προϋπολογίστηκε ότι θα απαιτούνταν 2.320 λίρες Τουρκίας μηνιαίως (επί 12 μήνες = 27.840 λ.Τ. το χρόνο), πρβλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1.

49. Για το 1905 το Υπουργείο Εξωτερικών χορήγησε στο ειδικό τμήμα του Προξενείου Θεσσαλονίκης το ποσό των 24.000 λ.Τ., βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Ρωμάνος προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 20 Απριλίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 906. Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι για το 1905 ο προϋπολογισμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προέβλεπε, με βάση το νέο οικονομικό διακανονισμό των βιλαετίων, δαπάνες για το στρατό που έδρευε στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης 400.000 λιρών περίπου και για την πολιτική διοίκηση και τη χωροφυλακή του ίδιου βιλαετίου δαπάνες 250.000 λιρών περίπου, ποσά, μάλιστα, τα οποία κρίθηκαν τότε όχι ιδιαίτερα ικανοποιητικά, βλ. Archives du Ministere des Affaires Entrangeres / Nouvelle Serie, Turquie, Macedoine, τ. 44, ο γάλλος πρόξενος Θεσσαλονίκης προς τον γάλλο υπ. Εξωτερ., 25 Μαρτίου 1905.

50. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, «Συνοπτικός πίναξ δαπανών κατά κεφάλαιον», Θεσσαλονίκη, 28 Φεβρουαρίου 1905, υπογρ. Λ.Α. Κορομηλάς σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 6 Μαρτίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 154, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 94, «Συνοπτικός πίναξ κτλ.» σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 21 Απριλίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 272, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 127, «Συνοπτικός πίναξ...» σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 23 Μαΐου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 353, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 160, «Συνοπτικός πίναξ...» σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 6 Ιουνίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 372, «Συνοπτικός πίναξ...» σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 21 Φεβρουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 145, «Συνοπτικός πίναξ...» σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη,

26 Μαρτίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 182, αλλά και αακ/Β 1905, «Πίνακας απροβλέπτων εθνικών αναγκών», σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 27 Μαρτίου 1905, αρ. πρωτ. 188, «Πίνακας απροβλέπτων εθνικών αναγκών», σε επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 18 Ιουλίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 459, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 196. Ακόμη, ο φάκελος ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/ΚΓ 1906 Απρόβλεπτα διά εθνικάς ανάγκας περιέχει μεγάλα κατάστιχα χρηματικών καταβολών κατά μήνα (Ιανουάριος, Φεβρουάριος κτλ.).

51. Αρχικά περιλαμβανόταν εδώ και το κόστος συγκρότησης νέων σωμάτων.

52. Η πρόβλεψη αυτή, φυσικά, εξέλειψε αργότερα.

53. Παρόμοια κατηγοριοποίηση των εξόδων -«...κατέστρωσα προϋπολογισμόν παρεμφερή προς τον εν Θεσσαλονίκη...» γράφει ο Κορομηλάς- (όχι κατ' ανάγκη για όλες τις κατηγορίες) παρουσίαζαν στις αποδόσεις λογαριασμού και τα υπόλοιπα προξενεία (Μοναστηρίου, Σερρών, Καβάλας) και κέντρα, υπό το σκεπτικό ότι έτσι θα «...επιτευχθή η τόσον επιθυμητή ενότης εν τη όλη διεξαγωγή της ημετέρας αμύνης. Εάν μη υπάρχει ενότης ικανή να επιβάλη γενικώς πειθαρχίαν, ουδεμία διαταγή της Κυβερνήσεως είνε δυνατόν να κατανοηθή ή εκτελεσθή...», ενώ άσκοπες και αυθαίρετες ενέργειες θα έθεταν σε κίνδυνο τον Αγώνα, ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1, ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/ΙΓ 1908 Απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες Καβάλας, «Προϋπολογισμός απροβλέπτων δαπανών Κέντρου Καβάλας, διά το έτος 1907» και αακ/ΜΔ 1910 Απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες (Μοναστήρι κτλ.), «Προϋπολογισμός απροβλέπτων δαπανών Κέντρου Καβάλας, κατά το έτος 1908», σε επιστολή Καβαλλιεράτου προς Υπ. Εξωτερ., 15 Ιανουαρίου 1908. Άλλωστε, ο Κορομηλάς έγραφε προς το τέλος του 1906: «Εκανόνισα τους προϋπολογισμούς πάντων των προξενείων κατά το αυτό σύστημα, μελετήσας επισταμένως τας ανάγκας των και συστήσας πανταχού όμοιον τρόπον ενεργείας...», βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 6, επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., 11 Οκτωβρίου 1906.

54. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 20 και Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 25.

55. 60.000 φυσίγγια προς επτά λ.Τ. η χιλιάδα συμπεριλαμβανομένων των μεταφορικών, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 20.

56. Απ' ό,τι αναφέρεται στους «πίνακες» ένα μαχαίρι κόστιζε 0,25 λ.Τ., ένα αυτόματο πιστόλι περίπου 3 λ.Τ., μία διόπτρα 1 λ.Τ. Πρβλ. και ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, απόδειξη πώλησης όπλων και φυσιγγίων από το κατάστημα των Αφών Μαλτσινιώτη, στην Αθήνα, στο όνομα του Γ. Κολοκοτρώνη, Αθήνα, 24 9/βρίου 1906.

57. Οι απανωτές αποστολές όχι μόνο πολεμοφοδίων αλλά και όπλων, που αναφέρονται στους «πίνακες», αποκαλύπτουν το μέγεθος και την περιοδικότητα της σχετικής ανάγκης.

58. ΓΕΣ/ΔΙΣ Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα (στο εξής ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ), Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 1/7, «Εκθεσις των πεπραγμένων εν Μακεδονία υπό του αρχηγού Γρηγ. Ζάκα, Δεκέμβριος 1907», σ. 14 και σ.54. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 10, επιστολή Κόρθιου (παραλήπτης και χρονολογία άγνωστοι). Πωλήσεις οπλισμού από αντάρτες είχαν σημειωθεί και στα 1896-1897. Σε επιστολή Καρβέλα προς Δαγκλή, περίπου 15 Νοεμβρίου 1896, αναφέρεται: «Είναι φρικτόν, Ταγματάρχα, όπλα τα οποία ηγόρασαν οι ομογενείς τρώγοντες κρομύδια και ελαιάς να ευρίσκονται άνθρωποι να τα εμπορεύονται και να γράφουν από το άλλο μέρος ότι κατέστρεψαν τάγματα και συντάγματα τουρκικά, ότι τους επροξένησαν πανωλεθρίαν, ότι...», βλ. Λευκοπαρίδης, *ό.π.*, σ. 148-149.

59. Οι καπετάνιοι των καϊκιών εύκολα δέχονταν να ναυλώσουν τα σκάφη τους για τέτοιου είδους μεταφορές, γιατί και παλικαριά θεωρούνταν οι ενέργειες αυτές και καλοπληρωμένος ήταν ο ναύλος, βλ. Βασίλειος Σταυρόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 389-390. Ωστόσο, από άγνοια της μακεδονικής

ακτής, οι προσπάθειές τους να προσαράξουν σπανίως ήταν επιτυχημένες. Για τις δυσκολίες που παρουσίαζε η επιχείρηση της μεταφοράς και της προσέγγισης στην ακτή βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 11, Δεμέστιχας προς την Ανωτάτη Διεύθυνση Πανελληνίου Οργανώσεως (χ.τ., χ.χ.). Προκειμένου, λοιπόν, να λύσει αυτό το πρόβλημα και μαζί εκείνο της έγκαιρης μεταφοράς των όπλων, ο Κορομηλάς προσανατολίστηκε στην αγορά πλοίου με δικό του καπετάνιο, ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 25. Επίσης, Δημήτριος Ν. Κάκκαβος, *Απομνημονεύματα. (Μακεδονικός Αγών)*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 102.

60. Για λαθρεμπόριο όπλων συνήθως από εβραίους λαθρέμπορους βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 30 Σεπτεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 11.

61. Η αγορά ενός τυφεκίου τύπου Grass και η μεταφορά του από την Αθήνα ως κάποιο σημείο στο εσωτερικό της Μακεδονίας έφτασε να στοιχίζει 1,5 λίρα, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), «Πίνακας εξόδων δι' απροβλέπτους εθνικάς ανάγκας», Θεσσαλονίκη, 22 Σεπτεμβρίου 1904, επίσης Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 1 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 16, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 20, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 25. Επίσης, ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 2 (1905), «οι εν Σιατίστη αδελφοί» προς Βάρδα, 11 Απριλίου 1905 και Αυτόγραφα Ημερολόγια Βάρδα, φάκ. 6/13, Βάρδας προς Παμίκο, 9 Ιουνίου 1906. Το αγώγι χρεωνόταν συνήθως 0,35 λ.Τ. για κάθε τουφέκι, αν και κάποιες φορές οι απαιτήσεις των χωρικών που αναλάμβαναν τη σχετική μεταφορά έφταναν τη 1 λ.Τ. για κάθε όπλο, βλ. ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Ημερολόγιον σώματος Στέφανου Μάλλιου, από 1ης Απριλίου μέχρι 23ης Μαΐου 1905, εγγραφή 9ης Μαΐου.

62. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 25.

63. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 12, (104), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 210.

64. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 12, «κατάλογος δαπανών γενομένων κατά το μήνα 7/μβρίου εκ των εκτάκτων», σ. 222-224. Επίσης, επιστολή Προμηθέα προς Πετρίλο, 24 Μαΐου 1905 όπως δημοσιεύεται στο Π.Ι. Μαυρίκος, *Ο τελευταίος πολεμιστής Κώστας Μπουκουβάλας. Ανέκδοτο αρχείο Μακεδονικού Αγώνα*, Αθήνα 1993, σ. 98.

65. Μία ενδυμασία κόστιζε 1,30 λίρα, μία καινούργια αστική ενδυμασία κόστιζε στη Θεσσαλονίκη του 1904 περίπου το ίδιο (Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 54), ενώ μία κάπα περίπου 0,8 της λίρας.

66. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 5 Οκτωβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 13 και «Γενικός Προϋπολογισμός κτλ.», Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, υπογρ. Λ.Α. Κορομηλάς.

67. 113,16 λίρες καταγράφει ο «πίνακας» της 28ης Φεβρουαρίου 1905, 67,26 εκείνος της 18ης Ιουλίου 1905, 36,05 ο «των απροβλέπτων» του Φεβρουαρίου 1906 και άλλες 83,35 λίρες ο «πίνακας» της 26ης Μαρτίου 1906.

68. Βλ. ενδεικτικά στους προαναφερόμενους «πίνακες» της 23ης Μαΐου 1905, 18ης Ιουλίου 1905 και 26ης Μαρτίου 1906 και ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 2 (1905), επιστολή προς Βάρδα, 5 Σεπτεμβρίου 1905.

69. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 30 Μαΐου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 6 και Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 2 Ιουνίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 7. Το ζήτημα της καταβολής βοηθημάτων στις οικογένειες είχε τεθεί ήδη από την εποχή που ο Π. Μελάς προσπαθούσε να οργανώσει τα πρώτα σώματα από ντόπιους κατοίκους της Μακεδονίας. Οι Καραλίβανος και Βισβίκης είχαν θέσει ως όρο για τη συμμετοχή τους στον Αγώνα την καταβολή 100 δραχμών για έξοδα μετάβασης στα Τρίκαλα ή το Βόλο και 300 δραχμών για τη συντήρηση καθεμιάς από τις οικογένειές τους για διάστημα δύο μηνών, βλ. Μελά, *ό.π.*,

επιστολή Μελά προς Ναταλία, Κοζάνη, 21 Ιουλίου 1904. Όπως αποδεικνύουν οι "πίνακες", η πρόνοια για συντάξεις και άλλα βοηθήματα παρέμεινε ως το τέλος του Αγώνα και μετά απ' αυτόν. Άλλωστε, ο Κορομηλάς σημείωνε στις αρχές του 1907: «...ως δίκαιον είναι... να έλθη [το ελληνικό κράτος] αρωγόν εις τας ορφανισθείσας οικογενείας των φονευθέντων», βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 9, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., (Θεσσαλονίκη), 18 Ιανουαρίου 1907.

70. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), «Γενικός Προϋπολογισμός...», Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, υπογρ. Λ.Α. Κορομηλάς και Public Record Office / Foreign Office (στο εξής PRO/FO), 195, 2264, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 1 Αυγούστου 1907, f. 39. Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ), φάκ. Κ.59 β, δωρεά Βαγιωνάκη, έγγρ. 43-44, επιστολή Ι. Ζιάκα - Χρ. Τόλια - Στ. Βαρούτα προς το Ελληνομακεδονικό Κομιτάτο, 15 Οκτωβρίου 1906. Επίσης, Παναγιώτης Παπατζανετέας, «Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα», Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα Πηνελόπης Δέλτα. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 227.

71. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1904, ακέφαλη και ανυπόγραφη επιστολή. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 12, (104), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 210-211.

72. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 20.

73. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 20.

74. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 1/7, «Έκθεσις των πεπραγμένων εν Μακεδονία υπό του αρχηγού Γρηγ. Ζάκα», Δεκέμβριος 1907, σ. 19. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 30, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1908, τεύχ. 2, αρχηγός Γ. Μακρής προς συν/ρχη, Κορέστια, 12 Ιουνίου 1908, και Β, φάκ. 2 (1905), επιστολή προς Βάρδα, 5 Σεπτεμβρίου 1905, Κάλμας-Χατζηκωστίου προς Βάρδα, 10 Αυγούστου 1905 και φάκ. 6/15, 15 Νοεμβρίου 1905.

75. Για την αποστολή και την καταβολή της μισθοδοσίας στους αντάρτες, τα σχετικά σημειώματα και τις αποδείξεις βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1905 Διάφορα Προξενείου Μοναστηρίου, Μηνιαίοι μισθοί σωμάτων και έκτακτα έξοδα αρχηγών. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (84), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, 28 Αυγούστου 1905, σ. 165 και (89), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 175-176, τεύχ. 11, (97), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, Β, φάκ. 2 (1905), Κάλμας προς Βάρδα, Θεσσαλονίκη, 20 Μαρτίου 1905, «ο γνωστός» προς Βάρδα, 4 Απριλίου 1905, Κάλμας προς (Βάρδα;) Θεσσαλονίκη, 29 Απριλίου 1905 και επιστολή προς Βάρδα, 5 Σεπτεμβρίου 1905, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Διήγησις Σπ. Σπυρομήλιου-καπετάν Μπούα, σ. 6. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 2, Ιανουάριος-Μάρτιος 1905, επιστολή Καλαποθάκη προς Βάρδα, Αθήνα, 12 Μαρτίου 1905, σ. 38, Ιούλιος 1905, «κατάσταση μισθοδοτική Αυγούστου ε.έ.», σ. 16-17(δακ.) και Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1905, επιστολή Κάλμα προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 41-44(δακ.), φάκ. 3, αποδείξεις Μαρτίου 1905 και μισθοδοτικές καταστάσεις Απριλίου-Οκτωβρίου 1907. ΓΑΚ, φάκ. Κ.59 β, έγγρ. 43-44, Ι. Ζιάκας - Χρ. Τόλιας - Στ. Βαρούτας προς το Ελληνομακεδονικό Κομιτάτο, 15 Οκτωβρίου 1906. ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Απομνημονεύματα καπετάν Φιλώτα-Ανθυπιλάρχου Φιλόλαου Πηχεών (επιμ. Αναστάσιος Πηχεών), επιστολή [Βάρδα;] προς Λιούπο, Μοναστήρι, 8 Ιουνίου 1905. Επίσης, επιστολή Προμηθέα προς [Πετρίλο], 8 Ιουνίου 1905 στο Μαυρίκος *ό.π.*, σ. 104 και σ. 106.

76. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., 27 Απριλίου 1906, αρ. πρωτ. 223. PRO/FO, 195, 2263, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 26 Ιανουαρίου 1907, f. 89 και 2264, Bosanquet προς Lamb, Σέρρες, 19 Δεκεμβρίου 1907, f. 693. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (89), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 176 και (90), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 181, τεύχ. 12, «κατάλογος δαπανών γενομένων κατά μήνα 7/βριον εκ των εκτάκτων», σ. 222-224, τεύχ. 13, (120), Μα-

ζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, 8 Οκτωβρίου 1905, σ. 238, Β, φάκ. 6/14, 1 Απριλίου 1905, φάκ. 6/15, επιστολές 27 Αυγούστου 1906 και 13 Δεκεμβρίου 1906, Ζ, Α.Φ. 6, Αρχείο Ζήση Ζωγράφου, 1906, «ο αρχηγός Γρ. Ζάκας προς την εθνική επιτροπή Σιατίστης, 14 Δεκεμβρίου 1906» και Α.Φ. 9, Απομνημονεύματα ιδιόγραφα Π. Γύπαρη, σ. 35 και Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Διήγησις Γ. Κακουλίδη-Μιχαήλ Δραγ, σ. 16 και Α.Φ. 27, Τοπική Ιστοριογραφία, Ι. Ξανθού, συντ/χου δημοδ/λου, «Απομνημονεύματα εκ της οικογενειακής του εθνικής δράσεως κατά το Μακεδονικό Αγώνα, 1878-1903-1909», σ. 186 και Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 516. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 2δ, έκθεση για τη δράση Γύπαρη-Κατεχάκη, σ. 6. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 2, Ιανουάριος-Μάρτιος 1905, Ρούβας προς Βάρδα, Λέχοβο, 28 Ιανουαρίου 1905, σ. 18 και Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1905, Ψ προς Βάρδα, 4 Οκτωβρίου 1905, σ. 7(δακ.). Επίσης, Γ. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπάχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ. 284-285.

77. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 7α, Αρχείο Δαγκλή, «Σημειώσεις διά την εν τω Σαντζακίω Σερρών γενομένην εθνικήν ενέργεια, 1908».

78. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/14, 9 Μαΐου 1905, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Αφήγηση Παπαδράκου (Χρυσόστομου Χρυσομαλλίδη), σ. 35. ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Απομνημονεύματα καπετάν Φιλώτα-Ανθυπιλάρχου Φιλολάου Πηχεών (επιμ. Αναστάσιος Πηχεών), εγγραφή 20ης Μαρτίου 1905. Γεώργιος Δ. Μακρής, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Π. Δέλτα (επιμ. Β. Λαούρδας, εισαγ. Στ. Κυριακίδης), Θεσσαλονίκη 1959, σ. 44-45. Koliopoulos, *ό.π.*, σ. 235.

79. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (89), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 175-176. Ο Ζάκας στην έκθεση των πεπραγμένων του (βλ. σημ. 56) πρότεινε μια δραστική λύση: έχοντας υπόψη του «πόσης βλάβης πρόξενος καθίσταται η πληρωμή» και με τη σκέψη ότι «ούτω θα προέκυπτε αρκετή οικονομία εις το Εθνικόν ταμείον» σύστησε «την κατάργησιν των μισθοδοτουμένων... προσώπων υπεισερχομένων εις τον αγώνα μόνον και μόνον προς χρηματισμόν».

80. Το Προξενείο Θεσσαλονίκης απέστελλε ποσά και προς το Υπουργείο στην Αθήνα, προφανώς για την κάλυψη εξόδων απεσταλμένων από τη Θεσσαλονίκη ή την ικανοποίηση, στην Ελλάδα, αναγκών του προξενείου, που έπρεπε, φυσικά, να καλυφθούν από δικές του πιστώσεις. Η άποψη, επομένως, του Λευκοπαρίδη (ότι το Προξενείο Θεσσαλονίκης όχι μόνο δεν έπαιρνε χρήματα από την Κεντρική Υπηρεσία αλλά, αντιθέτως, τη χρηματοδοτούσε) δεν φαίνεται να ευσταθεί. Πρόκειται, σύμφωνα με «Έκθεση αφορώσα την χρηματικήν διαχείρισιν του Βιλαετίου Θεσσαλονίκης» για το 1907, για 160 λίρες το μήνα, περ. 4.000 δρχ., βλ. Λευκοπαρίδης, *ό.π.*, σ. 317.

81. Ανάλογα ποσά κατέβαλλαν και οι αρχηγοί των σωμάτων σε όσους ευκαιριακά ή σε τακτικότερη βάση παρείχαν παρόμοιες υπηρεσίες στα σώματά τους, βλ. λ.χ., επιστολές Προμηθέα προς [Πετρίλο], 8 Ιουνίου 1905 και 14 Αυγούστου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 105 και 111.

82. Η ανάγκη για ασφαλή καταφύγια ήταν εξαιρετικά μεγάλη και γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε επιβεβλημένο να γίνονται οι σχετικές καταβολές ακόμη και σε περιόδους που δεν υπήρχε καμία ανάγκη γι' αυτά, προκειμένου να είναι πάντα διαθέσιμα. Ως καταφύγια λειτουργούσαν μύλοι, χάνια, καλύβες νομάδων, νεροπρίονα, καθώς και ειδικές κρύπτες σε σπίτια χωριών, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 5 Οκτωβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 13, ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 172. Ιωάννης Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, «Σκέψεις περί Οργανώσεως Αμύνης εν Μακεδονία», Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 148-149.

83. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 16 Σεπτεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 562, «Γενικός Προϋπολογισμός κτλ.», Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904 και Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 2 Δεκεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 36 και στους σχετικούς «πίνακες». Επίσης, Σταυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 426 και επιστολή Προμηθέα προς [Πετρίλο], 14 Αυγούστου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 111.

84. Βλ. σχετικά στους «πίνακες» (π.χ. της 27ης Μαρτίου 1905 «απροβλέπτων εθνικών αναγκών» κ.ά.) και επίσης Σουλιώτη-Νικολαΐδη, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 308-309 και επιστολές Προμηθέα προς [Πετρίλο], 8 Ιουνίου 1905 και 5 Νοεμβρίου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 105 και σ. 140.

85. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, τηλεγρ. Κοντογούρη προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 24 Απριλίου 1906.

86. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 2 Ιουνίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 7 και Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 2 Δεκεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 36. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 13, (116), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 229-230, Α.Φ. 32, Φάκελος Αλ. Μαζαράκη (1908), «Έκθεσις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, Απριλίου 1908», σ. 27, Ζ, Α.Φ. 27, Τοπική ιστοριογραφία, Παντ. Οικονόμου, δημ/λου, «Το Λέχοβον, προπύργιον του Ελληνισμού κατά το Μακεδονικό Αγώνα, 1900-1912», (9/6/1953), σ. 51 και Μαζαράκης-Αινιάν, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 190.

87. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Διήγησις Γ. Κακουλίδη-Μιχαήλ Δραγ, σ. 27. Αλέξανδρος Δ. Ζάννας, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 92 και σ. 95. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 181, Βακαλόπουλος, Παραμονές, σ. 318-319 και Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 145-146.

88. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 5, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερ., 1907, «Αίτησις Ι. Μαχαίρα εξ Αβδέλλας της Μακεδονίας προς τον Πρόεδρο της Βουλής», Αθήνα, 28 Μαΐου 1907, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), τεύχ. 12, (103), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 208-209 και Α.Φ. 32, Φάκελος Αλ. Μαζαράκη (1908), «Έκθεσις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, Απριλίου 1908», σ. 25 και Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Αφήγησις Παπαδράκου (Χρυσόστομου Χρυσομαλλίδη), σ. 25, Διήγησις Σπ. Σπυρομήλιου-καπετάν Μπούα, σ. 4-5 κ.α. Επίσης επιστολή Προμηθέα προς [Πετρίλο], 26 Σεπτεμβρίου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 126.

89. Αυτού του είδους οι καταβολές, επιβεβλημένες από την ανάγκη να παρουσιάσει ένα ανθρώπινο πρόσωπο η ελληνική οργάνωση, αλλά και για να ανταμειφθούν κοινότητες ή οικογένειες για τη θετική τους στάση στην ελληνική υπόθεση, κυμαίνονταν από 1-2 λίρες για κάθε μεμονωμένο αποδέκτη ως πάνω από 5 λίρες για μαζικές αποζημιώσεις, πρβλ. και ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 7, Αποσπάσματα αρχείου Γ. Καραβαγγέλη, Αντίγραφο εγγράφου Λ. Κορομηλά για την κατάσταση στο Πράβι, τέλος 1906.

90. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Ε 1908 Προξενείο Σερρών, Σαχτούρης προς Υπ. Εξωτερ., Σέρρες, 6 Μαρτίου 1908, αρ. πρωτ. 114.

91. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 14, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1909-1912, «Έκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφερεία Θεσσαλονίκης κατά την πρώτην τετραμηνίαν του 1909», σ. 9-13.

92. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 27 Μαΐου 1904 (δύο επιστολές), αρ. εμπιστ. πρωτ. 257 και 258, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 755, Γραφείο Ελληνικής Μητροπόλεως προς τους φοροεπιτρόπους της Ελληνικής Κοινότητας Γερακαριού (Δογάντζας), Θεσσαλονίκη, 16 Νοεμβρίου 1904, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 19 Νοεμβρίου 1904, αρ. πρωτ. 755, Ρωμάνος προς Κορομηλά, Αθήνα, 22 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. 4144, Γλυκερία Σταματάτου προς άγνωστο παραλήπτη, Θεσσαλονίκη, 28 Νοεμβρίου 1904, Στουρνάρας προς Κορομηλά, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1904, Κορομηλάς προς Στουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 2 Δεκεμβρίου 1904, τηλεγρ. Ρωμάνου προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 1904, αρ. πρωτ. 827, Γράβαρης προς Κορομηλά, Θεσσαλονίκη, 14 Δεκεμβρίου 1904 και αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, τηλεγρ. Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., 24 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1905, αακ/ΚΓ 1906 Απρόβλεπτα διά εθνικάς ανάγκας, κατάστιχο καταβαλλόμενων ποσών προς προξενικές αρχές για εκκλησιαστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, Απριλίου 1906. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 3, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1905, έγγρ. 114, Ράλλης προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 10 Αυγούστου 1905, αρ. εμπιστ.

πρωτ. 550, έγγρ. 117, Ράλλης προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 9 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 612, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 9, (83), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, 19 Αυγούστου 1905, σ. 163, Β, φάκ. 6/15, 13 Νοεμβρίου 1906, Ζ, Α.Φ. 27, Τοπική ιστοριογραφία, Ι. Ξανθού συντ/χου δημοδ/λου, «Απομνημονεύματα εκ της οικογενειακής του εθνικής δράσεως κατά το Μακεδονικό Αγώνα, 1878-1903-1909», σ. 9β. Επίσης Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 47, 50-51. Ιδιαίτερα απασχόλησε την ελληνική οργάνωση το ζήτημα του Μητροπολίτη Στρώμνιτσας, ο οποίος, καταχρεωμένος από παλιά χρέη του, έδινε κακό παράδειγμα στα μέλη της κοινότητάς του και γι' αυτό το προξενείο προσπάθησε να τον βοηθήσει να ξεχρεώσει, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), Ευγενειάδης προς Ρωμάνο, Θεσσαλονίκη, 10 Απριλίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 173 και 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 734, Ρωμάνος προς Κορομηλά, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 3913. Επίσης, Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 47.

93. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 9 Αυγούστου 104, αρ. εμπιστ. πρωτ. 442.

94. Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 6-7 και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 126-127.

95. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 127, Μαζαράκης-Αινιάν, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 177, Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 45, 51.

96. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, 26 Οκτωβρίου 1906 και ΙΑΙΜΧΑ, Διάφορα αταξινόμητα έγγραφα, Κυρ. Ανδρεάδης προς την Οργανωτική Επιτροπή των Εορτών των Μακεδονομάχων, Θεσσαλονίκη, 26 Ιουλίου 1954 (για εισφορές Ελλήνων του Πόντου στα 1906 κ.εξ.). ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 21γ, σ. 40. Επίσης, «Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος», 5 Απριλίου 1927.

97. Βέβαια, μετά την κυβερνητική αλλαγή στην Αθήνα στα τέλη του 1904, ο Κορομηλάς ζήτησε, καλού-κακού και έχοντας υπόψη την αταξία των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων, από τη νέα κυβέρνηση Δηλιγιάννη να μη διακοπεί η οικονομική υποστήριξη του Αγώνα, έτσι όπως είχε σχεδιαστεί από την προηγούμενη κυβέρνηση Θεοτόκη, ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 17 Δεκεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 48.

98. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Σκουζές προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 10 Ιανουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 90, Σκουζές προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 19 Ιανουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 201, Σκουζές προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 9 Φεβρουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 453, Σκουζές προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 18 Νοεμβρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 5005.

99. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 22 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 638, επιστολή με την οποία ο Κορομηλάς ζητά την αποστολή κάποιου συγκεντρωτικού ποσού, ώστε το Προξενείο να δράσει «απροσκόπτως».

100. Οι τράπεζες που λειτουργούσαν υποκαταστήματα τότε στη Μακεδονία, ουσιαστικά στη Θεσσαλονίκη (ελάχιστα ήταν τα υποκαταστήματα ή γραφεία σε άλλες πόλεις - Μοναστήρι, Σκόπια, Σέρρες, Καβάλα), ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα, η ελληνική Τράπεζα Μυτιλήνης (από το 1899), η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως (από το 1905, το 1907 συγχωνεύτηκε με την Τράπεζα Αθηνών) και η Τράπεζα της Ανατολής (1906, συνεργασία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας και της Deutsche Orient Bank), βλ. Basil Gounaris, «Social and Economic Change in Macedonia, 1871-1912. The Role of the Railways», διδακτ. διατριβή, Οξφόρδη 1988, σ. 214-217 και Β.Κ. Γούναρης, «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου», Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 134. Ειδικότερα για το πιστωτικό σύστημα στην πόλη της Θεσσαλονίκης, βλ. Χεκίμογλου, *ό.π.*, κυρίως κεφάλαιο 4ο, «Οι πρώτες τράπεζες στη Θεσσαλονίκη» και κεφάλαιο 5ο, «Παράδειγμα πιστοδοτικής λειτουργίας: το Υποκατάστημα της Τράπεζας Ανατολής στη Θεσσαλονίκη: 1906-1907» και κεφάλαιο 6ο, «Η

χωροθέτηση των Τραπεζών στη Θεσσαλονίκη πριν από το 1912».

101. Στα μέσα του 1906 το χρέος του Προξενείου Θεσσαλονίκης στην Τράπεζα της Ανατολής ανερχόταν στις 8.000 λ.Τ., ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, κρυπτογρ. τηλεγρ. προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 22 Ιουλίου 1906, χρέος το οποίο θα έπρεπε να τακτοποιηθεί ως το τέλος του χρόνου και μάλιστα απευθείας από το προξενείο, αφού το υποκατάστημα της τράπεζας στην Αθήνα αδυνατούσε να εξυπηρετήσει την ελληνική κυβέρνηση στο εν λόγω ζήτημα, ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Σκουζές προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 5482. Εξίσου χρεωμένο σε τράπεζες ήταν και το Προξενείο Μοναστηρίου με ένα χρέος ύψους 7.000 λιρών, ποσό που αντιπροσωπεύει έξοδα μόνο των μηνών Ιουλίου και Αυγούστου 1906, καθώς και προκαταβολές για εκπαιδευτικά της γ' τετραμηνίας του ίδιου έτους, ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1. Χρεωμένος, όμως, σε τραπεζίτες φαίνεται ότι ήταν και ο Καραβαγγέλης, Γ. Καραβαγγέλης, *ό.π.*, σ. 85-86, επιστολή Κ. Γεωργίου προς Φ. Πηχιών, 14 Ιουλίου 1905.

102. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 19 Απριλίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 210, Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 17 Φεβρουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 124, αακ/ΚΓ 1906 Απρόβλεπτα διά εθνικάς ανάγκας, κρυπτογρ. τηλεγρ. Προξενείου Θεσσαλονίκης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 22 Ιουλίου 1906, Σκουζές προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 5482.

103. Ο Κορομηλάς είχε ζητήσει να του παρασχεθεί κάποια λογιστική ευχέρεια, να μην είναι υποχρεωμένος να καταθέτει για κάθε χρηματαποστολή τα δικαιολογητικά για να συμπίπτει η χρέωση με την πίστωση, υποχρέωση που μόνο δυσχέρειες και τεχνητή κατάτμηση των δαπανών θα προκαλούσε. Αν, όμως, το υπουργείο επέμενε, τότε τουλάχιστον ας ήταν η κάθε αποστολή πιο αξιόλογη, έγραφε, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 30 Σεπτεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 11.

104. Προς το τέλος του 1906 γράφει ο Κορομηλάς: «Εκ των προϋπολογισμών τούτων εξάγεται ότι διά την συζητηθείσαν έκτασιν του αγώνος τα υπό του Υπουργείου εν Αθήνας πέρυσιν υπολογισθέντα ποσά είναι ανεπαρκή. Ταύτα όμως είχον κανονιστεί άνευ αποχρώσης γνώσεως των λεπτομερειών της ενταύθα δράσεως», ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 6, επιστολή Κορομηλά προς Υπ. Εξωτερ., (Θεσσαλονίκη), 11 Οκτωβρίου 1906. Για το λόγο αυτό ο Κορομηλάς, όταν αναδιοργάνωσε τα οικονομικά του Προξενείου Μοναστηρίου, τόνισε ιδιαίτερα ότι οι υπολογισμοί του βασίζονταν «εν τη νυν μορφή και εκτάσει» του Αγώνα, ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1.

105. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Ρωμάνος προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 20 Απριλίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 906, αακ/ΚΓ 1906 Απρόβλεπτα διά εθνικάς ανάγκας, Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 8 Ιουλίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 326, Σκουζές προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 28 Ιουλίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 410, αποστολέας άγνωστος προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 28 Ιουλίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 410 και αακ/ΙΓ 1908 Απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες Καβάλας, εγκύκλιος 7730 του Υπ. Εξωτερ. συνημμένη σε επιστολή Υπ. Εξωτερ. προς Υποπροξ. Καβάλας, Αθήνα, 8 Δεκεμβρίου 1908, αρ. εμπιστ. πρωτ. 7730. Είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια του Κορομηλά να περιορίσει τα έξοδα του Προξενείου Μοναστηρίου και να εξοικονομήσει ποσά για διάφορες ανάγκες από άλλες πιστώσεις, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1.

106. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 7β, Αρχείο Π. Δαγκλή, Διαμαρτυρία αξιωματικών που εργάζονται στα ειδικά γραφεία των προξενείων (υπογράφουν οι Μαστραπάς, Αλ. Μαζαράκης, Κάκκαβος, Μοσχονήσιος, Οθωναίος, Ταβουλάρης) προς Δαγκλή, 12 Δεκεμβρίου 1908, σχετικά με τη διαφαινόμενη στα έγγραφα του Υπ. Εξωτερ. καχυποψία, προϊόν ενεργειών ανίκανων κακοθελητών που αγνοούν την κατάσταση στη Μακεδονία και τις προτεραιότητες που αυτή επιβάλλει και στενοχωρούν τους με αυτοθυσία και αυταπάρνηση εργαζόμενους προξενικούς, όπως έγραφαν.

107. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 4, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1906, έγγρ. 9, Πύρζας προς τον πρωθυπουργόν Θεοτόκη, Αθήνα, 2 Μαΐου 1906 και Ζ, Α.Φ. 6, Αρχείο Ζ. Ζωγράφου, 1906, έγγρ. 17, Ρόζας προς κέντρο Σιατίστης, Γούρνες Σελίτσης, 2 Ιουλίου 1906 και διδάσκαλος Κοντσικού Χατζηδημητρίου προς κέντρο Σιατίστης, 5 Οκτωβρίου 1906. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 1/7, «Έκθεσις των πεπραγμένων εν Μακεδονία υπό του αρχηγού Γρηγ. Ζάκα», σ. 52 κ.εξ. και ανυπόγραφη επιστολή προς κάποιον προφανώς «μεγαλόσχημο» στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 3 Νοεμβρίου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 131-135. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του λοχαγού πεζικού Αλκιβιάδη Οικονομίδη, εντεταλμένου στα Τρίκαλα για τον έλεγχο των κινήσεων των ελληνικών σωμάτων στις δύο πλευρές τις οροθετικής γραμμής, τον ανεφοδιασμό τους, τις χρηματαποστολές κ.ά., ο οποίος κατηγορήθηκε για κατάχρηση των χρημάτων που διαχειριζόταν, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/ΚΓ 1906 Απρόβλεπτα διά εθνικάς ανάγκας, Έγκριση πράξεως του Υπ. Συμβ. από το Βασ. Γεώργιο, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1906, αρ. πρωτ. 988 και ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/14, επιστολή 25 Μαΐου 1905. Αξίζει, ίσως, να παραθέσουμε και μια πληροφορία που φτάνει ως εμάς από τα ανέκδοτα απομνημονεύματα του οπλαρχηγού Καούδη -κατατεθειμένα στο Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα- (η πηγή του, κάποιος «...Γεώργιος Μαλανδρίνος ή Μαλανδρίδης Μακεδόν ... ιδιέτερος του προέδρου κυρίου Θεοτόκη και αυτός βοηθεί και του καταρτίζου τον προϋπολογισμό...», παραμένει για μας ανεξέλεγκτη ως προς την αξιοπιστία και τις τυχόν σκοπιμότητές που υπηρετούσε): «...και ότι το Κομιτάτο κλέβουνε πολά και ότι κάθε μήνα δικαιολογούν και τ' όνομά μου σαράντα χιλιάδες και άλα πολά...». Και Χοτζίδης, *ό.π.*, σ. 143.

108. Βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1909 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Εκθέσεις περί της Γενικής Καταστάσεως 1905-1909, Κανελλόπουλος προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 23 Αυγούστου 1908, αρ. εμπιστ. πρωτ. 829.

109. Οπως αποδεικνύουν οι κατοπινοί προϋπολογισμοί του Προξενείου Θεσσαλονίκης, τηρήθηκαν με συνέπεια και αρραγή ακολουθία οι βασικοί οικονομικοί άξονες, με μόνη φυσιολογική εξαίρεση τις δαπάνες για τα ένοπλα σώματα: δαπάνες για πράκτορες, πολιτοφύλακες, αγγελιοφόρους, ενισχύσεις σε αναξιοπαθούντες, ιερείς και εκπαιδευτικούς, δωροδοκίες και προσηλυτισμούς με χρηματικά δέλεαρ, βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 14, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1909-1912, Παπαδιαμαντόπουλος προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 8 Ιανουαρίου 1910, αρ. εμπιστ. πρωτ. 8, «Προϋπολογισμός μηνιαίος απροβλέπτων δαπανών του εν Θεσσαλονίκη Γενικού Προξενείου για το έτος 1910», Θεσσαλονίκη, 9 Ιανουαρίου 1910, Γεν. Πρόξ. Θεσσαλονίκης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Οκτωβρίου 1911, αρ. εμπιστ. πρωτ. 971.

110. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 4, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών 1906, Πύρζας προς τον πρωθυπουργόν Θεοτόκη, Αθήνα, 2 Μαΐου 1906, σ. 8, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (117) Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 231, τεύχ. 12, (104), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 210 και Α.Φ. 30, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1908, τεύχ. 1, Λουκάς Ι. Μπέτσιος προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, Καστοριά, 25 Μαρτίου 1908, Β, φάκ. 2 (1905), «οι εν Σιατίστη αδελφοί» προς Βάρδα, 5 Απριλίου 1905, φάκ. 6/13, κρυπτογραφική επιστολή Βάρδα προς Παμίκο, 14 Ιανουαρίου 1905, φάκ. 6/14, 1 Απριλίου 1905, φάκ. 6/15, 23 Ιουλίου 1906 και 31 Ιουλίου 1906 και Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, «Έκθεσις περί των εν Μακεδονία πεπραγμένων υπό του αρχηγού Γρηγ. Ζάκα (Φαληρέα)», passim. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 2, Ιανουάριος-Μάρτιος 1905, επιστολή κέντρου Κοζάνης προς Βάρδα, 24 Μαρτίου 1905, σ. 9(δακ.). Επίσης, Παπατζανετέας, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 221-222 και επιστολή Προμηθέα προς [Πετρίλο], 8 Ιουνίου 1905, Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 104.

111. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Μοναστηρίου, επιστολή προς Ρωμάνο, Μοναστήρι, 26 Ιουνίου 1904, αρ. πρωτ. 56 και αακ/Α/1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/13, Βάρδας προς Παμίκο, 7 Σεπτεμβρίου 1906, επίσης επιστολές 10 Οκτωβρίου 1906 και 13 Οκτωβρίου 1906 και 29 Δεκεμβρίου 1906. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε ο Βάρδας ούτε ο Κορομηλάς έδειχναν ιδιαίτερη εμπιστοσύνη στους

ντόπιους συνεργάτες, οι οποίοι, κρίθηκε ότι, επειδή δεν διέθεταν τα απαραίτητα προσόντα, είχαν περιορισμένη αποδοτικότητα και βρίσκονταν διαρκώς υπό το κράτος του φόβου των Τούρκων και των Βουλγάρων, πράγμα που περιόριζε ακόμη περισσότερο την προσήλωσή τους στον Αγώνα. Γι' αυτό το λόγο και παρ' όλο τον «πακτωλό χρυσού» που φαίνεται ότι έρρεε στην ελληνική οργάνωση (Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 88), τα αποτελέσματα του αγώνα δεν κρίνονταν ικανοποιητικά, κυρίως στη Δ. Μακεδονία, γι' αυτό και προκρίθηκε ως μία λύση η χρήση ατόμων ξένων προς τον τόπο, παρ' όλα τα μειονεκτήματα που και αυτή η λύση παρουσίαζε, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 734. ΙΑΙΜΧΑ, Α. Α.Φ. 31, Φάκελοι Π. Αργυρόπουλου (1907) / Λ. Κορομηλά, έγγρ. 15, «οι αρχηγοί Τεμίδης, Μάλλιος, Ρουπακιάς, Ζάκας, Γκούρας κ.ά. προς το εν Αθήναις Ελληνομακεδονικό Κομιτάτο», πρωτοκ. Μ.Κ. 281 και Β, φάκ. 6/15, 11 Ιουλίου 1906. Και ο Ζάκας στην έκθεση των πεπραγμένων του, το Δεκέμβριο 1907 (βλ. σημ. 56), δήλωνε τον προβληματισμό του για το αξιόπιστο της εργασίας των εντοπίων.

112. Γι' αυτό το λόγο και προσπαθώντας να βρει κάποια λύση στην περιφέρειά του, ο Βάρδας ζήτησε να γίνονται όλες οι πληρωμές από τον ίδιο και κανέναν άλλο, ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, επιστολές 19 Αυγούστου 1906 και 29 Δεκεμβρίου 1906 και Ζ, Α.Φ. 6, Αρχείο Ζήση Ζωγράφου, 1906, έγγρ. 37, επιστολή 18 Ιανουαρίου 1907, υπογρ. ΑΚ 20. Έτσι, θα επιτυγχανόταν και η απαραίτητη απευθείας και αποκλειστική εξάρτηση προς υπακοή των συνεργατών από τους αρχηγούς των σωμάτων, ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Αρχείο Ευθύμιου Καούδη, επιστολή Καλμίδη προς Καούδη, 3 Ιανουαρίου 1906.

113. Μπορεί οι πληρωμές να γίνονταν καθυστερημένα ή σε δόσεις, αλλά ήταν συνήθως ακριβείς στο προκαθορισμένο ύψος, ενώ δεν παραγράφονταν τυχόν αυξήσεις, οι οποίες καταβάλλονταν αναδρομικά, ή καθυστερούμενα από μήνα σε μήνα, βλ. εκτός από τις περιγραφές εξόδων στους «πίνακες» και ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 23, έκθεση Β. Σταυρόπουλου, σ. 34 και ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (89), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 175-176, τεύχ. 11, Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 192 και επιστολή Προμηθέα προς Πετρίλο, 24 Μαΐου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 98.

114. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 4, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1906, Αναφορά Μακεδόνων Οπλαρχηγών (Βαρούτα, Τόλιου, Τολίκα) προς τον Πρωθυπουργό, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1906 και Β, φάκ. 6/13, ακέφαλη επιστολή Βάρδα. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 3, 1907, τεύχ. 2, επιστολή Ηλ. Ζήγρα προς Βάρδα, 7 Μαΐου 1907, σ. 1907, σ. 64. Βλ. και επιστολή ανωνύμου προς κάποιον «μεγαλόσχημο» στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 3 Νοεμβρίου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 134, 136, όπου σημειώνεται ότι «Χρήματα έχομεν και χρήματα εξοδεύομεν, αλλά να τα εξοδεύομεν καταλλήλως. Δεν πρέπει να λυπώμεθα το χρήμα..., αλλά να γίνωνται και αι δουλιαίς τακτικαί χωρίς ζημιάν μας» και από τη στιγμή που «Η εργασία θέλει άνδρας και χρήματα και τα δύο τα έχομεν... διατί να φροντίζωμεν να ανευρίσκωμεν άνδρας διά τα σώματά μας και να τους αφίνομεν απεριποίητους και να απογοητεύωνται ταλαιπωρούμενοι;».

115. Παπατζανετέας, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 243.

116. Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός Αγώνας*, σ. 192.

117. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 3, 1907, τεύχ. 1, επιστολή Κώστα Γεωργίου προς Πύρζα, 10 Μαρτίου 1907, σ. 12(δακ.). Πρβλ. επιστολή ανωνύμου προς κάποιον «μεγαλόσχημο» στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 3 Νοεμβρίου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 135: «Λυπούνται έξοδα; αλλ' άνευ πολλών εξόδων δεν γίνονται μεγάλα έργα».

118. «Η καθυστέρησις των χρημάτων είναι τυχαία ή μήπως επτωχεύσαμεν», αναρωτιέται ο Βάρδας, ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, Βάρδας προς Κεφτέ και Κεφτές προς Βάρδα, 23 Δεκεμβρίου 1906.

119. Στο πλαίσιο της διεκδίκησης των καθυστερούμενων δεδουλευμένων (ή όχι) μισθών από τους αντάρτες, σημειώθηκε και το εξής μάλλον τραγελαφικό επεισόδιο, ενδεικτικό των εκβιαστικών μεθόδων στις οποίες κατέφευγαν κάποιοι μαχητές: Ο Ι. Κιτσιούκης ή Ντούφας (ο οποίος είχε κατά το

παρελθόν φυγαδευτεί στην Ελλάδα μετά τη δολοφονία κάποιου Τούρκου στην Κοζάνη και επέστρεψε δύο μήνες αργότερα με το σώμα του Καραλίβανου) ήταν ο μόνος που σώθηκε όταν το σώμα στο οποίο ανήκε συνελήφθη από τις αρχές στην Κοζάνη (τέλος 1904). Λίγες μέρες αργότερα μπήκε στη Μητρόπολη Κοζάνης κρατώντας βόμβα και απείλησε να τινάξει τα πάντα στον αέρα αν δεν του καταβάλονταν τα «μηνιαία» του, τα οποία αφού έλαβε έφυγε, βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 29, Στ. Παπαργυρούδη, «Σημειώσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 74-75.

120. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 30, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1908, τεύχ. 2, αρχηγός Γ. Μακρής προς συν/ρχη [Δαγκλή;], Κορέστια, 12 Ιουνίου 1908 και Β, φάκ. 6/14, 1-30 Απριλίου 1905, σ. 8 και υποφάκ. 14, τεύχ. 11, 1-15 Σεπτεμβρίου 1905, σ. 349 και ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 1/7, «Έκθεσις των πεπραγμένων εν Μακεδονία υπό του αρχηγού Γρηγ. Ζάκα», σ. 11-12, ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 3, 1907, Στ. Μάλλιος προς το Μακεδονικό Κομιτάτο, Αθήνα, 19 Δεκεμβρίου 1905 και 1907, τεύχ. 1, επιστολή Ηλία (Ζήγρα;) προς Βάρδα, 30 Μαρτίου 1907, σ. 27 (δακ.) και τεύχ. 2, επιστολή Ζήγρα και Δοξογιάννη προς Βάρδα, 7 Μαρτίου 1907.

121. Ο Κορομηλάς γράφει το καλοκαίρι του 1906: «Αλλ' έκαστος οπλίτης στοιχίζει μετά του οπλισμού του 285 δραχμάς το πολύ, ήτοι 260 φράγκα [κάτι παραπάνω από 10 λίρες, δηλαδή], υπολογιζομένων πάντων των χρειωδών εις υψηλάς τιμάς». Επομένως, η ανανέωση της ελληνικής ένοπλης δύναμης απέβαινε αρκετά δαπανηρή, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1 (η υπογράμμιση του Κορομηλά).

122. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (89), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 176.

123. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 2, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1905, αχρονολόγητη επιστολή Οικονομίδη προς Βάρδα, σ. 10 (δακ.).

124. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 2, Αύγουστος 1905, επιστολή Κάλμα-Χατζηκωστίου προς Βάρδα, 10 Αυγούστου 1905, σ. 10 (δακ.). ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, 15 Νοεμβρίου 1906. Βλ. επίσης, ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Αρχείο Ευθύμιου Καούδη, Καλμίδης προς Ευθύμιον, 17 Απριλίου 1906.

125. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, «Έκθεσις των εν Μακεδονία πεπραγμένων υπό του αρχηγού Γρ. Ζάκα (Φαληρέα)», σ. 84. Πρβλ. και «Ελληνομακεδονικόν σώμα ο Μέγας Αλέξανδρος. Κανονισμός Υπηρεσίας του Βάλτου. Εν Βάλτω 1 Νοεμβρίου 1906» στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 168-173 (172).

126. «Μικρή αντιμισθία» χαρακτηρίζει ο Ι. Δεμέστιχας τις απολαβές των ανταρτών, συμπληρώνει μάλιστα ότι οι αντάρτες δεν φρόντιζαν να εξοικονομήσουν τα χρήματα αυτά παρά τα ξόδευαν κατά την παραμονή τους στη Μακεδονία (σε κοσμήματα για τους ίδιους και τα όπλα τους), βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 1/3, «Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα», σ. 12.

127. Πεζοί χωροφύλακες 190 γρόσια, δεκανείς 200 γρόσια, λοχίες 210 γρ., επιλοχίες 220 γρ., έφιπποι χωροφύλακες 360 γρ., έφιπποι ανθυπολοχαγοί 560 γρ., έφιπποι υπολοχαγοί 650 γρ., έφιπποι λοχαγοί 850 γρ. κτλ. (με προσωπική επιβάρυνση 20 γρ. για τη συντήρηση της στολής τους ανεξαρτήτως βαθμού και με πρόσθετη επιβάρυνση των εφίππων για τη συντήρηση του αλόγου εξ ιδίων) [το 1904 η λίρα έχει 104 γρόσια] βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη 9 Ιουνίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 285.

128. Gounaris, «Railways», σ. 296-297, 314 και PRO/FO, 195, 2263, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 16 Ιουλίου 1907. Η ισοτιμία είναι περίπου £1:1 λ.Τ. και η £1 είχε 20 σελίνια και 12 πέννες το σελίνι, ενώ η λ.Τ. είχε 104 γρόσια ή 108-112 πιάστρα.

129. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Γλυκερία Σταματάτου προς άγνωστο παραλήπτη, Θεσσαλονίκη, 28 Νοεμβρίου 1904. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 9, (83), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, 19 Αυγούστου 1905, σ. 163 και Ζ, Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα, «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 177, 185.

130. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Αφήγηση Σπυρομήλιου-καπετάν Μπούα, σ. 11-12.

131. Παπατζανετέας, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 226-227.

132. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 2γ, Αρχείο ανθυπολοχαγού πεζικού Σταύρου Ρήγα (Καβοντόρου), «μισθολόγιο μηνός Μαρτίου 1906».

133. Η ισοτιμία είναι 112,5 πιάστρα=£1 Αγγλίας [ένα πιάστρο = ένα γρόσι περίπου], PRO/FO, 195, 2298, «Statement of local prices at Salonika in the year 1908», σε επιστολή Lamb προς Louther, Θεσσαλονίκη, 26 Νοεμβρίου 1908, f. 650.

134. Βλ. ενδεικτικά Σταυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 403, 413-414, 418.

135. Παράπονα όπως αυτά που εκφράζει ο Μακρής σχετικά με το μη ικανοποιητικό ύψος των απολαβών των ανδρών του είναι μάλλον υπερβολικά και πρέπει να οφείλονται στην αγανάκτησή του για περικοπές που έγιναν στους μισθούς, όπως τους είχε προκαθορίσει ο ίδιος, βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 30, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1908, τεύχ. 2, αρχηγός Γ. Μακρής προς συν/ρχη [Δαγκλή;], Κορέστια, 12 Ιουνίου 1908. Οφείλουμε εδώ να παραθέσουμε μία πληροφορία που φτάνει ως εμάς από τα απομνημονεύματα του Παπατζανετέα, η οποία, αν και δεν υπήρξε δυνατόν να διασταυρωθεί με άλλες παρόμοιες μαρτυρίες, ωστόσο έρχεται να θέσει σε σοβαρή αμφισβήτηση τις απόψεις περί αυθόρμητης και ανιδιοτελούς συμμετοχής ή περί μικρής, ασήμαντης ή τέλος πάντων ανεπαρκούς αποζημίωσης, στην περίπτωση που αποτελούσε γενικευμένη πρακτική: «Είχα δηλ. φτάνοντας στην Αθήνα εν όλω 13 λίρες και 'δω βρήκα και τη μισθοδοσία μου, 500 δραχμές -40 ή 45 δραχμές το μήνα- που είχε στείλει ο επιλοχίας Ζώης στο σπίτι μου», (Παπατζανετέας, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 239). Άραγε, συνέχιζαν όλοι οι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του ελληνικού στρατού που μετείχαν στον Αγώνα να λαμβάνουν, παράλληλα με τις απολαβές τους στη Μακεδονία, και τον κανονικό μισθό τους στην Αθήνα, παρ' όλο που, τυπικά τουλάχιστον, παραιτούνταν της θέσης τους πριν από την αναχώρησή τους από την Ελλάδα;

136. ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Τσόντου-Βάρδα, φάκ. 25, εφημερ. «Δυτική Μακεδονία», 25 Μαρτίου 1930, αποσπάσματα από τα απομνημονεύματα Φ.Α. Πηχιών.

137. Οι μαρτυρίες των αγωνιστών του Αγώνα βρίθουν σχετικών αναφορών, πρβλ. ενδεικτικά ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Απομνημονεύματα καπετάν Φιλώτα-Ανθυπιλάρχου Φιλόλαου Πηχεών (επιμ. Αναστάσιος Πηχεών), εγγραφή 18ης Μαρτίου 1905, ή στους τρεις τόμους του εκδομένου ημερολογίου του Γ. Τσόντου.

138. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 25, αακ/Α 1906, Προξενείο Μοναστηρίου, τηλεγρ. Ξυδάκη προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 16/29 Αυγούστου 1906, ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 2 (1905), Παμίκος (Ζυμπρακάκης) προς Βάρδα, Αθήνα, 13 Απριλίου 1905 και φάκ. 6/15, 20 Νοεμβρίου 1906. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 1/7, «Έκθεσις των πεπραγμένων εν Μακεδονία υπό του αρχηγού Γρηγ. Ζάκα», passim. Στο ίδιο, φάκ. 13β, αρχείο στρατηγού Εξαδάκτυλου, 1908, σημείωμα από Μοναστήρι, 20 Δεκεμβρίου 1906. Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Δαγκλή, φάκ. 23, επιστολή Παρμενίωνος (Δαγκλή), Αθήνα, 3 Ιουνίου 1905. ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Αρχείο Ευθύμιου Καούδη, Καλμίδης προς Καούδη, 18 Δεκεμβρίου 1905. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 4, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1906, Πύρζας προς τον πρωθυπουργό Θεοτόκη, Αθήνα, 2 Μαΐου 1906 και Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (90), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 180. Μακρής, *ό.π.*, σ. 60-61, Koliopoulos, *ό.π.*, σ. 221, 232-233, 234, 235 κ.εξ.

139. Σχετικά με την παρουσία και τη δράση κλεφταρματολών στη Μακεδονία ως και πριν την Ελληνική Επανάσταση του 1821, με βάση κυρίως τουρκικά έγγραφα, βλ. Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλης, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη 21970.

140. Για τη μελέτη του ληστρικού φαινομένου στην Ελλάδα του 19ου αι. και το ρόλο του στην τελική διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού κράτους, ως τις αρχές του 20ού, μέσα από το μετασχηματισμό του σε αλυτρωτική κίνηση, βλ. Koliopoulos, *ό.π.*, ειδικά για την περίοδο 1896-1912 σ. 215-236. Για την εκδήλωση και την ανάπτυξη της κοινωνικής ληστείας ως αντίδραση στην κεντρική εξουσία,

τους τοπικούς της εκπροσώπους και το ισχύον περιβάλλον κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο στις αγροτικές κοινωνίες των χωρών της τουρκοκρατούμενης Βαλκανικής, της Λατινικής Αμερικής κ.α., βλ. Έρικ Χομπσμπάουμ, *Οι ληστές*, μτφρ. Φ. Ζαμπαθά-Παγουλάτου, Αθήνα 1975, ειδικά για τη Μακεδονία σ. 10, 11, 12-16, 17, 24-29, 84-87, 88, 110. Για τη συνάφεια του ληστρικού φαινομένου με την αγροτική κοινωνική και οικονομική ζωή της Ελλάδας, βλ. Κ.Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και ταις γειτονικαίς σλαυϊκαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931, σ. 588-589. Επίσης, Ι. Κολιόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881-1896», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 14, Αθήνα 1977, σ. 219.

141. Λυριτζής, *Εταιρεία*, σ. 63, 85-86, 28 κ.εξ., ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 107-113, Γ.Χ. Μόδης, *Μακεδονικός Αγώνας και Μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 143 κ.εξ., Koliopoulos, *ό.π.*, σ. 229 κ.εξ.

142. Για τη συμμόρφωση των ανταρτών αλλά και για το καλό των εντοπίων, προτάθηκε (χωρίς, ωστόσο, να μαρτυρείται καμία σχετική περίπτωση υλοποίησης της πρότασης) η προσαγωγή σε δίκη ενώπιον στρατοδικείου αξιωματικών και η άμεση εκτέλεση της απόφασης καθενός που παρεκτρέπεται προς τη ληστεία, βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 2 (1905), Παμίκος προς Βάρδα, Αθήνα, 9 Απριλίου 1905.

143. Πρβλ. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Αντίγραφα από το αρχείο Δαγκλή, «Έκθεσις για την κατάσταση στη Μακεδονία και τη δράση των ελληνικών σωμάτων ως το τέλος 1905», σ. 12, Μαζαράκης-Αινιάν, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 184, 212-213.

144. Βλ. Παπατζανετέας, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 227.

145. Βλ. Χοτζίδης, *ό.π.*, σ. 143-144.

146. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 8 Αυγούστου 1906, αρ. πρωτ. 1.

147. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Φεβρουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 110 και ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 30, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1908, τεύχ. 1, (4), Δαγκλής προς Υψηλότατον, Αθήνα, 19 10/μβρίου 1908, σ. 6-7. Ο Δαγκλής, πάλι, σημείωνε σε «Υπόμνημα περί του Μακεδονικού Αγώνος», Αθήνα, 17 Απριλίου 1908: «Όθεν θεωρώ αναγκαιότατον να ληφθώσι σύντομα μέτρα όπως αφ' ενός... αφ' ετέρου δε να διαρρυθμισθώσι τα της συμμετοχής των στρατιωτικών κατά τρόπον τηρούντα αυτούς υπό αυστηράν πειθαρχίαν, συνοδευομένην τόσον υπό δικαίας αμοιβής των αποδεικνυομένων αξίων ταύτης, όσον και...», βλ. Λευκοπαρίδης, *ό.π.*, σ. 321. Πρβλ. και επιστολή Κώστα Μαζαράκη προς Κώστα [Μπουκουβάλα], 13 Ιουνίου 1908 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 184.

148. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 14, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1909-1912, «Έκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφερεία Θεσσαλονίκης κατά την πρώτην τετραμηνίαν του 1909», σ. 3. Αλλά και νωρίτερα ΙΑΜΧΑ, Α, Α.Φ. 31, Φάκελοι Π. Αργυρόπουλου (1907) / Λ. Κορομηλά, έγγρ. 15, «οι αρχηγοί Τεμίδης, Μάλλιος, Ρουπακιάς, Ζάκας, Γκούρας κ.α. προς το εν Αθήναις Ελληνομακεδονικό Κομιτάτο», πρωτόκ. Μ.Κ. 281. Επίσης, Βασίλειος Γούναρης, «Από τη Μακεδονία στο Γουδί. Δραστηριότητες των Μακεδονομάχων Στρατιωτικών (1908-1909)», Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 29 (1986), 175-256.

149. Βλ. Μαζαράκης-Αινιάν, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 194. Δεν είναι άσχετο, άλλωστε, ότι για κάθε παρεχόμενη υπηρεσία θεωρούνταν προτιμότερο να χορηγείται και κάποιο επιπλέον φιλοδώρημα ως ανταμοιβή, ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 10, (89), Μαζαράκης προς άγνωστο παραλήπτη, σ. 176, τεύχ. 1, (104), σ. 210-211 και Μακρής, *ό.π.*, σ. 30. Σε επιστολή τους, άλλωστε, προς το Βάρδα, τα μέλη της ελληνικής οργάνωσης στην πόλη των Σκοπίων σημειώνουν ότι τα χρήματα, τα οποία του ζητούν να τους αποστείλει, αποτελούν «τα μόνα κινητήρια νεύρα των χωρικών», βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 2 (1905), οι εν Σκοπίοις αδελφοί προς Βάρδα, 3 Απριλίου 1905.

150. Κάκκαβος, ό.π., σ. 109. Κατά παρόμοιο τρόπο και σε ό,τι αφορά χωρικούς νεοφώτιστους στην ελληνική οργάνωση, «Μη λησμονής ότι το χρήμα είνε ο σοβαρότερος παράγων, επομένως και προς αυτόν να δώσης κάτι τι κατά μήνα...», έγραφε ο Προμηθέας σε επιστολή του προς [Πετρίλο], 17 Αυγούστου 1905 (Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 112), για να συμπληρώσει λίγες ημέρες αργότερα, αναφορικά και πάλι με τις σχέσεις που πρέπει να διατηρούν με τους χωρικούς, ότι «πρέπει να φερώμεθα προς αυτούς ως προς εκλογείς εν παραμοναίς εκλογών» διατηρώντας τακτική επικοινωνία μαζί τους και προσφέροντάς τους διάφορες περιποιήσεις (επιστολή Προμηθέα προς [Πετρίλο] 29 Αυγούστου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 115). Και ο καπετάν Φιλώτας, όμως, διατύπωσε κάποιες δυσάρεστες παρατηρήσεις σχετικά με τη στάση των ντόπιων συνεργατών που υποδέχτηκαν το σώμα του καπετάν Μάλλιου, στο οποίο ο ίδιος ανήκε, τις πρώτες μέρες της παρουσίας τους στη Μακεδονία: «Μοι εφάνησαν ολίγον πονηροί και άνθρωποι πολύ του συμφέροντος», ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, Απομνημονεύματα καπετάν Φιλώτα-Ανθυπιλάρχου Φιλόλαου Πηχεών (επιμ. Αναστάσιος Πηχεών), εγγραφή 11ης Μαρτίου 1905.

151. Τσόντος, *ό.π.*, τόμ. Β1, σ. 66.

152. Βλ. παραπάνω υποσημ. 113 και ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 14, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1909-1912, «Έκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφερεία Θεσσαλονίκης κατά την πρώτην τετραμηνίαν του 1909», σ. 7-8.

153. Πρβλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχειοθήκη 92/Α, φάκ. 1/7, «Εκθεσις των πεπραγμένων εν Μακεδονία υπό του αρχηγού Γρηγ. Ζάκα», passim.

154. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1909 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Εκθέσεις περί της Γενικής Καταστάσεως 1905-1909, Κανελλόπουλος, Θεσσαλονίκη, 23 Αυγούστου 1908, αρ. εμπιστ. πρωτ. 829.

155. Βλ. Σταυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 453-454.

Αντάρτικο στο κατώφλι μιας εκχρηματιζόμενης οικονομίας

Κοινωνική και οικονομική διάσταση του Μακεδονικού Αγώνα

Χρήστος Μανδατζής

Η εξέταση της οικονομικής όψης του Μακεδονικού Αγώνα, όπως παρουσιάστηκε στο πρώτο μέρος, απέχει πολύ από το να επιτρέπει την πλήρη και ακριβή κοστολόγησή του. Γιατί τα εμφανή προβλήματα ελέγχου και ισοσκέλισης των δαπανών αποτελούν μόνο τη μία όψη ενός οικονομικού απολογισμού που σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατό να περιλαμβάνει, στην κατηγορία των εξόδων, το τεράστιο κόστος του αίματος, των δηώσεων και των διαρπαγών περιουσιακών στοιχείων, της καταστροφής εκκλησιών, εκπαιδευτηρίων και άλλων ακινήτων, της αναστολής της παραγωγικής δραστηριότητας και άλλων παρόμοιων «δαπανών», που για ευνόητους λόγους δεν ήταν ποτέ δυνατό να απασχολήσουν σοβαρά το λογιστήριο του κράτους. Και οι ληστρικές υπερβάσεις, λ.χ., των ανταρτών σε βάρος των κατοίκων της Μακεδονίας, όπως προαναφέρθηκαν, αποτελούν μία μόνο όψη των συνεπειών της ένοπλης εθνικής σύγκρουσης, η οποία επόμενο ήταν να επηρεάσει τις γενικότερες οικονομικές εξελίξεις στο μακεδονικό χώρο ακριβώς την ώρα της μετάβασης από την ανταλλακτική στη χρηματική οικονομία προς το γενικότερο εκσυγχρονισμό.

1. ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Η μακεδονική ενδοχώρα παρέμενε, στο μεταίχμιο από το 19ο προς τον 20ό αιώνα και στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, χώρα με οικονομική δομή, κατά βάση, γεωργοκτηνοτροφική. Τα μεγάλα κτήματα (τσιφλίκια άνω των 2.000 στρεμμάτων, η δημιουργία των οποίων υπήρξε το αποτέλεσμα διάφορων εξελίξεων ήδη από το 17ο αι.)[1], ιδιοκτησίες μουσουλμάνων αλλά και χριστιανών γαιοκτημόνων, που εκμεταλλεύονταν τις γαίες τους με την εργασία χριστιανών αγροτών κολίγων, αποτελούσαν σημαντικό μέρος, περίπου τα 2/5 του συνόλου των καλλιεργήσιμων γαιών στα βιλαέτια Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης, ενώ άλλα 2/5 καταλάμβαναν οι ιδιοκτησίες μεσαίου μεγέθους. Στην ανατολική Μακεδονία οι μικρές (δηλαδή κάτω των 200 στρεμμάτων και συνηθέστερα 20-60 στρεμμάτων) και οι μεγάλες ιδιοκτησίες αποτελούσαν ένα ασήμαντο ποσοστό των γαιών, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων (τα 2/3 του συνόλου) καταλάμβαναν οι μεσαίες γαιοκτησίες. Οι ιδιοκτήτες των κτημάτων αυτών καλλιεργούσαν ένα μικρό μέρος τους, ενοικιάζοντας το υπόλοιπο σε ακτήμονες καλλιεργητές[2].

Τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας της Μακεδονίας ήταν τεράστια, αν και δεν αποτελούσαν κάποια εξαιρετική περίπτωση για τα οθωμανικά δεδομένα. Η ανασφάλεια του γαιοκτητικού καθεστώτος, οι πιέσεις των μουσουλμάνων μπέηδων αλλά και των χριστιανών ιδιοκτητών και κυρίως των τοπικών διαχειριστών, η γενική τάση για ιδιοποίηση γαιών από την πλευρά των μεγαλοϊδιοκτητών, το γενικότερο μειονεκτικό καθεστώς στις σχέσεις καλλιεργητών-ιδιοκτητών σε βάρος των πρώτων, οι πιέσεις των ενοικιαστών και υπενοικιαστών των φόρων με στόχο το μέγιστο κέρδος, η έλλειψη εμπιστοσύνης των ιδιοκτητών προς τις οθωμανικές αρχές σε ζητήματα φόρων και σχετικά με άλλους μακροπρόθεσμους οικονομικούς σχεδιασμούς αποτελούσαν πάγια προβλήματα της τοπικής οικονομίας και όχι μόνον αυτής. Επιπρόσθετα εμπόδια δημιουργούσαν οι απαρχαιωμένες μέθοδοι καλλιέργειας, η ανυπαρξία σύγχρονων εργαλείων και μηχανημάτων, το ανεπαρκές οδικό δίκτυο στα μακεδονικά βιλαέτια και η γενικότερη δυσκινησία του εμπορίου και λόγω της ανασφάλειας στην ύπαιθρο και λόγω των υψηλών κομίστρων, οδικών και σιδηροδρομικών[3].

Σημαντικότατη παράμετρο των οικονομικών προβλημάτων της Μακεδονίας αποτελούσε η σχεδόν παραδοσιακή απουσία ασφάλειας και τάξης. Η ληστρική δραστηριότητα, οι ανεξέλεγκτες ενέργειες τμημάτων του οθωμανικού στρατού και οι αλλεπάλληλες επαναστατικές ενέργειες επέτειναν σοβαρά το κλίμα της αβεβαιότητας, ενώ παράλληλα αύξαναν το κόστος μεταφοράς των εμπορευμάτων. Έτσι, με δεδομένη και την απουσία αξιόλογου πιστωτικού συστήματος, οι μικροκαλλιεργητές απέφευγαν την απροκάλυπτη χρήση τυχόν αποταμιευμένου κεφαλαίου τους σε επενδύσεις γης και σε αναδιαρθρώσεις των καλλιεργειών.

Όλα τα προαναφερθέντα προβλήματα καταδίκασαν τους χωρικούς της Μακεδονίας σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης, εμπόδισαν οποιαδήποτε εκσυγχρονιστική προσπάθεια για την εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας σε όλο τους το εύρος, δυσχέραναν την προσαρμογή στις ανάγκες της εμπορευματικής οικονομίας και ώθησαν σημαντικό μέρος του πληθυσμού της στην εποχική ή μακρο-

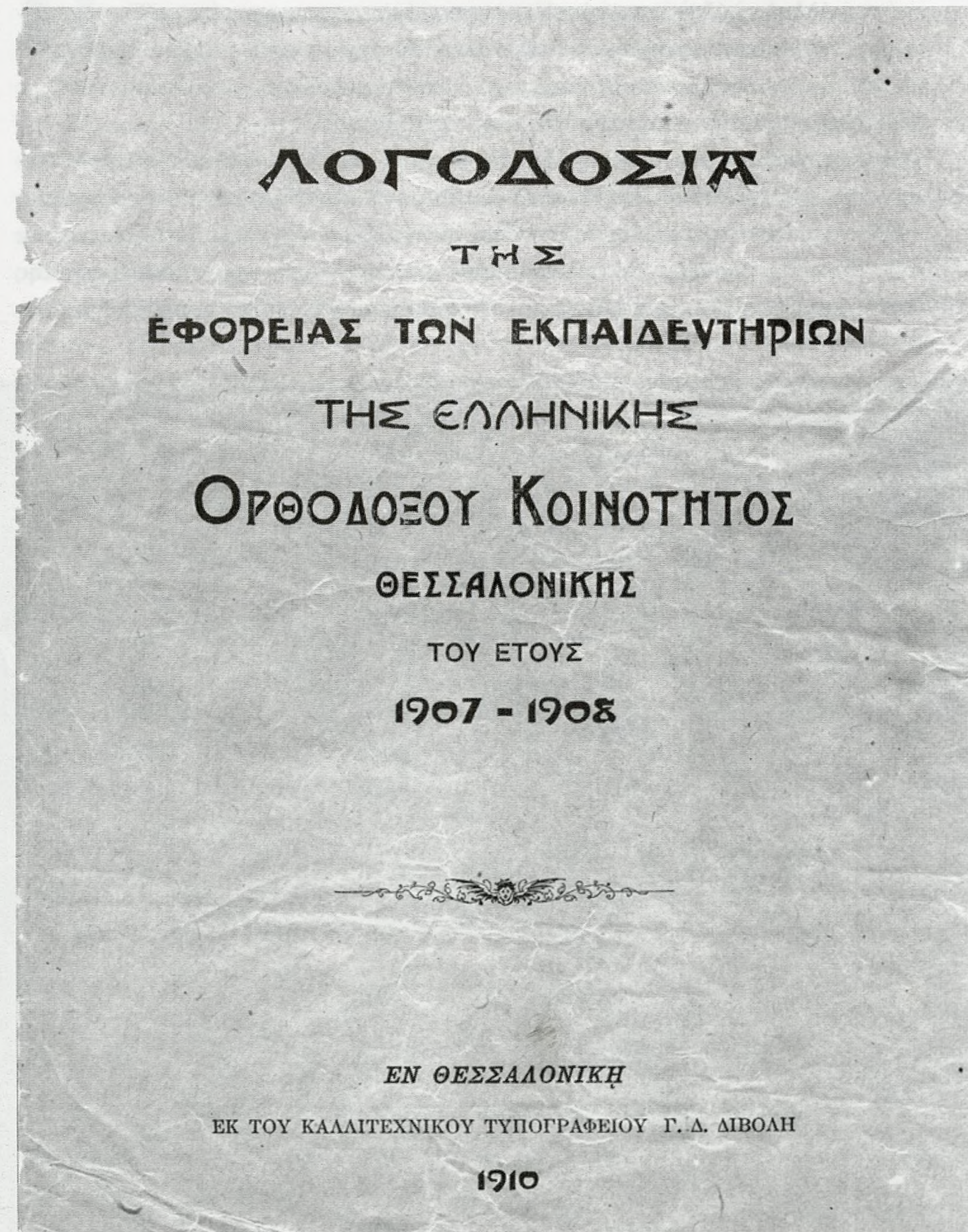

Τελειόφοιτες του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, αυριανές αγωνίστριες στα μακεδονικά χωριά. (Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, «Στα σχολεία του Μακεδονικού Αγώνα»).

χρόνια μετανάστευση, είτε εντός της μακεδονικής ενδοχώρας ή αλλού στα όρια της αυτοκρατορίας είτε πέρα απ' αυτά (κυρίως προς την Αμερική)[4].

Μόνη εξαίρεση στη γεωργοκτηνοτροφική οικονομική δομή της μακεδονικής χώρας αποτελούσαν τα δύο μεγάλα λιμάνια, κέντρα του διαμετακομιστικού εμπορίου από τη βαλκανική ενδοχώρα προς τη βιομηχανοποιημένη Ευρώπη και τανάπαλιν, η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα[5], και μαζί όσα άλλα εμπορικά και «βιομηχανικά» κέντρα αναπτύχθηκαν στην περιφέρεια, κυρίως στους σταθμούς της σιδηροδρομικής γραμμής (Νάουσα, Βέροια, Έδεσσα, Μοναστήρι). Ωστόσο, και στα κέντρα αυτά η βιομηχανική παραγωγή περιοριζόταν στη λειτουργία κάποιων νηματουργείων, ατμόμυλων, κεραμοποιείων, αποστακτηρίων και σαπωνοποιείων, τα προϊόντα των οποίων συχνά δεν επαρκούσαν καν για την κάλυψη των αναγκών της τοπικής αγοράς, ώστε να επέλθει κάποια σοβαρή μείωση στο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών[6].

Τα ελληνικά εκπαιδευτήρια, που λειτούργησαν υπό την εποπτεία των κοινοτήτων, υπήρξαν ο προνομιούχος χώρος για την ιδεολογική αναασυγκρότησης του Ελληνισμού της Μακεδονίας. (Αρχείο «Θεσσαλονικέων Πόλις»).

ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ
ΤΗΣ
ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
1907 - 1908

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΕΚ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Γ. Δ. ΔΙΒΟΛΗ
1910

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η οικονομία της Μακεδονίας συνδέθηκε με το διεθνές οικονομικό σύστημα με ένα συγκεκριμένο ρόλο στην περιφέρεια του ευρωπαϊκού εμπορικού κυκλώματος: εξήγε δημητριακά, καπνό, βαμβάκι, μαλλί, λινάρι, ακατέργαστο μετάξι, δέρματα, γουναρικά, ξυλεία, μέλι, βούτυρο, όπιο κτλ., ενώ εισήγε βιομηχανικά προϊόντα, εργαλεία, υφάσματα, μέταλλα, πετρέλαιο, οινοπνευματώδη, καφέ, ζάχαρη, μπαχαρικά, αρώματα, σαπούνια κ.ά.[7]

Την ώρα, λοιπόν, που η πολιτική κατάσταση στις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας γινόταν ολοένα και πιο επικίνδυνη, η κυβέρνηση του σουλτάνου ανέλαβε, υπό τις πιέσεις και την καθοδήγηση των Μεγάλων Δυνάμεων, να εφαρμόσει μια σειρά μεταρρυθμιστικών μέτρων (διοικητικών και οικονομικών) για τη βελτίωση της κατάστασης. Η οικονομική πλευρά των μεταρρυθμίσεων αυτών (σχέδια Βιέννης και Mürsteg) προέβλεπε μια σημαντική καινοτομία: την κατάρτιση ειδικού, κατά βιλαέτι, προϋπολογισμού. Τα έσοδα του βιλαετιού θα καταθέτονταν στο υποκατάστημα της Οθωμανικής Τράπεζας στην έδρα του βιλαετιού, σε ειδικό λογαριασμό, από τον οποίο θα γίνονταν όλες οι πληρωμές (μισθοί υπαλλήλων, συντήρηση στρατιωτών και άλλα έξοδα). Ταυτόχρονα, αναδιοργανώθηκε το σύστημα συλλογής και απόδοσης της δεκάτης, της σημαντικότερης πηγής κρατικών εσόδων. Κάθε κοινότητα ή οικισμός, μεμονωμένα και όχι κατά περιφέρειες, θεωρήθηκε υπεύθυνη για την απόδοση των αντίστοιχων φόρων. Παρά τις ευνοϊκότερες ρυθμίσεις του νέου

Δεκαοκτάχρονες δασκάλες, έτοιμες να υπηρετήσουν σε ολαβόφωνα χωριά, με καθημερινό κίνδυνο ζωής από τις βουλγαρικές συμμορίες. (Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, «Στα σχολεία του Μακεδονικού Αγώνα»).

συστήματος, οι φορολογούμενοι αντέδρασαν στα νέα μέτρα, οι σχετικές μεταρρυθμίσεις έπεσαν στο κενό και η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο[8].

Η ένταση της ένοπλης ρήξης μεταξύ των διαφόρων εθνικών παρατάξεων έμελλε να επιφέρει νέα προβλήματα στο βίο των κατοίκων της Μακεδονίας, οι οποίοι βρέθηκαν υποχρεωμένοι ή να ενταχθούν σε μία από τις αντιμαχόμενες πλευρές ή να υπομένουν τα αντίποινα όλων. Δρομολογήθηκε, όμως, και μια σειρά εξελίξεων ιδιαίτερα σημαντικών για τη μελλοντική οικονομική πορεία της.

2. ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΕΝ ΜΕΣΩ ΕΧΘΡΟΠΡΑΞΙΩΝ

Φαίνεται ότι για τους φτωχούς κατοίκους της Μακεδονίας τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα και κυρίως μια σειρά από άσχημες εσοδείες στα χρόνια 1897-1910 (με μόνη εξαίρεση εκείνη του 1904)[9] δεν ήταν αρκετά. Η ανασφάλεια στην ύπαιθρο, όπου κατά κύριο λόγο έλαβαν χώρα οι ένοπλες συγκρούσεις, ο κίνδυνος δολοφονίας, απαγωγής ή άλλης κακοποίησης κατά τη διάρκεια των αγροτικών εργασιών περιόρισαν σημαντικά αυτού του είδους τις δραστηριότητες (καλλιέργεια κτημάτων, νομαδική κτηνοτροφία). Συχνά η σοδειά έμενε στα χωράφια αθέριστη, αν βέβαια είχε καταστεί δυνατή η άροση και η σπορά και δεν είχε στο μεταξύ πυρποληθεί στη διάρκεια επίθεσης κάποιας ανταρτικής ομάδας[10]. Αρκετές φορές άτομα που βρέθηκαν εκτεθειμένα στην ύπαιθρο (αγρότες, βοσκοί, εμπορευόμενοι) έπεσαν θύματα απαγωγής από σώματα είτε για να χρησιμοποιηθούν ως οδηγοί[11] είτε για την απόσπαση λύτρων, το ύψος των οποίων ήταν συνάρτηση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του θύματος[12]. Άλλοτε πάλι νέοι άνδρες απάγονταν για να στρατολογηθούν ως μέλη των σωμάτων, γεγονός που συχνά απέβαινε ευνοϊκότερο βγάζοντας το θύμα από το επίκεντρο των πολλαπλών πιέσεων και εξασφαλίζοντάς του μια σίγουρη μηνιαία απολαβή[13].

Η κατάσταση γινόταν ακόμη δυσχερέστερη εξαιτίας των εισφορών (σε είδος ή σε χρήμα) που οι χωρικοί υποχρεώνονταν να προσφέρουν στα διάφορα σώματα. Καθώς η αυτάρκειά τους σε δημητριακά, απαραίτητη για την επιβίωσή τους, ήταν ήδη κλονισμένη, δύσκολα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των σωμάτων. Επιπλέον, η τροφοδοσία της μιας παράταξης σήμαινε αυτόματα τα αντίποινα του αντίπαλου στρατοπέδου, ενώ δεν έλειπε και ο φόβος των αρχών, τις οποίες οι χωρικοί έπρεπε πάντα να ενημερώνουν για κάθε κίνηση ή εμφάνιση σώματος[14].

Πέρα από τις περιπτώσεις που οι ελληνικές κοινότητες ίδρυαν ταμεία και συνεισέφεραν στον Αγώνα, τα ελληνικά σώματα επέβαλλαν περιστασιακές μόνο εισφορές σε πατριαρχικούς χωρικούς είτε ως τιμωρία σε ενδεχόμενη απροθυμία τους να συμβάλουν στο κοινό αγώνα είτε ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες του Αγώνα (λ.χ. στο Ρουμλούκι για τη δωροδοκία των καταδιωκτικών αρχών[15] ή στο Μοναστήρι για την ίδρυση μετοχικών εταιρειών αρτοποιών και γαλακτοπωλών, στο πλαίσιο του οικονομικού πολέμου[16]). Σε άλλες περιπτώσεις οι εισφορές επιβάλλονταν για το διορισμό και την πληρωμή δασκάλων[17] ή ανάλογα με τις ανάγκες των τοπικών αρχηγών (λ.χ. του Βλάχμπεη στη Σισαμιά Σερρών[18]).

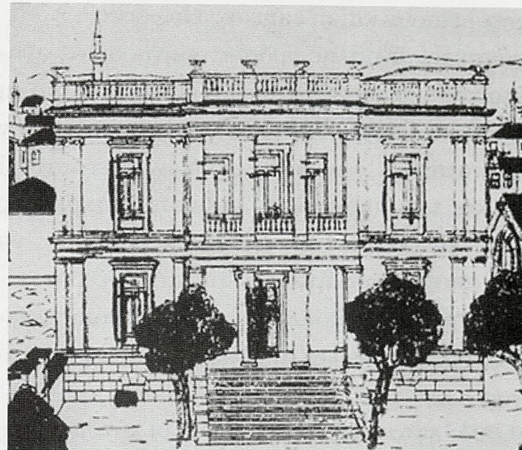
Αντιθέτως, η βουλγαρική οργάνωση στηριζόταν κατά μεγάλο ποσοστό σε χρήματα που προέρχονταν από τις εισφορές που υποχρεωτικά κατέβαλλαν οι κοινότητες της Μακεδονίας[19], χωρίς φυσικά να λείπουν και οι επιδοτήσεις από τη Σόφια[20]. Ήδη από την αρχή του Αγώνα (1904) λειτουργούσε υπέρ του βουλγαρικού Κομιτάτου ένα άρτια οργανωμένο φορολογικό σύστημα. Ένας φορολογικός κώδικας 23 άρθρων ρύθμιζε όλα τα σχετικά με λεπτομέρεια: φόρος 5 γροσίων κατά κεφαλή ζώου, 10% στην παραγωγή των σιτηρών, φορολόγηση διαφόρων προϊόντων, υποχρεωτικές εισφορές πλουσίων κτλ.[21], χωρίς να λείπουν και οι έμμεσες εισφορές[22].

Η πορεία των γεγονότων και η ένταση της ένοπλης δράσης οδήγησαν σε αναλογική αύξηση των φόρων[23] και στην απαίτηση αρκετών έκτακτων εισφορών από τη μεριά του βουλγαρικού Κομιτάτου, σε τέτοιο βαθμό, ώστε, σε συνδυασμό με την απογοήτευση από τις ενέργειες και τις «επιτυχίες» των κομιτατζήδων, οι εξαρχικοί χωρικοί και έμποροι (θύματα, άλλωστε, και του οικονομικού μποϊκοτάζ εκ μέρους των πατριαρχικών καταναλωτών) άρχισαν να εκδηλώνουν την απροθυμία τους να συνεισφέρουν τα απαιτούμενα ποσά. Το αποτέλεσμα ήταν οι κομιτατζήδες να παρεκτρέπονται συχνά σε δολοφονίες μελών της βουλγαρικής παράταξης, προς γενικότερο παραδειγματισμό, γεγονός, όμως, που αναπόφευκτα τους αποξένωσε από το εντόπιο στοιχείο[24].

Γενικά, πρέπει να σημειώσουμε ότι πολύ συχνά οι εισφορές που οι κάτοικοι της μακεδονικής υπαίθρου ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στις διάφορες επανα-

Τα ελληνικά εκπαιδευτήρια, που λειτούργησαν υπό την εποπτεία των κοινοτήτων, υπήρξαν ο προνομιούχος χώρος για την ιδεολογική ανασυγκρότηση του Ελληνισμού της Μακεδονίας. (Αρχείο «Θεσσαλονικέων Πόλις»).

Το μητροπολιτικό μέγαρο Θεσσαλονίκης, κέντρο του ελληνικού αγώνα στη Μακεδονία. (Από καρτποστάλ της εποχής).

στατικές οργανώσεις ξεπερνούσαν, ως και στο διπλάσιο, τους κρατικούς φόρους που αναλογούσαν στις κοινότητές τους[25]. Επιπλέον, όχι σπάνια, οι τουρκικές αρχές παρέμεναν τελείως αδιάφορες και αδρανείς στις εκκλήσεις των χωρικών για την παροχή της δέουσας προστασίας[26].

Μεγαλύτερο πλήγμα, όμως, που δεν δυσκόλευε απλώς το παρόν αλλά καθιστούσε ιδιαίτερα επισφαλές και το μέλλον των κατοίκων της Μακεδονίας, ήταν οι κάθε είδους δηώσεις και καταστροφές σε άψυχο και έμψυχο υλικό[27], αποτελέσματα των επιθέσεων των ανταρτικών σωμάτων. Είναι μακρύς ο κατάλογος των επιθέσεων βουλγαρικών[28], ελληνικών[29] αλλά και άλλης εθνικότητας σωμάτων (λ.χ. σερβικών ή αλβανικών ληστρικών σωμάτων[30] σε βάρος χωριών στους καζάδες Φλώρινας, Μοναστηρίου, Περλεπέ, Κίρτσεβου, Σερρών κ.ά.) με πυρπολήσεις σπιτιών και αποθηκών, δολοφονίες και τραυματισμούς κατοίκων, σφαγές ή κλοπές ζώων, λεηλασίες άλλης κινητής περιουσίας, λαφυραγώγηση πολύτιμων αντικειμένων, κλοπή χρημάτων ως τιμωρία και προς γενικό παραδειγματισμό σε περιπτώσεις που αρνήθηκαν να προσφέρουν υπηρεσίες ή συνεργάστηκαν με αντιπάλους[31]. Κοντά σ' αυτά, υπήρχαν πάντα οι καταστροφές που προκαλούσε ο υποτιθέμενος προστάτης των υπηκόων του οθωμανικού κράτους, ο τουρκικός στρατός, προφανώς από υπερβάλλοντα ζήλο κατά την προσπάθειά του να εξοντώσει τα ανταρτικά σώματα και να εξαρθρώσει τα τοπικά δίκτυα υποστήριξής τους[32].

Τόσο οι εισφορές όσο και οι καταστροφές αποτελούν μόνο μέρος ενός ευρύτερου οικονομικού πολέμου που διεξήχθη από τις διάφορες επαναστατικές οργανώσεις (κυρίως από την ελληνική και τη βουλγαρική) σε βάρος των μελών των αντίπαλων εθνικών παρατάξεων. Με μόνη εξαίρεση την τελική έκβαση του εγχειρήματος, οι γενικές κατευθύνσεις, οι κανόνες του παιχνιδιού, μέθοδοι, σκοποί κτλ. υπήρξαν παρόμοιοι για όλους τους ανταγωνιζόμενους.

Στο πλαίσιο αυτού του είδους πολέμου, το βουλγαρικό Κομιτάτο έκανε συστάσεις στους εξαρχικούς χωρικούς της Μακεδονίας[33] να μην καλλιεργούν τα κτήματα μουσουλμάνων ιδιοκτητών και να διακόψουν κάθε συναλλαγή με τους Τούρκους[34]. Απαγορεύτηκε ακόμη και η συμμετοχή στους πλειοδοτικούς διαγωνισμούς για την ενοικίαση των φόρων της δεκάτης[35]. Δεν έλειψαν και δραστικότερα μέτρα εναντίον των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων, όπως πυρπολήσεις τσιφλικιών, κλοπές ζώων, οικονομικοί εκβιασμοί και επιβολή εισφορών ανάλογα με την έκταση του τσιφλικιού[36]. Για το λόγο αυτό, οι μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες προχώρησαν στη σύσταση σωμάτων, προκειμένου να προστατεύσουν οι ίδιοι τα κτήματά τους και να επιτύχουν την εξάλειψη της βουλγαρικής απειλής. Έτσι, τα βουλγαρικά σώματα δημιούργησαν άλλον ένα αντίπαλο, ακριβώς για το λόγο ότι τα σώματα αυτά των οθωμανών γαιοκτημόνων απέφευγαν να κτυπήσουν έλληνες αντάρτες (αν δεν συνεργάζονταν μαζί τους εναντίον του κοινού εχθρού). Εξάλλου, μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες και χωρικοί προμήθευαν με τα αναγκαία τα ελληνικά σώματα και τους υποδείκνυαν τα βουλγαρικά κρησφύγετα. Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις έγινε αποδεκτή από τους Οθωμανούς η σύσταση της ελληνικής οργάνωσης να αντικαταστα-

θούν οι εξαρχικοί επίμορτοι καλλιεργητές με Πατριαρχικούς[37].

Πολύ γρήγορα απαγορεύτηκε κάθε οικονομική συναλλαγή και με Πατριαρχικούς και όσοι τολμούσαν να παραβούν τη σχετική υπόδειξη είχαν να αντιμετωπίσουν τη σκληρή τιμωρία του βουλγαρικού Κομιτάτου[38]. Έγιναν προσπάθειες να περιοριστούν οι όποιες ελληνικές οικονομικές δραστηριότητες με την επιβολή οικονομικού αποκλεισμού κοινοτήτων και πολιχνών, στις περιπτώσεις που αρνούνταν να καταβάλουν την απαιτούμενη από το Κομιτάτο εισφορά[39], αλλά και με δολοφονίες εμπορευόμενων ή άλλων προς τρομοκράτηση[40].

Κατά παράλληλο τρόπο, μόνο με περισσότερη επιτυχία, κλιμακώθηκε και η σχετική δράση της ελληνικής οργάνωσης. Απαγορεύτηκε η ενοικίαση και καλλιέργεια κτημάτων Εξαρχικών που είχαν μεταναστεύσει[41], έγιναν συστάσεις σε χριστιανούς και μουσουλμάνους εργοδότες να αποφεύγουν να μισθώνουν βούλγαρους εργάτες σε αγροτικές και άλλες εργασίες (μετακλήθηκαν, μάλιστα, ελληνικής καταγωγής εργάτες και τεχνίτες από την Ήπειρο κ.α. στη Θεσσαλονίκη)[42], νοικιάστηκαν από Έλληνες μεγάλες εκτάσεις γαιών, καλαμώνων, δασών αποκλείοντας έτσι την εργασία στους τόπους αυτούς εξαρχικών επίμορτων καλλιεργητών και εργατών[43].

Επιπλέον, αποκόπηκαν επανειλημμένως εμπορικοί οδοί που έφερναν σε επικοινωνία αγροτικές κοινότητες με τα πλησιέστερα αστικά κέντρα. Αποκλεισμός μίας οδού σήμαινε ότι σε κάποια εξόρμηση σώματος δολοφονούνταν όσοι μη προσκείμενοι τύχαινε να βρίσκονται εκείνη την ώρα επί της οδού, ο δρόμος χαρακτηριζόταν πλέον επικίνδυνος και στο εξής η χρήση του αποφεύγονταν για αρκετό διάστημα. Το γεγονός είχε τεράστια σημασία για την ομαλή λειτουργία των μικρών τοπικών αγορών (παζάρια[44]) και τη γενικότερη οικονομική ζωή της Μακεδονίας[45]. Δεν έλειψαν και οι επιθέσεις εναντίον ομάδων εξαρχικών αγροτοποιμένων ή εργατών, που εργάζονταν ή κινούνταν ομαδικά στην ύπαιθρο ή στην περιφέρεια αστικών ή ημιαστικών κέντρων, ακόμη και αν κάποτε τελούσαν υπό την προστατευτική συνοδεία τουρκικών στρατιωτικών αποσπασμάτων[46].

Μεγαλύτερη, όμως, ένταση πήρε αυτή η οικονομική αντιπαράθεση μέσα στα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι, Σέρρες κ.α.), όπου σ' έναν αδυσώπητο αγώνα δρόμου οι ελληνικές και βουλγαρικές παρατάξεις προσπάθησαν να ισχυροποιήσουν την οικονομική τους παρουσία.

Οι Βούλγαροι κινήθηκαν από νωρίς προς την αγορά ή την ενοικίαση ακινήτων (οικιών, καταστημάτων και οικοπέδων), συχνά σε ολόκληρα οικοδομικά τετράγωνα, διεκδικώντας τη δημιουργία ζωνών αποκλειστικής εμπορικής δραστηριότητας. Ταυτόχρονα, προσπάθησαν και πέτυχαν την απόκτηση του μονοπωλίου σε συγκεκριμένα εισαγόμενα ή εντόπια αγαθά ευρείας κατανάλωσης αλλά και τη συντεχνιακή κατοχύρωση ορισμένων επαγγελματικών

Όπλα και στολίδια. Η αισθητική σε φωτογραφικές λήψεις ατελιέ των Μακεδονομάχων. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

κλάδων (κτίστες, γαλατάδες, μικρομπακάληδες κ.ά.)[47]. Κανένας δισταγμός δεν υπήρξε στη διενέργεια δολοφονιών ελλήνων εμπόρων ούτε άλλων τρομοκρατικών ενεργειών μέσα στην αγορά των πόλεων. Τέτοια ήταν προφανώς η συχνότητα, που οι βούλγαροι έμποροι του Μοναστηρίου, έχοντας υποστεί ήδη τις συνέπειες του οικονομικού πολέμου εκ μέρους των ελλήνων καταναλωτών και υπό τον τρόμο των αντιποίνων της ελληνικής οργάνωσης, απείλησαν το Κομιτάτο με διακοπή της χρηματοδότησης, αν συνεχίζονταν τέτοιου είδους ενέργειες εναντίον Ελλήνων εμπόρων[48]. Ακόμη και το τουρκικό στοιχείο της πόλης του Μοναστηρίου, αγανακτισμένο από τις ακρότητες των Βουλγάρων, πρόσφερε τη συνδρομή του στην ελληνική οργάνωση (με μόνο κώλυμα, καταρχάς, την άγνοια της εθνικής ταυτότητας κάθε καταστήματος)[49].

Φυσικά, η ελληνική οργάνωση δεν έμεινε αδρανής: Η «Εσωτερική Μακεδονική Οργάνωση Μοναστηρίου» (συνέχεια της «Άμυνας» του Ι. Δραγούμη), η «Οργάνωση Θεσσαλονίκης»[50] και οι τοπικές επιτροπές μικρότερων πόλεων (Σέρρες, Καβάλα, Ξάνθη, Δράμα, Γευγελή, Στρώμνιτσα, Βέροια, Νάουσα, Έδεσσα) οργάνωσαν και εφάρμοσαν επιτυχημένο[51] οικονομικό μποϊκοτάζ, εξαναγκάζοντας σε συρρίκνωση τους εθνικούς και επαγγελματικούς ανταγωνιστές τους. Επιβλήθηκε, λοιπόν, αποκλεισμός των βούλγαρων εμπόρων (δεν ψώνιζαν από τα καταστήματά τους, ούτε τους ενοικιάζονταν πλέον ακίνητα, καταστήματα και επιχειρήσεις), σε μια προσπάθεια να τους εκτοπίσουν από τις αγορές. Παράλληλα, έλληνες εργοδότες αρνούνταν να προσλάβουν ή απέλυαν τους ήδη εργαζόμενους Εξαρχικούς, απασχολώντας είτε μόνο Πατριαρχικούς είτε και άλλους, διαφορετικών φρονημάτων, τους οποίους επιθυμούσαν να φέρουν σε συνεργασία με την ελληνική οργάνωση υπό το δέλεαρ της απασχόλησης[52]. Κάποιες φορές επιβαλλόταν το πάγωμα της αγοράς με το κλείσιμο των ελληνικών καταστημάτων σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τις βουλγαρικές ή τουρκικές αγριότητες[53], ενώ σε άλλες περιπτώσεις γίνονταν αναπόφευκτες οι δολοφονικές επιθέσεις εναντίον ανταγωνιστών με επικίνδυνη εθνική δράση[54].

Φωτογράφηση μακεδονομάχου εκ του φυσικού. Λιγότερα πυρομαχικά και καθόλου στολίδια. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα μέλη των ελληνικών κοινοτήτων (ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης, όπου το αίσθημα του κοσμοπολιτισμού παρουσιαζόταν ενίοτε ισχυρότερο του πατριωτισμού[55]) επιδείκνυαν κάποιες φορές απροθυμία να συμβιβαστούν με τους όρους και τις συνέπειες του μποϊκοτάζ, γεγονός που ανάγκαζε την ελληνική οργάνωση να επιβάλει διάφορες ποινές (πρόστιμα, απειλές, απομόνωση, ξυλοκόπημα, καταστροφή της επιχείρησης) προς παραδειγματισμό και σωφρονισμό[56].

Παρατηρήθηκε, ακόμη, το φαινόμενο ελλήνων καταστηματαρχών και εμπόρων, οι οποίοι, επωφελούμενοι της κατάστασης, προσπάθησαν να

αισχροκερδήσουν σε βάρος των ομοεθνών τους καταναλωτών ανεβάζοντας τις τιμές των αγαθών. Η ελληνική οργάνωση μερίμνησε, φυσικά, για το γεγονός[57].

Στο σημείο αυτό καθίσταται σκόπιμο να σημειωθεί ένα ακόμη φαινόμενο με ιδιαίτερη σημασία για την ενότητα της ελληνικής οργάνωσης και την επιτυχή έκβαση του Αγώνα, φαινόμενο το οποίο στον τρόπο εκδήλωσής του συνιστούσε πρόβλημα οργάνωσης και υποδομής, οι ρίζες του, όμως, και ο βαθύτερος χαρακτήρας του ορίζονταν από καθαρά κοινωνικοοικονομικές συνιστώσες. Αν στη Θεσσαλονίκη ορισμένα έκτακτα μέτρα που έλαβε η ελληνική οργάνωση ήταν αρκετά για να αφυπνίσουν τα πατριωτικά συναισθήματα των αστών κατοίκων της πόλης, χαλιναγωγώντας τις όποιες προσωπικές αντιπάθειες, αλλού στη Μακεδονία στάθηκε ιδιαίτερα δύσκολο να ξεπεραστούν προβλήματα που δημιουργούσαν οι έριδες και οι ανταγωνισμοί σχετικά με τη νομή της εξουσίας, τη συσσώρευση πλούτου, τη διανομή ή εκμετάλλευση γαιών κτλ., υπονομεύοντας την ανταπόκριση του πατριαρχικού στοιχείου στις επιταγές του Αγώνα.

Πρόκειται, καταρχήν, για συμπτώματα δυσαρμονίας ή ολοκληρωτικής ρήξης ανάμεσα σε εκπροσώπους του ανώτερου κλήρου (η μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους δεν έμεινε αμέτοχη[58]) και το ποίμνιό τους σε κάποιες (όχι πολλές) από τις κοινότητες της Μακεδονίας. Ως αίτια λειτούργησαν τις περισσότερες φορές οι υπερβολικές απαιτήσεις των πρώτων για εισφορές από τους πιστούς, παρά τη δυσχερή οικονομική θέση των τελευταίων, η κακή διαχείριση του κοινοτικού εκκλησιαστικού ταμείου και η κακή διανομή των καλλιεργήσιμων εκκλησιαστικών γαιών. Το αποτέλεσμα ήταν ότι κάποιες κοινότητες προσχώρησαν αναγκαστικά στην Εξαρχία και εργάστηκαν κατά της ελληνικής υπόθεσης[59].

Πρόκειται, παράλληλα, για έριδες μεταξύ των μελών της ίδιας κοινότητας, συνήθως μεταξύ μεγάλων οικογενειών εντός των κοινοτικών συμβουλίων (σε θέματα διοίκησης και νομής της εξουσίας ή διαχείρισης των κοινοτικών γαιών και απολαβής των ανάλογων προσόδων) ή μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας (σε ζητήματα διανομής της οικογενειακής περιουσίας). Ως αποτέλεσμα, οι κοινότητες αυτές διχάζονταν εθνικά και κάθε μέρος, αναζητώντας υποστήριξη, προσχωρούσε σε κάποια από τις αντίπαλες εθνικές παρατάξεις[60].

Τέλος, πρόκειται για έριδες μεταξύ κοινοτήτων ολόκληρων - συνήθως μεταξύ αγροτικών και αστικών κοινοτήτων. Προϋπάρχοντα αίτια οικονομικής και κοινωνικής φύσης σαφώς λειτούργησαν στις περιπτώσεις αυτές, οι αφορμές όμως για την εκδήλωση της διάστασης είχαν να κάνουν με το βαθμό συμμετοχής κάθε πλευράς στον Αγώνα. Ήταν πολλές και συχνές οι κατηγορίες που οι άνθρωποι της υπαίθρου διατύπωναν σε βάρος των κατοίκων των αστικών κέντρων για το βαθμό και την ποιότητα της συμμετοχής τους, τις αρχηγικές τάσεις τους και τις σχέσεις τους με τις αντίπαλες μερίδες (τούρκους άρχοντες ή βουλγαρόφωνους εργάτες). Ο επιτυχημένος εμπορικός αποκλεισμός που οι γύρω αγροτικές κοινότητες επέβαλαν στη Νάουσα βασίστηκε ακριβώς σε ένα τέτοιο ανταγωνιστικό υπόβαθρο[61].

Μια συγκεκριμένη μορφή που προσέλαβε αυτή η εθνικοοικονομική αντιπαράθεση στη Μακεδονία υπήρξε και το φαινόμενο της εξαγοράς τσιφλικιών από τις τοπικές κοινότητες (πατριαρχικές ή εξαρχικές)[62].

Το φαινόμενο της εξαγοράς τσιφλικιών από τους χωρικούς που ως εκείνη τη στιγμή εργάζονταν σε αυτά ως κολίγοι ή επίμορτοι καλλιεργητές και η συνακόλουθη μετατροπή των χωριών τους σε κεφαλοχώρια παρουσιάστηκε με ξεχωριστή ένταση από το τέλος του 19ου αι. και εξής. Η ταραγμένη πολιτική κατάσταση και η μακρά σειρά κακών εσοδειών μαζί με τις δυσκολίες στη διοχέτευση της παραγωγής, η ανα-

σφάλεια που ένοιωθαν οι μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες και η επιθυμία τους να απομακρυνθούν από το επίκεντρο των συγκρούσεων εκποιώντας βιαστικά την ακίνητη περιουσία τους έριξαν, τον πρώτο καιρό, πολύ χαμηλά τις τιμές γης. Αγοραστές δεν ήταν μόνο οι χωρικοί, αλλά συνηθέστερα εβραίοι και έλληνες κεφαλαιούχοι που θέλησαν να αδράξουν την ευκαιρία (πριν ο τρελός χορός των αγοραπωλησιών οδηγήσει ξανά τις τιμές στα ύψη) επενδύοντας τα χρήματά τους σε γη[63].

Τα χρήματα των χωρικών, αν δεν προέρχονταν από μεταναστευτικά εμβάσματα[64], προέρχονταν από ομαδικό δανεισμό από κάποιον (εβραίο συνήθως ή χριστιανό) χρηματιστή ή τραπεζίτη: Η κοινότητα ζητούσε το δάνειο με συλλογική εγγύηση των μελών της και ο κάθε χωρικός αγόραζε έναν τίτλο ιδιοκτησίας γης, που περιερχόταν στην πλήρη κατοχή του μετά την εξόφληση του μεριδίου του χρέους που αναλογούσε στην έκταση που είχε αγοράσει. Παρά το γεγονός ότι με τον τρόπο αυτό οι χωρικοί επιβαρύνονταν με την πληρωμή τοκοχρεολυσίων, ωστόσο παρέμενε η μόνη τους δυνατότητα για την άμεση εξεύρεση του απαραίτητου ρευστού, προκειμένου να γίνουν κύριοι της γης τους. Άλλωστε, με το κίνητρο ότι καλλιεργούν τη δική τους γη και με το πλεονέκτημα της νομής του πλεονάσματος της υπερεργασίας τους, κατάφερναν να ξεχρεωθούν σε εύλογο χρονικό διάστημα.

Η ταραγμένη πολιτική ατμόσφαιρα και η πτώση της αποδοτικότητας των καλλιεργειών δημιούργησαν αρκετά προβλήματα στις χρεωμένες κοινότητες, οι οποίες ζήτησαν τη συνδρομή των προξενείων (κυρίως εκείνου της Θεσσαλονίκης): είτε με τη μορφή της μεσολάβησης προς τους δανειστές για την επίδειξη μεγαλύτερης ανοχής και την αναπροσαρμογή της οφειλής είτε με τη μορφή της άμεσης χορήγησης χρημάτων για την εξόφληση του σχετικού χρέους είτε πάλι, κατά την εξέλιξη του Αγώνα, με την καταβολή όλου του απαιτούμενου για την εξαγορά της γης ποσού από το ελληνικό δημόσιο ταμείο.

Το ελληνικό κράτος έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα στο ζήτημα της εξαγοράς εκτάσεων γης κάθε χρήσης (τσιφλίκια, βοσκοτόπια και δασώδεις εκτάσεις) και παραστάθηκε, όσο ήταν δυνατό, στους μακεδόνες χωρικούς, γεγονός που δικαιολογείται από ποικίλους παράγοντες:

(α) Καταρχάς, αυτή καθαυτή η αγορά γαιών κρινόταν συμφέρουσα από την άποψη της αποδοτικότητάς τους και των δυνατοτήτων για σύντομη απόσβεση της σχετικής δαπάνης.

(β) Κατά δεύτερο λόγο, γινόταν δυνατή η εγκατάσταση και οικονομική αποκατάσταση ακτημόνων ή χωρικών που είχαν υποστεί καταστροφές των περιουσιών τους ή φυγάδων από άλλες περιοχές, καθώς και νομαδικών πληθυσμών (Βλάχων ή Σαρακατσάνων που γνώριζαν άριστα τους δρόμους και τα περάσματα των βουνών και που ούτως ή άλλως ήταν απολύτως απαραίτητοι για την τροφοδοσία των σωμάτων), εξαγοράζοντας έτσι τη συνεργασία τους με την ελληνική οργάνωση.

(γ) Έπειτα, δεν έπρεπε να αφεθεί ανεκμετάλλευτη μια ευκαιρία σαν κι αυτή, ώστε να γίνουν οι έλληνες κάτοικοι της Μακεδονίας νόμιμοι κύριοι γαιοκτησιών, από τη στιγμή μάλιστα που και οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες έδειχναν σαφή προτίμηση προς τους έλληνες υποψήφιους αγοραστές έναντι των Βουλγάρων, τόσο εξαιτίας των δεινών που υπέφεραν από τη δράση των βουλγαρικών ανταρτικών ομάδων όσο και εξαιτίας των επικίνδυνων διακηρύξεων του βουλγαρικού Κομιτάτου περί αναδιανομής της γης και απόδοσής της στους καλλιεργητές[65].

(δ) Η νόμιμη κυριότητα εκτάσεων γης από Έλληνες, σε διάφορα σημεία της Μακεδονίας, παρείχε σημαντικά πλεονεκτήματα στην ελληνική πλευρά, ώστε να διεκδικήσει με ισχυρά ερείσματα πολλά ή και το σύνολο των αμφισβητούμενων εδαφών, σε έναν ενδεχόμενο μελλοντικό καθορισμό της πολιτικής μοίρας της Μακεδονίας με βάση τη γεωγραφική εξάπλωση των διαφόρων εθνοτήτων σε αυτή. Εξάλλου, τα μεταρρυθμιστικά προγράμματα της Βιέννης και του Mürsteg προέβλεπαν ήδη τον επανακαθορισμό των ορίων των διοικητικών περιφερειών του ευρωπαϊκού τμήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας με βάση την ευκρινή και σαφώς διακεκριμένη κατανομή των εθνοτήτων σε αυτές, όπως θα προέκυπτε μετά από τις απαραίτητες μετακινήσεις πληθυσμών.

Ο οπλαρχηγός Στέλιος Τσιαπάρας. Όπλα και στολίδια. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

(ε) Υπήρχαν, όμως, και σημαντικά στρατηγικά πλεονεκτήματα, καθώς τα τσιφλίκια (ελλήνων, οθωμανών ή άλλης εθνικότητας ιδιοκτητών) αποτελούσαν ασφαλή καταφύγια, κέντρα ανεφοδιασμού και ανασυγκρότησης σωμάτων και διόδους για τη διαπεραίωση των σωμάτων στις περιοχές δράσης τους.

(στ) Ταυτόχρονα, εξασφαλιζόταν η επικοινωνία μεταξύ περιοχών που πρόσκεινταν στην ελληνική παράταξη και είχαν αποκοπεί από εκτεταμένους εξαρχικούς θύλακες, ενώ διαρρηγνυόταν ο ασφυκτικός πολλές φορές κλοιός εξαρχικών χωριών σε βάρος ελληνικών αστικών κέντρων.

Φαίνεται πως το ζήτημα της εξαγοράς γαιών και της νόμιμης, μέσω αγοραπωλησιών, γεωγραφικής εξάπλωσης παρέμεινε το κυριότερο σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων στη Μακεδονία και μετά τη λήξη της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα μέχρι και την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων[66].

Για το λόγο αυτό, άλλωστε, και επειδή οι ελληνικές τράπεζες, όσες διατηρούσαν υποκαταστήματα στη Μακεδονία, μικρή μόνο βοήθεια μπορούσαν να προσφέρουν στο συγκεκριμένο ζήτημα, κυρίως λόγω του ιδρυτικού κανονισμού τους και του είδους των επενδυτικών δραστηριοτήτων που μπορούσαν να αναπτύξουν[67], συστήθηκε στα 1911 στην Αγγλία η «Oriental Estates Syndicate Limited», κυρίως από έλληνες κεφαλαιούχους, ώστε να διευκολυνθούν οι ελληνικές τράπεζες, τα προξενεία και οι ενδιαφερόμενοι ιδιώτες αγοραστές να προβούν σε επενδύσεις γης, ξεπερνώντας τα σχετικά περιοριστικά μέτρα που είχε λάβει στο μεταξύ το νεοτουρκικό καθεστώς[68].

Η μετανάστευση, φαινόμενο που ο μακεδονικός χώρος γνώριζε ήδη από τους προηγούμενους αιώνες, σημείωσε, από το γύρισμα του αιώνα και εξής, ιδιαίτερη έξαρση. Από το 1903 κυρίως, μετά την καταστολή της εξέγερσης του Ίλιντεν, και με ακόμη αυξανόμενο ρυθμό από το Μάρτιο του 1904, κάτοικοι της Δυτικής Μακεδονίας, κατά πρώτο λόγο (καζάδες Καστοριάς, Φλωρίνης, Πρεσπών, Μοναστηρίου,

Ο οπλαρχηγός Ηρακλής Πατίκας από τα Βασιλικά. Αντί στρατιωτικών ψιμυθίων, σταυρωτά φυσέκια. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

Περλεπέ), αλλά και των περιοχών Θεσσαλονίκης, Σερρών, Καβάλας και άλλων, ελληνόφωνοι αλλά κυρίως σλαβόφωνοι, θύματα, κατά οποιονδήποτε τρόπο, των ποικίλων συγκρούσεων, μεταναστεύουν κατά χιλιάδες (1904: περίπου 4.500 άτομα, 1905: 5.500 άτομα περίπου) κυρίως προς την Αμερική[69].

Βέβαια, παρ' όλη την επιθυμία τους για απομάκρυνση από τη Μακεδονία δεν κατάφερναν εύκολα να γλιτώσουν από τις οικονομικές πιέσεις των αντιπάλων οργανώσεων. Συχνά βρίσκονταν στη δυσάρεστη θέση να πρέπει να καταβάλουν κάποια όχι ευκαταφρόνητα ποσά ως εισφορά στα κομιτάτα, για να τους επιτραπεί η αναχώρηση, ενώ κατά την επιστροφή τους και ανάλογα με τη διαγωγή που είχαν να επιδείξουν κατά την απουσία τους αντιμετώπιζαν διάφορες οικονομικές κυρώσεις (πρόστιμα κτλ.). Δεν χρειάζεται, ίσως, να προσθέσουμε ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο εξωτερικό η οικογένειά τους υπέμενε ποικίλους αποκλεισμούς (απαγόρευση ενοικίασης προς καλλιέργεια της γης τους κ.ά.)[70].

Οι συνέπειες του μεταναστευτικού φαινομένου υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικές:

(α) Καταρχάς, οι μετανάστες, άνδρες στην πλειοψηφία τους[71], αποτελούσαν μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Μακεδονίας. Η απομάκρυνσή τους έπαιξε και αυτή το ρόλο της στην παρατηρούμενη έλλειψη εργατικών χεριών για τις αγροτικές καλλιέργειες, στη μείωση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, στην αύξηση των αγροτικών ημερομισθίων και στη συνακόλουθη αύξηση του κόστους παραγωγής (στοιχεία που με τη σειρά τους δρομολόγησαν μια σειρά αναπροσαρμογών στο είδος των παραγόμενων προϊόντων και στις μεθόδους καλλιέργειας)[72].

(β) Πολλοί μετανάστες έφευγαν προς τη Βουλγαρία, είτε για μόνιμη εγκατάσταση είτε ως ενδιάμεσο σταθμό για την Αμερική. Το γεγονός υπήρξε αρκετά κρίσιμο για την εθνική συνειδητοποίηση και το φρόνημα πολλών σλαβόφωνων χωρικών και, βέβαια, απέβαινε ιδιαίτερα επικίνδυνο για την ελληνική υπόθεση[73].

(γ) Αλλοιώθηκε η πληθυσμιακή αναλογία μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων αλλά και μεταξύ Πατριαρχικών και Εξαρχικών (υπέρ των μουσουλμάνων και των Εξαρχικών αντίστοιχα) στα βιλαέτια της Μακεδονίας, αναλογία εξαιρετικά κρίσιμη για το μελλοντικό καθορισμό της πολιτικής μοίρας της Μακεδονίας[74].

(δ) Μειώθηκε η εξάρτηση των αγροτών από το γεωργικό τους εισόδημα και έγινε δυνατό να αποκτήσουν κάποιο πλεόνασμα σε ρευστό που προερχόταν από τα εμβάσματα των μεταναστών: Το 1905 μόνο στο βιλαέτι Μοναστηρίου εισέρευσαν από εμβάσματα περίπου £150.000-160.000, το 1906 £360.000-480.000, ενώ το 1909 το ύψος των μεταναστευτικών εμβασμάτων από τις ΗΠΑ πάλι στο βιλαέτι Μοναστηρίου έφτασε τις £320.000-360.000, μείωση που εξηγείται εύκολα, καθώς οι πρώτοι μετανάστες είχαν αρχίσει να επιστρέφουν μετά από σύντομη παραμονή στο εξωτερικό

(1906 και εξής). Το πλεόνασμα αυτό δεν το χρησιμοποίησαν μόνο για τη βελτίωση της διαβίωσής τους, αλλά και σε επενδύσεις γης[75].

(ε) Η δυνατότητα βελτίωσης των όρων διαβίωσης σήμαινε αύξηση της αγοραστικής δύναμης των στερημένων κατοίκων της Μακεδονίας και οδήγησε σε σημαντική αύξηση των εισαγωγών καταναλωτικών αγαθών και άνοδο του εμπορίου[76].

Αυτό το τελευταίο στοιχείο υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό σε συνδυασμό και με την τάση που παρουσιάζεται σε μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας για αστικοποίηση[77]. Δημιουργήθηκε στα αστικά κέντρα της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Έδεσσα, Βέροια, Νάουσα, Σέρρες κ.α.) σημαντικό πλεόνασμα φτηνού εργατικού δυναμικού, το οποίο κάλυψε θέσεις εργασίας στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές μονάδες ελλήνων, κατά πρώτο λόγο, και εβραίων κεφαλαιούχων.

Πυροδοτήθηκε τότε μια σημαντική ανάπτυξη στον εμπορικό και βιομηχανικό τομέα, η οποία όμως παρουσιάζει μια βασική ιδιομορφία: Ξεκίνησε μέσα από τις ανάγκες που επέβαλε ο Αγώνας και μέσα στην ατμόσφαιρα του ευρύτατου οικονομικού ανταγωνισμού των εθνοτήτων, ήταν επομένως αναπόφευκτο να χρωματιστεί ανάλογα. Οι έλληνες κεφαλαιούχοι, νέοι και παλιότεροι, κινήθηκαν επενδυτικά προς τα αστικά κέντρα προκειμένου να εκτοπίσουν από τις αγορές τους εθνικούς και τους οικονομικούς ανταγωνιστές, κυρίως τους Βούλγαρους αλλά και τους Εβραίους (οι οποίοι δεν είχαν κανένα ουσιαστικό λόγο να μη μισθώνουν εξαρχικούς εργάτες). Ο στόχος ήταν να αποκτήσει το πατριαρχικό στοιχείο την οικονομική αυτάρκειά του και να επανακτήσει τον έλεγχο και την πρωτοκαθεδρία στην εσωτερική αγορά της Μακεδονίας, την οποία σε αρκετές περιπτώσεις είχε απολέσει εξαιτίας της σχετικής δράσης των Βουλγάρων[78].

Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή παρουσίαζε ένα σημαντικότατο μειονέκτημα: Απουσίαζε ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός και η διάθεση για πλήρη εκμετάλλευση υπαρκτών και αξιόλογων πλουτοπαραγωγικών πηγών για ευρύτερη και εύρωστη οικονομική ανάπτυξη. Πιο συγκεκριμένα, δεν υπήρχε ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο ή κάποιος υπεύθυνος εμπορικός ακόλουθος στο ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης, ώστε να υπάρχει ενιαία κεντρική καθοδήγηση και τόνωση τυχόν επενδυτικών διαθέσεων των ελλήνων επι-

Ο μακεδονομάχος Νικόλαος Κουμπούρας. Απαγχονίστηκε το 1907 στις Σέρρες. (Β. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του, 1904-1908», Εκδόσεις Έφεσος).

χειρηματιών. Ταυτόχρονα, οι έλληνες έμποροι και βιομήχανοι έδειχναν να ενδιαφέρονται μόνο για το εφήμερο κέρδος αποφεύγοντας, λ.χ., να αποκτήσουν το μονοπώλιο συγκεκριμένων ειδών στην αγορά ή να δημιουργήσουν τα απαραίτητα αποθεματικά κεφάλαια, ώστε να αντιμετωπίσουν με επιτυχία την πιθανή απειλή ξένου ανταγωνισμού[79].

Σε αυτόν τον εθνικό οικονομικό ανταγωνισμό ήταν αδύνατο να παραμείνει αμέτοχο το τραπεζοπιστωτικό σύστημα. Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι και Ρουμάνοι κινήθηκαν για το άνοιγμα τραπεζικών υποκαταστημάτων και γραφείων στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες μακεδονικές πόλεις, εκμεταλλευόμενοι την προσωρινή μείωση των εργασιών της Οθωμανικής Τράπεζας και της Τράπεζας Θεσσαλονίκης. Συγκριτικά, η ελληνική τραπεζιτική παρουσία (ουσιαστικά μόνο στη Θεσσαλονίκη) υπήρξε σχετικά σημαντικότερη των υπολοίπων. Η έλλειψη, όμως, ανταγωνισμού με άλλες παρόμοιες εθνικές κινήσεις και η αδυναμία ταύτισης ή έστω στενότερης συνάφειας μεταξύ εθνικών και τραπεζικών συμφερόντων απέκλεισαν τη δυνατότητα του πλήρους ελέγχου της μακεδονικής αγοράς χρήματος[80].

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αναμφισβήτητα, ο ένοπλος Μακεδονικός Αγώνας επηρέασε την οικονομική ζωή και την κοινωνική δομή της Μακεδονίας σε βαθμό και με τρόπο που δεν μπορεί κανείς εύκολα να παραγνωρίσει. Δεν είναι, όμως, απολύτως δυνατό να αποφανθεί κανείς με σιγουριά αν οι συνέπειες, που με τόσο εκρηκτικό τρόπο και με τόσο δραματική ένταση προέκυψαν κατά την εξέλιξή του, υπήρξαν θετικές ή αρνητικές και ποιος ήταν ο σχετικός αντίκτυπος στην αναπτυξιακή πορεία της Μακεδονίας. Βέβαια, συνέπειες όπως η αναπόφευκτη μείωση του πληθυσμού (θύματα των συγκρούσεων, μετανάστες, πτώση της γεννητικότητας), οι φθορές περιουσιών, η μείωση της παραγωγικότητας δεν μπορούν με κανένα τρόπο να αξιολογηθούν θετικά. Από την άλλη, όμως, δρομολογήθηκαν εξελίξεις, όπως η αστικοποίηση, η ποσοστιαία αύξηση των διαθέσιμων για καλλιέργεια εκτάσεων γης σε σχέση με τον εναπομείναντα αγροτικό πληθυσμό, η ανάπτυξη της εμπορικής και βιομηχανικής δραστηριότητας και παράλληλα η δημιουργία άφθονου και φτηνού εργατικού δυναμικού, οι οποίες αποτέλεσαν θετικά δείγματα αναδιάρθρωσης της οικονομικής δομής.

Το σίγουρο είναι ότι ο Μακεδονικός Αγώνας έτεινε να αναστρέψει ακριβώς εκείνη τη δομή που διαμόρφωσε τη βασική του ιδιομορφία: τον αντάρτικο χαρακτήρα του. Με τη μείωση της οικονομικής αυτάρκειας των χωρικών, όπως αυτή εξασφαλιζόταν εντός του πλαισίου της διευρυμένης οικογένειας, με τη διεύρυνση των ορίων τής ως τότε κλειστής αγροτικής οικονομίας της Μακεδονίας, το βαθμιαίο εκχρηματισμό της, την εμπορευματοποίηση της παραγωγής και την άνοδο του καταναλωτισμού των χωρικών έλειψαν εκείνες ακριβώς οι προϋποθέσεις, κυρίως το απόθεμα των αγροτικών οικογενειών σε γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, που συντηρούσαν το θεσμό των ανταρτικών, ενίοτε ληστρικών, σωμάτων. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις μπορεί να ερμηνευτεί διαφορετικά, σε μια οικονομική διάσταση, η παρατήρηση του Μακρή, ότι τελικά ο Μακεδονικός Αγώνας δεν ήταν τίποτε άλλο από μια άτακτη ένοπλη ενέργεια με μοναδικό στόχο να επιβληθεί, με καθαρά τρομοκρατικά μέσα, κάποια από τις αντίπαλες βαλκανικές εθνικές προπαγάνδες σε βάρος των εξαθλιωμένων και πνευματικά υπανάπτυκτων χωρικών της Μακεδονίας που αγωνίζονταν για τον επιούσιο[81].

Χωρίς ποτέ να μπορεί να αμφισβητηθεί ο έντονα εθνικός του χαρακτήρας, ωστόσο, για μια ολοκληρωμένη θεώρηση του Αγώνα, θα πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη το γεγονός ότι ο εντόπιος πληθυσμός ασφαλώς αδυνατούσε να δράσει

έξω από το πλαίσιο που όριζαν οι οικονομικές του ανάγκες, αδυνατούσε να δράσει υπεράνω των στοιχειωδών συμφερόντων που εξασφάλιζαν τη διαβίωσή του και σαφώς δεν μπορούσε να παραμείνει αδιάφορος και αμέτοχος απέναντι σε εξελίξεις τόσο καθοριστικές για τη μοίρα του (πολιτική, οικονομική και άλλη).

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, και σε ό,τι αφορά τη σχέση του ένοπλου Μακεδονικού Αγώνα με τις οικονομικές εξελίξεις στη Μακεδονία, μπορεί κανείς να σημειώσει τα εξής:

Πρώτον, το ελληνικό κράτος έπαιξε περιορισμένο και έμμεσο μόνο ρόλο στον οικονομικό μετασχηματισμό της Μακεδονίας. Οι ίδιοι οι κάτοικοί της, σπρωγμένοι και από τις ιδιάζουσες συνθήκες που δημιούργησε η ένοπλη σύγκρουση, ανάλογα με την επενδυτική τόλμη και τη διορατικότητα που διέκρινε τον καθένα, διαμόρφωσαν το νέο οικονομικό πρόσωπό της[82].

Δεύτερον, η συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων στον εθνικό ανταγωνισμό και η συστράτευσή τους με κάποια από τις αντιμαχόμενες πλευρές αποτέλεσε, ακριβώς, άλλη μία μακροπρόθεσμη επένδυση, ίσως εκείνη με την πιο ζωτική σημασία, ενδεικτική της διορατικότητας που σημειώσαμε πιο πάνω. Άλλωστε, ο Κορομηλάς σημείωνε ήδη στα 1904: «Αλλ' ως σύνηθες εν Μακεδονία, πρώτον εισέρχεται εις τα χωρία ο εκ των συμφερόντων ανταγωνισμός και είτα κατ' ανάγκη μετατρέπεται εις εθνικόν»[83].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά Βασίλης Δημητριάδης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά*, 20 (1980), σ. 458-459, Vassilis Demetriades, «Problems of Land-owing and Population in the Area of Gazi Evrenos Bey's Wakf», Balkan Studies, 221 (1981), σ. 54 κ.εξ., Βασίλης Δημητριάδης, «Η ανάπτυξη της κοινοτικής οργάνωσης των χωριών της Μακεδονίας και η φορολογική πολιτική του Οθωμανικού κράτους», Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 319-320, Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεότερη ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 139-185 και John R. Lampe & Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Μπλούμιγκτον 1982, σ. 33-39 και 282 κ.εξ.

2. Ι. Κολιόπουλος, «Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», στον τόμο *Μακεδονία. 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 484-486.

3. Για την ανάπτυξη των σιδηροδρόμων και τις εξελίξεις που δρομολογήθηκαν βλ. Basil Gounaris, «Social and Economic Change in Macedonia, 1871-1912. The Role of the Railways», διδακτ. διατριβή, Οξφόρδη, 1988, κυρίως σ. 150 κ.εξ.

4. Κολιόπουλος, «Εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 484-486, 488-489, Κ.Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και ταις γειτονικαίς σλαυϊκαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931, σ. 43, 116, 123, 220-222, 232, Gounaris, «Railways», σ. 143-145, Β.Κ. Γούναρης, «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου», Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 128-131 και Lampe & Jackson, *ό.π.*, σ. 44-47.

5. Για τις εξαγωγικές εμπορικές δραστηριότητες των λιμανιών αυτών αλλά και για τη γενικότερη οικονομική κατάσταση στη Μακεδονία κατά τον προηγούμενο αιώνα, βλ. Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980.

6. Περικλής Α. Αργυρόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 18, Gounaris, «Railways», σ. 185-190 και 194-203, Γούναρης, «Οικονομική ζωή», *ό.π.*, σ. 131-133, Γ. Παλάσκας, «Οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις στην Κεντρική Μακεδονία (19ος-20ός αι.)», *Αρχαιολογία*, 18 (Φεβρουάριος 1986), 29-36, Lampe & Jackson, *ό.π.*, σ. 39-43, 280 κ.εξ. και Ευ. Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη, 1900-1936. Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*, Θεσσαλονίκη 1987, κεφάλαιο 3ο, *Οικονομικές λειτουργίες της Θεσσαλονίκης στην πρώτη δωδεκαετία του εικοστού αιώνα.*

7. Ι. Κολιόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881-1896», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 14, Αθήνα 1977, σ. 215 και Κολιόπουλος, «Εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 486.

8. Archives du Ministere des Affaires Entrangeres (στο εξής ΑΜΑΕ), Turquie, Macedoine, τ. 41, επιστολές γάλλου προξένου στη Θεσσαλονίκη προς γαλλικό Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 1 Αυγούστου 1904 και 5 Οκτωβρίου 1904, ο γάλλος πρόξενος Μοναστηρίου προς τον γάλλο Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 29 Σεπτεμβρίου 1904. AMAE, Nouvelle Serie, Turquie, Macedoine, τ. 43, Lansdowne προς βρετανούς πρεσβευτές σε Κωνσταντινούπολη και Βιέννη, 13 Ιανουαρίου 1905, ο γάλλος Πρόξενος Θεσσαλονίκης προς τον γάλλο Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 5 Φεβρουαρίου 1905, ο γάλλος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη προς τον γάλλο Υπ. Εξωτερ., Κωνσταντινούπολη, 17 Φεβρουαρίου 1905, τ. 44, ο ρώσος πρεσβευτής στο Παρίσι προς τον γάλλο Υπ. Εξωτερ., Παρίσι, 1 Μαρτίου 1905, ο γάλλος πρεσβευτής Κωνσταντινουπόλεως προς τον γάλλο Υπ. Εξωτερ., Κωνσταντινούπολη, 7 Μαρτίου 1905, τ. 45, ο γάλλος πρόξενος Σκοπίων προς τον γάλλο Υπ. Εξωτερ., Σκόπια, 26 Μαΐου 1905. Ιστορικό Αρχείο Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (στο εξής ΙΑΙΜΧΑ), Α, Α.Φ. 3, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1905, έγγρ. 119, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 31 Ιανουαρίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 78, έγγρ. 120, Γρυπάρης προς Υπ. Εξωτερ., Κωνσταντινούπολη, 3 Μαρτίου 1905, αρ. πρωτ. 109, έγγρ. 121, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 29 Μαρτίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 197. Νικόλαος Βλάχος, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Αθήνα 1935, σ. 239 κ.εξ., 244 κ.εξ., 253 κ.εξ,. 257-258, 286 κ.εξ., 294 κ.εξ., 315 κ.εξ., 320-321, 399 κ.εξ., 411 κ.εξ., 455 κ.εξ., 463 κ.εξ. Gounaris, «Railways», σ. 145-147.

9. Gounaris, «Railways», σ. 143.

10. Public Record Office / Foreign Office (στο εξής PRO/FO) 195, 2264, «Confidential Memorandum on the Economic Condition of the kaza of Zihna (Sanjak of Serres)» σε επιστολή Lamb προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 29 Νοεμβρίου 1907. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 30, Τσαμαδός προς Υπ. Εξωτερ., Σέρρες, 1 Ιουλίου 1906.

11. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Διήγησις Σπ. Σπυρομήλιου-καπετάν Μπούα, σ. 64-65 κ.α. Γεώργιος Δ. Μακρής, Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα, Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Π. Δέλτα (επιμ. Β. Λαούρδας, εισαγ. Στ. Κυριακίδης), Θεσσαλονίκη 1959, σ. 11, 33.

12. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών / Κεντρική Υπηρεσία (στο εξής ΙΑΥΕ/ΚΥ), 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), τηλεγρ. Υπ. Εξωτερ. προς Κορομηλά, Αθήνα, 15 Σεπτεμβρίου 1904, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 1 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 237, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 12 Νοεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 806. Ι.Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Τουρκικά έγγραφα περί του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσσαλονίκη 1958, έγγρ. 80/126, 22 Απριλίου 1908, σ. 55-56. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/13, ακέφαλη επιστολή Βάρδα.

13. Gounaris, «Railways», σ. 145. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του βρετανού Philip Willy, κρατικού υπαλλήλου της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως μέλους των ξένων επιτροπών για την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, ο οποίος εξαφανίστηκε κατά τη διάρκεια εκδρομής με φιλική του παρέα στην περιοχή της Ρέσνας. Αποκλειόμενης της ενδεχόμενης απαγωγής του από βουλγαρικό σώμα εξαιτίας της φιλελληνικής στάσης του, ως πιθανότερη εκδοχή παρέμεινε η κατάταξή του σε ελληνικό ανταρτικό σώμα όχι μόνο από ζήλο για την ελληνική υπόθεση, αλλά και γιατί είχε πολλά χρέη, από τα οποία έγινε έτσι δυνατό να απαλλαγεί, ενώ λάμβανε και ένα καλό μισθό, PRO/FO 195, 2207, McGregor προς O'Conor, Μοναστήρι, 10 Ιουλίου 1905, ff. 341-342.

14. John S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912*, Οξφόρδη 1987, σ. 128.

15. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 32, Φάκελος Αλ. Μαζαράκη (1908), «Έκθεσις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, Απριλίου 1908», σ. 27.

16. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα, «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 137.

17. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 32, Φάκελος Αλ. Μαζαράκη (1908), «Έκθεσις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, Μαΐου-Ιουνίου 1908», σ. 33.

18. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 26, Εκθέσεις κοινοτήτων νομών Σερρών-Δράμας για την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1909) [έτος υποβολής 1951-1952].

19. Δημήτριος Ν. Κάκκαβος, Απομνημονεύματα. (Μακεδονικός Αγών), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 66, 67, 68, 88-89, και Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, «Ο Μακεδονικός Αγών. Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης 1906-1908. Απομνημονεύματα», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 285.

20. Βλ. ενδεικτικά, ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 22.

21. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 9, Απομνημονεύματα ιδιόγραφα Παύλου Γύπαρη, φ. 50. Παύλος Λ. Τσάμης, *Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 75 και Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός Αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 90.

22. Λ.χ. η πώληση όπλων στους χωρικούς σε τιμές υψηλότερες από εκείνες της αγοράς, βλ. Γ.Χ. Μόδης, *Μακεδονικός Αγώνας και Μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 35, Τσάμης, *ό.π.*, σ. 91, Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 153.

23. Κεφαλικός φόρος από 15 πιάστρα ως και 5 λίρες, 60 πιάστρα για κάθε ζεύγος μεγάλων ζώων

κτλ., βλ. PRO/FO 195, 2264, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 27 Αυγούστου 1907, ff. 182-183. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 30 Δεκεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 933 και 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 7 Φεβρουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 106. Επίσης, Βασδραβέλης, *ό.π.*, έγγρ. 50/76, 8 Ιανουαρίου 1908, σσ. 35-36.

24. ΙΑΥΕ/ΚΥ 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 5 Αυγούστου 1904, αρ. ιδιαιτ. πρωτ. 441, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 4 Δεκεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 869, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 20 Φεβρουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 138 και Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 28 Φεβρουαρίου 1906, αρ. εμπιστ. πρωτ. 150. PRO/FO 195, 2207, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 14 Ιουνίου 1905, ff. 283-284, περίληψη υπομνήματος από Μοναστήρι (McGregor προς Graves) σε επιστολή Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 20 Ιουνίου 1905, ff. 301-303 και 2264, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 1 Αυγούστου 1907, f. 34. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 11, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1906, έγγρ. 82, προς Υπ. Εξωτερ., (Θεσσαλονίκη;), 29 Ιουλίου 1906.

25. PRO/FO 195, 2264, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 1 Αυγούστου 1907, f. 34.

26. PRO/FO 195, 2207, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 14 Ιουνίου 1905, ff. 283-284 και Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 250.

27. Η αρχή έγινε ήδη από τα 1903, με τις καταστροφές που προκλήθηκαν εξαιτίας των βουλγαρικών ωμοτήτων κατά την εξέλιξη του κινήματος του Ίλιντεν και των επακόλουθων αντιποίνων του τουρκικού στρατού, βλ. σχετικά Στ. Πελαγίδης, «Λίγο μετά το Ίλιντεν (20 Ιουλίου 1903) στις περιοχές Καστοριάς και Φλώρινας», Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 349-369. Βλ. επίσης Β.Κ. Γούναρης, Α. Παναγιωτοπούλου, Α. Χοτζίδης (επιμ.), *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1993.

28. Βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 27 Οκτωβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 702, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 17 Νοεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 772, 1905 Προξενείο Μοναστηρίου, Ν. Ξυδάκης προς Γ. Ράλλη, Μοναστήρι, 20 Νοεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 1100, 1906 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 10 Φεβρουαρίου 1906, αρ. πρωτ. 109, 1907 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), Σαχτούρης προς Υπ. Εξωτερ., Σέρρες, 26 Μαΐου 1907. PRO/FO 195, 2207, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 1 Ιουλίου 1905, f. 326, 2232, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 17 Μαρτίου 1906, f. 153 και 2264, Heathcote προς O'Conor, Μοναστήρι, 23 Οκτωβρίου 1907, ff. 467-469. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 31, Φάκελοι Π. Αργυρόπουλου (1907) / Λ. Κορομηλά, Αποσπάσματα αλληλογραφίας Μητροπόλεων, Μητροπολ. Μελενίκου προς Προξ. Θεσσαλονίκης, 20 Μαΐου 1907. Επίσης, Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 124, Σταυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 434, Βακαλόπουλος, Η ένοπλη φάση, σ. 149-150, 249, 275 κ.α. Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο εξής ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα, Αθήνα 1979*, σ. 228, 246, κ.α., Βλάχος, *ό.π.*, σ. 369.

29. PRO/FO 195, 2207, αναφορά Captain Manera, Καστοριά, 11 Απριλίου 1905, ff. 135, 136, 2232, Sonnichsen προς Graves, Σέρρες, 5 Απριλίου 1906, f. 251, Monachan προς O'Conor, Μοναστήρι, 21 Μαΐου 1906, ff. 358-359, 2264, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 27 Ιουλίου 1907, f. 3. ΑΜΑΕ, Nouvelle Serie, Turquie, Macedoine, τ. 48, ο γάλλος υποπρόξενος Μοναστηρίου προς τον γάλλο Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 6 Φεβρουαρίου 1906. Επίσης, Dakin, *Struggle*, σ. 236, 306, 312, 363, 367 κ.α.

30. PRO/FO 195, 2263, Satow προς Graves, Σκόπια, 10 Ιουλίου 1907, ff. 676-677, 2264, Satow προς Lamb, Σκόπια, 8 Νοεμβρίου 1907, ff. 526-527 και ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 30, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1908, επιστολή Γ. Κυδώνη προς Κούτρα, 27 Δεκεμβρίου 1908, αρ. πρωτ. Μ.Κ. 732, σ. 28.

31. PRO/FO 195, 2264, Heathcote προς O'Conor, Μοναστήρι, 19 Νοεμβρίου 1907, ff. 571-579, Koliopoulos, *ό.π.*, σ. 229 και Βλάχος, *ό.π.*, σ. 399.

32. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάρ.-Ιούν.), υπόμνημα προκρίτων Γουμένισσας προς Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης, 23 Ιουνίου 1904, PRO/FO 195, 2264, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 27 Αυγούστου 1907, ff. 182-183, ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 30, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογραφία Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1908, επιστολή Γ. Κυδώνη προς Κούτρα, 27 Δεκεμβρίου 1908, αρ. πρωτ. Μ.Κ. 732 και Βλάχος, *ό.π.*, σ. 398-399.

33. Στο τέλος του 19ου αι., με την ανάπτυξη των τσιφλικιών και την έλλειψη αρκετών εργατικών χεριών, Βούλγαροι των βόρειων ευρωπαϊκών περιοχών της αυτοκρατορίας κινήθηκαν προς Νότο, ως και τα ελληνοτουρκικά σύνορα στη Θεσσαλία, εργαζόμενοι στις βαμβακοκαλλιέργειες και τα καπνοχώραφα ή στα δάση ως υλοτόμοι, καρβουνιάρηδες κτλ., βλ. Demetriades, «Problems», *ό.π.*, σ. 55-56 και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 175-177.

34. Βακαλόπουλος, *Η ένοπλη φάση*, σ. 234.

35. PRO/FO 195, 2207, απόσπασμα επιστολής άγνωστου πληροφοριοδότη από τον καζά του Τίκβες σε επιστολή Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 18 Αυγούστου 1905, ff. 491-492.

36. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. 22 και Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 18 Νοεμβρίου 1904, αρ. ιδιαιτ. 29. Επίσης, PRO/FO 195, 2264, Lamb προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 25 Νοεμβρίου 1907, f. 593.

37. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 12 Νοεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 809. Κάκκαβος, ό.π., σ. 102, Αλέξανδρος Δ. Ζάννας, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 100-101 και Βλάχος, *ό.π.*, σ. 359-360.

38. ΓΕΣ/ΔΙΣ Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα (στο εξής ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ), Αρχείο 92/Α, φάκ. 21α, «Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος», 14 Αυγούστου 1926. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 25, Βιογραφικά σημειώματα αγωνιστών Μακεδονικού Αγώνα, «Δασκάλισσες περιόδου Μακεδονικού Αγώνα, Ελ. Ιωσηφίδου (Γιώφτση)», σ. 2.

39. Πρβλ. την περίπτωση του Μελένικου, όπου ο Σαντάνσκι απαγόρευσε την είσοδο των χωρικών της γύρω περιοχής στην αγορά της πόλης προς εμπορία, όπως και την έξοδο των κατοίκων της πόλης προς καλλιέργεια των αμπελώνων τους, επειδή αρνούνταν να καταβάλουν τις απαιτούμενες 1.000 λίρες, βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 23 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 639 και PRO/FO 195, 2208, du Valon προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 20 Οκτωβρίου 1905, f. 214. Επίσης Βακαλόπουλος, *Η ένοπλη φάση*, σ. 241 και 249.

40. PRO/FO 195, 2183, Shipley προς Townley, Μοναστήρι, 11 Νοεμβρίου 1904, f. 438, 2264, Heathcote προς O'Conor, Μοναστήρι, 26 Αυγούστου 1907, f. 221 και ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 23, Αντίγραφα από το αρχείο Π.Σ. Δέλτα, έγγρ. 28, Τσαμαδός προς Υπ. Εξωτερ., Σέρρες, 7 Ιουνίου 1906. Επίσης Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 132 και 133.

41. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, 9 Οκτωβρίου 1906.

42. Dakin, Struggle, σ. 276, Σουλιώτης-Νικολαΐδης, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 327-328.

43. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 19 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 622, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα / Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (στο εξής ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ), Αρχείο Ευθύμιου Καούδη, Μόρος προς Ευθύμιον, αχρονολόγητη. Επίσης Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 106. Πρβλ. και επιστολές Προμηθέα προς [Πετρίλο], 1 Σεπτεμβρίου 1905 και 17 Οκτωβρίου 1905 και Καβοντόρου προς Εξοχώτατον, 22 Ιανουαρίου 1906, καθώς και την επιστολή ανωνύμου, Θεσσαλονίκη, 3 Νοεμβρίου 1905, στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 118-119, 129, 137-138 και 160.

44. Επί Τουρκοκρατίας λειτουργούσαν παζάρια και εμποροπανηγύρεις στα Γιαννιτσά, στη Βέροια, στην Κατερίνη (από το 1905), στον Άγιο Μάμαντα, στα Στάγειρα, στη Μ. Παναγιά, στις Σέρρες, στο

Νευροκόπι, στον Περλεπέ αλλά και στα Γρεβενά, στα Σέρβια, στην Κοζάνη, στην Πτολεμαΐδα, στην Καστοριά, στη Φλώρινα, όλα ήδη πριν το 1800, βλ. σχετικά Ν.Γ. Λέκκας, *Αγοραί, εμποροπανηγύρεις, εκθέσεις. Ειδικαί εκθέσεις - Εβδομάδες - Διαγωνισμοί. Χρηματιστήρια εμπορευμάτων*, Αθήνα 1935, κυρίως σ. 122-123 και 139 κ.εξ. και Κολιόπουλος, «Εξελίξεις», ό.π., σ. 488.

45. PRO/FO 195, 2232, Sonnichsen προς Graves, Σέρρες, 5 Απριλίου 1906, f. 251 και Monahan προς O'Conor, Μοναστήρι, 6 Μαΐου 1906, ff. 328-329, 2264, Bossanquet προς Lamb, Σέρρες, 16 Νοεμβρίου 1907, f. 559, ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, Κέντρο προς Βάρδα, 1 Σεπτεμβρίου 1906. Ακόμη, Ν. Σπανός, «Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 379, Σταυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 445-448, Παπατζανετέας, «Απομνημονεύματα», ό.π., σ. 202, Dakin, *Struggle*, σ. 276, Gounaris, «Railways», σ. 229-232 και επιστολή Προμηθέα προς Πετρίλο, 24 Μαΐου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 100.

46. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., 4 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 243. PRO/FO 195, 2263, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 16 Μαρτίου 1907, ff. 278-279, 2264, τηλεγρ. Graves, Θεσσαλονίκη, 11 Σεπτεμβρίου 1907, f. 233, τηλεγρ. Lamb, Θεσσαλονίκη, 28 Νοεμβρίου 1907, f. 591, Lamb προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 29 Νοεμβρίου 1907, ff. 613-614. Επίσης, Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 110-111, ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 175-177.

47. PRO/FO 195, 2208, Young προς O'Conor, Μοναστήρι, 2 Νοεμβρίου 1905, ff. 289-290, Βακαλόπουλος, *Η ένοπλη φάση*, σ. 117, 119-120, 234.

48. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα, «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 499.

49. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1905 Προξενείο Μοναστηρίου, Λεβίδης προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 23 Μαρτίου 1905, αρ. πρωτ. 309.

50. Για την «Οργάνωση Θεσσαλονίκης» βλ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 315 κ.εξ.

51. Στο Μοναστήρι ήταν τόση η επιτυχία, ώστε τις συνέπειες εισέπραξαν και οι εβραίοι έμποροι, οι οποίοι αναγκάστηκαν να προσφέρουν στην ελληνική οργάνωση 2.000 λίρες για να αρθούν τα σε βάρος τους περιοριστικά μέτρα, προσφορά που δεν έγινε αποδεκτή, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 212. Στη Θεσσαλονίκη, παρά τη δηλωμένη πρόθεση κάποιων για διεύρυνση του αποκλεισμού και προς τους Εβραίους, που διατηρούσαν αρκετές συναλλαγές με τη Βουλγαρία, κάτι τέτοιο δεν συνέβη, καθώς πολλοί Έλληνες εργάζονταν για λογαριασμό εβραίων εργοδοτών, βλ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 329. Για την ανάγκη υπεροχής έναντι των Εβραίων στην πόλη των Σερρών βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο 92/Α, φάκ. 28/α, Τσαμαδός προς Υπ. Εξωτερ., Σέρρες, 8 Σεπτεμβρίου 1906, αρ. πρωτ. 263.

52. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 27, Τοπική Ιστοριογραφία, «Αναφορά Αγγ. Κ. Ανεστόπουλου προς τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ανεγέρσεως Ανδριάντων ν. Πέλλης, 25 Μαρτίου 1963», σ. 15 και Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα, «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 137, 141, 498. PRO/FO 195, 2263, Bosanquet προς Graves, Σέρρες, 30 Μαΐου 1907, f. 541. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 326 κ.εξ., ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 211-212, Γ.Χ. Μόδης, *Ο Μακεδονικός Αγών και η νεότερη μακεδονική ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 2.

53. PRO/FO 195, 2207, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 23 Αυγούστου 1905, ff. 496-497, 2264, Bosanquet προς Lamb, Σέρρες, 17 Δεκεμβρίου 1907, f. 686.

54. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 324 κ.εξ.

55. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1909 Εμπιστευτικόν Πρωτόκολλον, φάκ. Μακεδονικός Αγών, «Γενικαί σκέψεις επί της καταστάσεως της Κοινότητος Θεσσαλονίκης, αναφορικώς τη Εθνική Εργασία», Γεν. Προξ. Θεσσαλονίκης προς Υπ. Εξωτερ., Ιούνιος 1909.

56. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1909 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Εκθέσεις περί της γενικής καταστάσεως 1905-1909, Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 12 Νοεμβρίου 1907, αρ. εμπιστ. πρωτ. 811. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 6, Αρχείο Ζήση Ζωγράφου, 1906, έγγρ. 43, Ανώτατον Εθνικόν Κέντρον Ελληνομακεδονικής Άμυνας, τμήμα Β, Εσωτερική Οργάνωσις, Καλμίδης προς κέντρο Σιατίστης, 20 Ιουλίου 1906, και Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα, «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 140, επίσης Ζάννα, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 83-84, Σουλιώτης-Νικολαΐδης, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 328-329.

57. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, 13 Δεκεμβρίου 1906.

58. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 4, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1906, έγγρ. 94, Κορομηλάς προς Πανοσιολογιώτατους Επιτρόπους Ιεράς και Σεβασμίας Μονής Ξηροποτάμου, Θεσσαλονίκη, 3 Ιουλίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 417, έγγρ. 95, Ιερά Μονή Ξηροποτάμου, Άγιον Όρος, 14 Ιουλίου 1905, αρ. πρωτ. 113, έγγρ. 96, Ιερό Κοινόβιο Γρηγορίου προς Γεν. Προξ., Άθως, 30 Ιουλίου 1905, αρ. 359, Α.Φ. 10, Κεντρική Υπηρεσία Υπ. Εξωτερικών, 1909-1910, έγγρ. 17, «Περί της εν Αγίω Όρει καταστάσεως από εθνικής απόψεως», Μάρτιος 1909.

59. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 10, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1905, έγγρ. 155, Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Κωνσταντινούπολη, 24 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 690, έγγρ. 156, Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως προς Υπ. Εξωτερ., Κωνσταντινούπολη, 10 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 637, έγγρ. 157, Κορομηλάς προς Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκη, χ.χ., αρ. πρωτ. 617, Α.Φ. 11, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1906, έγγρ. 10, Κορομηλάς προς Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκη, 12 Ιανουαρίου 1906, αρ. πρωτ. 25 και Α.Φ. 14, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1909-1912, «Έκθεσις για τα γεγονότα και την κατάσταση εν τη περιφερεία Θεσσαλονίκης κατά την πρώτην τετραμηνίαν του 1909», σ. 10-11. Επίσης, Κ.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις», Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 183, 203, Κάκκαβος, *ό.π.*, σ. 40-41.

60. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 9 Αυγούστου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 450. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 6, Αρχείο Ζήση Ζωγράφου, 1906, έγγρ. 20, Λαμπίρης προς την εν Σιατίστη Επιτροπή, Τρίκαλα, 14 Ιουλίου 1906 και έγγρ. 37, επιστολή 18 Ιανουαρίου 1907, υπογρ. ΑΚ 20. Επίσης, Μαζαράκης-Αινιάν, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 203 και ανυπόγραφη επιστολή παραγόντων του Παλαιοχωρίου προς [Πετρίλο], Παλαιοχώρι, 2 Σεπτεμβρίου 1905 στο Μαυρίκος, *ό.π.*, σσ. 120-121, όπου μάλιστα σημειώνεται: «Το χωρίον μας ανέκαθεν κατατρύχεται υπό δύο κομμάτων, εξ ων το εν αποτελούμενον εκ τινών των πλουσιοτέρων... επίεζον δυναστικώς τους της κατωτέρας τάξεως...».

61. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 19 Σεπτεμβρίου 1905, αρ. εμπιστ. πρωτ. 621. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 14, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1909-1912, «Έκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφερεία Θεσσαλονίκης κατά την πρώτην τετραμηνίαν του 1909», σ. 8, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογρ. Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 11, (95), Μαζαράκης προς Αθανάσιον, χ.τ., χ.χ., σ. 190 και τεύχ. 12, (103), αχρονολόγητη επιστολή Μαζαράκη με άγνωστο παραλήπτη, σ. 209 και Ζ, Α.Φ. 7, Αποσπάσματα αρχείου Γ. Καραβαγγέλη, αντίγραφα επιστολών (Ιούνιος 1905-Μάρτιος 1906), επιστολές 26 Ιουλίου 1905, αρ. πρωτ. 10 και 28 Ιουλίου 1905, αρ. πρωτ. 11. Επίσης Μαζαράκης-Αινιάν, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 213, 227-228, 241-243, Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 46 και Μόδης, *Μακεδονική ιστορία*, σ. 78-79.

62. Για το ζήτημα της εξαγοράς κάθε είδους γαιοκτησιών και την ευρύτερη σημασία για τις εθνικές διεκδικήσεις βλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Β 1905 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 10 Νοεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 809, Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 2 Δεκεμβρίου 1905, αρ. πρωτ. 864, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Ξυδάκης προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 4 Νοεμβρίου 1906, αρ. πρωτ. 738. Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Π. Δαγκλή, φάκ. 23, Δαγκλής προς Υπ. Εξωτερ., Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1909, αρ. πρωτ. 125. PRO/FO 195, 2207, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 1 Ιουλίου 1905, f. 326, 2232, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 2 Φεβρουαρίου 1906, f. 55. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο 92/Α, φάκ. 1/7, «Έκθεσις των πεπραγμένων εν Μακεδονία υπό του Αρχηγού Γρηγ. Ζάκα», σ. 47. ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 29, Φάκελος Οστρόβου-Βοδενών (Αλληλογρ. Κ. Μαζαράκη-Ακρίτα), 1905, τεύχ. 11, επιστολή Μαζαράκη προς άγνωστο παραλήπτη, 15 Ιουνίου 1905, σ. 189 και Α.Φ. 32, Φάκελος Αλ. Μαζαράκη (1908), «Έκθε-

σις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, 1 Ιανουαρίου - 15 Φεβρουαρίου 1908», φ. 6, «Έκθεσις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, Απριλίου 1908», φ. 19 και 20, «Έκθεσις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, Μαΐου-Ιουνίου 1908», φ. 41. Επίσης, Ζάννας, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 84-85, 102, Μαζαράκης-Αινιάν, «Αναμνήσεις», *ό.π.*, σ. 185-186, 212, Σταυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 396, Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 47-48 και Μόδης, *Μακεδονικός Αγών*, σ. 3-4.

63. Demetriades, «Problems», *ό.π.*, σ. 56-57 και Gounaris, «Railways», σ. 150-151.

64. Ο Βάρδας είχε συστήσει στους χωρικούς της περιφέρειάς του να εξαργυρώνουν τις επιταγές από την Αμερική μόνο στην ελληνική Τράπεζα της Ανατολής και στους έλληνες ιδιώτες τραπεζίτες, βλ. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, επιστολές Βάρδα 13 Δεκεμβρίου 1906, 23 Δεκεμβρίου 1906 και 26 Δεκεμβρίου 1906.

65. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Δ 1908 Προξενείο Μοναστηρίου, Χαλκιόπουλος προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 25 Αυγούστου 1908, αρ. πρωτ. 934 και Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 30.

66. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία από και προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, ΙΑΥΕ/ΚΥ, 80/Β/43 1911 Φάκελος τσιφλικιών (εξαγορά), Βουλτσιάδης προς Υπ. Εξωτερ., Αθήνα, 12 Οκτωβρίου 1909, αρ. πρωτ. 475, Καβαλλιεράτος προς Υπ. Εξωτερ., Καβάλα, 14 Ιουλίου 1909, αρ. πρωτ. 465 και 28 Σεπτεμβρίου 1909, αρ. πρωτ. 616 και 23 Νοεμβρίου 1909, αρ. πρωτ. 713 και 6 Δεκεμβρίου 1909, αρ. πρωτ. 723 και 29 Μαρτίου 1910, αρ πρωτ. 164 και 15 Απριλίου 1910, αρ. πρωτ. 208. Ακόμη, Σακελλαριάδης προς Υπ. Εξωτερ., Σέρρες, 2 Νοεμβρίου 1910, αρ. πρωτ. 502 και 23 Ιανουαρίου 1911, αρ. πρωτ. 32 και 17 Μαρτίου 1911, αρ. πρωτ. 107 και 27 Απριλίου 1911. Επίσης, Χαλκιόπουλος(;) προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 20 Ιουλίου 1910, αρ. πρωτ. 662, Προξ. Θεσσαλονίκης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 11 Ιανουαρίου 1911, αρ. πρωτ. 755, Νούλης προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 25 Ιανουαρίου 1911, αρ. πρωτ. 59, Υπ. Εξωτερ. προς Πρεσβ. Κων/πόλεως, Αθήνα, 14 Φεβρουαρίου 1911, αρ. εμπιστ. πρωτ. 3788.

67. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1906 Προξενείο Μοναστηρίου, Ξυδάκης προς Υπ. Εξωτερ., Μοναστήρι, 4 Νοεμβρίου 1906, αρ. πρωτ. 738, αακ/Α 1909 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Εκθέσεις περί της Γενικής Καταστάσεως 1905-1909, Κανελλόπουλος προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 23 Αυγούστου 1908, αρ. εμπιστ. πρωτ. 829 και 80/Β/43 1911 Φάκελος τσιφλικιών (εξαγορά), Υπ. Εξωτερ. προς τράπεζες Ανατολής και Αθηνών, Αθήνα, 12 Μαρτίου 1911, αρ. εμπιστ. πρωτ. 6252, Τράπεζα Ανατολής προς Υπ. Εξωτερ., Αθήνα, 26 Ιουλίου/8 Αυγούστου 1911, αρ. πρωτ. 19904, Τράπεζα Αθηνών προς Υπ. Εξωτερ., Αθήνα, 29 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1911.

68. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 80/Β/43 1911 Φάκελος τσιφλικιών (εξαγορά), Υπ. Εξωτερ. προς Προξ. Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Σερρών, Αθήνα, 5 Μαΐου 1911, αρ. πρωτ. 1293.

69. PRO/FO 195, 2232, Monahan προς O'Conor, Μοναστήρι, 5 Ιανουαρίου 1906, f. 8, Basil C. Gounaris, «Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century», *Journal of Modern Greek Studies*, 7 (1989), σ. 137-140, Gounaris, «Railways», σ. 316-317, Βακαλόπουλος, *Η ένοπλη φάση*, σ. 298.

70. ΙΑΙΜΧΑ, Β, φάκ. 6/15, 9 Νοεμβρίου 1906, Ζ, Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα, «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 138 και Gounaris, «Emigration», *ό.π.*, σ. 142-143.

71. Δεν είναι άσχετη (έχει να κάνει, όπως είδαμε, και με τις απώλειες από τις επιθέσεις των σωμάτων) η παρατήρηση βρετανών προξένων, ότι μόνο γυναίκες μπορεί πλέον κανείς να δει να εργάζονται στους αγρούς, PRO/FO 195, 2264, Graves προς O'Conor, Θεσσαλονίκη, 16 Αυγούστου 1907, f. 118 και Heathcote προς O'Conor, Μοναστήρι, 25 Αυγούστου 1907, ff. 209, 211. Επίσης, ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ Καπετάν Λάκης Νταηλάκης, Αναμνήσεις εκ του ιδιοχείρου ημερολογίου του, (ανέκδοτο), φ. 28-29, 30.

72. Gounaris, «Emigration», *ό.π.*, σ. 144-145.

73. Gounaris, «Emigration», *ό.π.*, σ. 141 και Gounaris, «Railways», σ. 309-310.

74. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1909 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Εκθέσεις περί της Γενικής Καταστάσεως 1905-1909, Κανελλόπουλος προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 23 Αυγούστου 1908, αρ. εμπιστ. πρωτ. 829 και Gounaris, «Emigration», *ό.π.*, σ. 141-142.

75. Gounaris, «Emigration», *ό.π.*, σ. 147-148, Gounaris, «Railways», σ. 201-202 και Γούναρης, «Οικονομική ζωή», *ό.π.*, σ. 134-135.

76. Γούναρης, «Οικονομική ζωή», *ό.π.*, σ. 135 και Gounaris, «Railways», σ. 219-229.

77. Βλ. σχετικά Gounaris, «Railways», σ. 301-305.

78. Βλ. σχετικά, ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο 92/Α, Αρχείο Δαγκλή, φάκ. 7β, Δαγκλής προς Κάκκαβο, Αθήνα, 2 Απριλίου 1908, ΙΑΙΜΧΑ, Α, Α.Φ. 32, Φάκελος Αλ. Μαζαράκη (1908), «Έκθεσις συμβάντων εν τω διαμερίσματι Θεσσαλονίκης, Απριλίου 1908», σ. 19 και Ζ, Α.Φ. 27, Τοπική Ιστοριογραφία, «Αναφορά Αγγ. Κ. Ανεστόπουλου, κατοίκου Εδέσσης, προς τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ανεγέρσεως Ανδριάντων ν. Πέλλης, 25 Μαρτίου 1963», σ. 15 και Α.Φ. 28, Χειρόγραφο Ν. Καμμώνα, «Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος», σ. 518. Επίσης, Βακαλόπουλος, Η ένοπλη φάση, σ. 319, 321-322, Gounaris, «Railways», σ. 187-190, 229, 232-234, 300-307.

79. ΙΑΙΜΧΑ, Ζ, Α.Φ. 22, Αντίγραφα από το αρχείο Κ. Ταβουλάρη, «Έκθεσις για την κατάσταση στη Θεσσαλονίκη την πρώτη τετραμηνία του 1909. Οικονομική Οργάνωσις».

80. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 23 Σεπτεμβρίου 1904, αρ. εμπιστ. 569, 1907 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κοντογούρης προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 30 Νοεμβρίου 1907. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο 92/Α, φάκ. 28/α, Τσαμαδός προς Υπ. Εξωτερ., Σέρρες, 8 Σεπτεμβρίου 1906, αρ. πρωτ. 263. Gounaris, «Railways», σ. 217.

81. Μακρής, *ό.π.*, σ. 85-86.

82. Πρβλ. ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1909 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Εκθέσεις περί της Γενικής Καταστάσεως 1905-1909, Κανελλόπουλος προς Υπ, Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 23 Αυγούστου 1908, αρ. εμπιστ. πρωτ. 829 και Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σ. 30.

83. ΙΑΥΕ/ΚΥ, 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλ.-Δεκέμ.), Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτερ., Θεσσαλονίκη, 9 Αυγούστου 1904, αρ. εμπιστ. πρωτ. 450. Πρβλ. και σχετικό σχόλιο για τη μη παγιωμένη εθνική συνείδηση των μακεδονικών πληθυσμών και τον προσανατολισμό τους με βάση οικονομικά αίτια και κατεξοχήν την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών, ΙΑΥΕ/ΚΥ, αακ/Α 1908 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Αλεξανδρόπουλος προς Σκουζέ, Θεσσαλονίκη, 21 Μαρτίου 1908, αρ. εμπιστ. πρωτ. 257.

Μελέτες

Με αφορμή δύο φωτογραφίες του Αριστοτέλη Ζάχου από την Αχειροποίητο

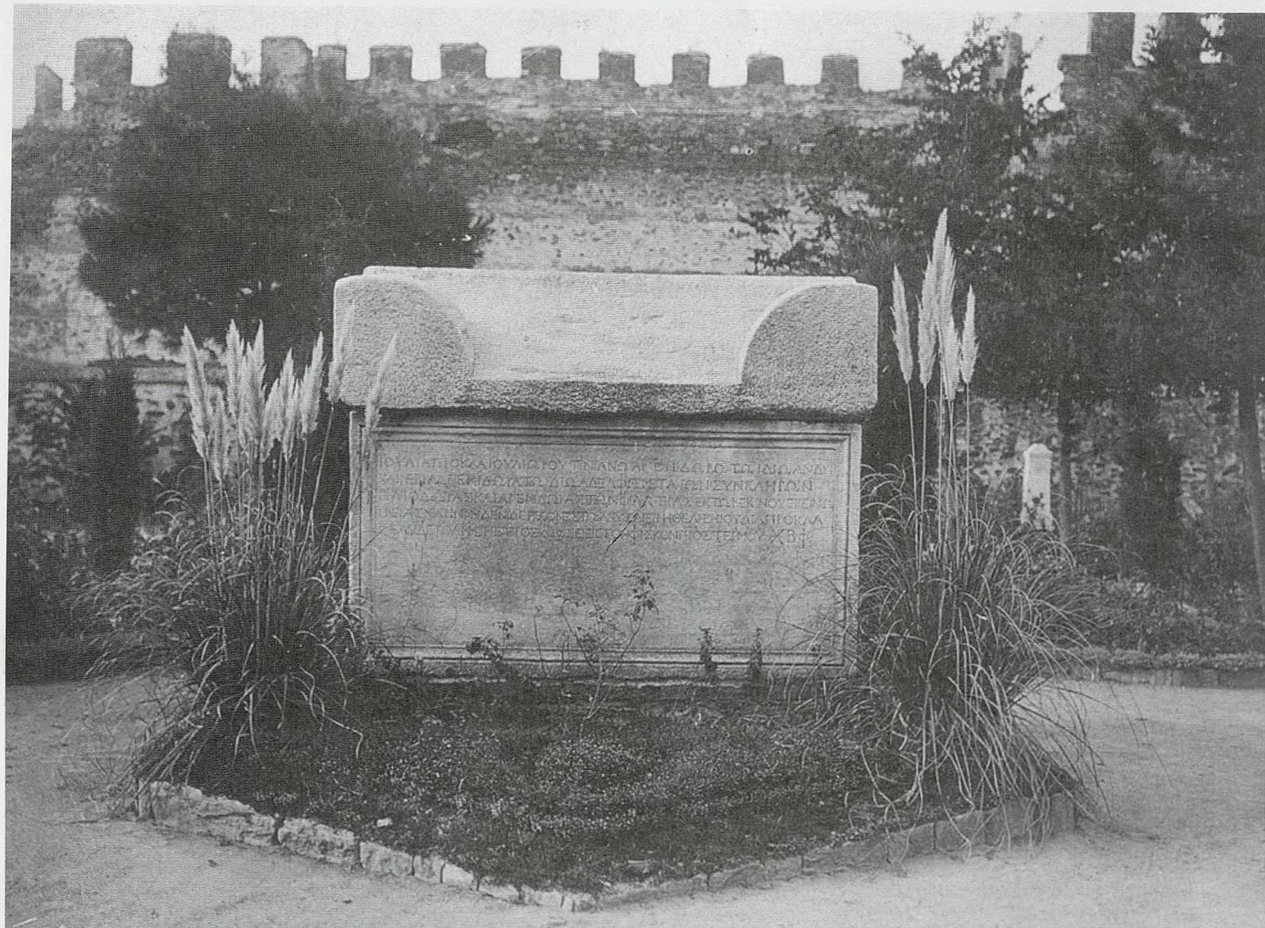
Γεώργιος Βελένης

Πριν από δύο χρόνια κυκλοφόρησε πολυτελές λεύκωμα 252 σελίδων, 21x21 εκ., αφιερωμένο στη Θεσσαλονίκη με φωτογραφίες από το προσωπικό αρχείο του αρχιτέκτονα Αριστοτέλη Ζάχου[1]. Την πρωτοβουλία της έκδοσης είχε το Μουσείο Μπενάκη σε συνεργασία με το Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή. Το φωτογραφικό υλικό φυλάγεται στα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής, ως χρησιδάνειο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου. Προλογίζει ο Άγγελος Δεληβορριάς και ακολουθεί τρισέλιδο κείμενο της Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη με αναφορές στην προσωπικότητα του Α. Ζάχου και του φωτογραφικού αρχείου του[2]. Στη συνέχεια εμπλουτίζεται με ένα «σύντομο ιστορικό» της Θεσσαλονίκης, γραμμένο από τον ομότιμο καθηγητή Νικόλαο Μουτσόπουλο και έπεται το κύριο αντικείμενο του λευκώματος με το εποπτικό υλικό.

Οι φωτογραφίες σχολιάζονται από τον ίδιο καθηγητή, ως επί το πλείστον με σύντομες λεζάντες, ορισμένες από τις οποίες περιέχουν επιλεγμένη βιβλιογραφία σχετική με τα εικονιζόμενα. Επί συνόλου ενενήντα αριθμημένων φωτογραφιών, οι περισσότερες έχουν ταυτιστεί με επιτυχία, ένα σημαντικό ποσοστό χρήζει αναθεώρησης[3], σε περίπτωση επανέκδοσης του λευκώματος, ενώ πολλές παραμένουν αταύτιστες και συνοδεύονται από γενικούς τίτλους. Ανάμεσα στις φωτογραφίες του αρχείου Α. Ζάχου παρεμβάλλονται έξι εικόνες[4], διαφορετικής προέλευσης και χωρίς αρίθμηση, από τις οποίες οι τέσσερις ανήκουν στο προσωπικό αρχείο του Ν. Μουτσόπουλου. Μία από αυτές περιέχει δημοσιευμένο τοπογραφικό σκαρίφημα της περιοχής του Μεβλεβιχανέ με το πλησιέστερο τμήμα των βορειοδυτικών τειχών της Θεσσαλονίκης[5].

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η έλλειψη φωτογραφιών από μνημεία της ρωμαϊκής εποχής, όπως η Καμάρα και η Ροτόντα, τα οποία, καθώς φαίνεται, δεν συγκινούσαν τον Α. Ζάχο. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η φωτογραφία αρ. 5, όπου εικονίζεται ρωμαϊκή σαρκοφάγος με φόντο το τμήμα των ανατολικών τειχών που μεσολαβεί ανάμεσα στον πύργο του Ορμίσδα και τον αμέσως επόμενο, προς τη νότια πλευρά (εικ. 1, 2). Η συγκεκριμένη σαρκοφάγος είναι γνωστή στην έρευνα[6] και βρίσκεται στο νεκροταφείο των Διαμαρτυρομένων και όχι στο Αρχαιολογικό Μουσείο, όπως σημειώνεται στη σχετική λεζάντα[7]. Εκείνο που έχει αλλάξει είναι το σχήμα του κηπαρίου, γύρω από τη βάση της μαρμάρινης σαρκοφάγου, το οποίο από πεντάπλευρο μετατράπηκε σε τετράπλευρο[8].

Λανθασμένος είναι και ο υπομνηματισμός της φωτογραφίας με αρ. 19. Δεν πρόκειται για ερείπια βυζαντινών κτισμάτων που υπήρχαν άλλοτε σε πάροδο της οδού Πρίγκηπος Νικολάου, όπως σημειώνεται στο λεύκωμα[9], αλλά για τμήμα της δυτικής πλευράς του ναού της Αχειροποιήτου (εικ. 3, 4). Η λήψη έγινε από εκείνο το σημείο,

Εικ. 1. Μαρμάρινη σαρκοφάγος ρωμαϊκής εποχής στο νεκροταφείο των διαμαρτυρομένων στη Θεσσαλονίκη (φωτογραφία αρχείου Α. Ζάχου)

Εικ. 2. Μαρμάρινη σαρκοφάγος ρωμαϊκής εποχής στο νεκροταφείο των διαμαρτυρομένων στη Θεσσαλονίκη (φωτογραφία αρχείου Α. Ζάχου)

όπου στάθηκε ο φωτογράφος για τη λήψη της δεύτερης εικόνας από το ίδιο μνημείο (αρ. 40 του λευκώματος), αλλάζοντας οπτική γωνία (εικ. 5, 6). Στη δεύτερη κατά χρονολογική σειρά αυτή φωτογραφία εικονίζεται στιγμιότυπο μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Φαίνεται το μισό νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς του μνημείου με τις σκαλωσιές και το κάτω τμήμα του μιναρέ στη νοτιοδυτική γωνία του. Προς τα δεξιά προβάλει φουντωτό δένδρο, πίσω του ένα κυπαρίσσι και στο βάθος τα διώροφα κτίρια της οδού Αγίας Σοφίας. Είναι απόγευμα, ο ήλιος φωτίζει το μνημείο σχεδόν από τη δύση και οι περαστικοί, κυρίως παιδιά με τα γιορτινά τους, ποζάρουν κάτω από τη γαλανόλευκη.

Στην πρώτη από τις δύο φωτογραφίες της Αχειροποιήτου εικονίζεται το βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς της. Στην πραγματικότητα πρόκειται για το ακραίο διαμέρισμα ενός εξωνάρθηκα που διέθετε η βασιλική από την εποχή της ανίδρυσής της. Προφανώς, ο Ζάχος γνώριζε την ιδιαιτερότητα αυτή της Αχειροποιήτου και φρόντισε να εφοδιαστεί με μία λεπτομερή εικόνα από το πλέον ενδιαφέρον σημείο του ερειπωμένου εξωνάρθηκα. Επισημαίνεται ότι η ύπαρξη αυτού του χώρου είχε ήδη επισημανθεί από την ερευνητική ομάδα του Ch. Diehl, όπως προκύπτει από τα σχέδια που είχε εκπονήσει ο συνεργάτης του, ο M. Le Tourneau, πριν από το 1912[10].

Στο κάτω μέρος της φωτογραφίας φαίνεται το πλίνθινο τόξο ενός περάσματος που οδηγούσε στη ράμπα ανόδου προς τα υπερώα της βασιλικής. Το αριστερό γκρεμισμένο τμήμα, που προβάλει μπροστά από ένα νεοκλασικό σπίτι, διατηρείται μέχρι σήμερα στην ίδια κατάσταση. Βλέπει κανείς το μισό τμήμα ενός ανοίγματος, δηλαδή ό,τι απέμεινε από το πολύλοβο παράθυρο που φώτιζε το ισόγειο του εξωνάρθηκα από τη βόρεια πλευρά. Λίγο ψηλότερα διακρίνεται μέρος μιας παρειάς, η οποία ανήκε, ενδεχομένως, σε υπερκείμενη ζώνη ανοιγμάτων.

Στις δύο παραπάνω φωτογραφίες παρατηρούνται τα γνωστά στοιχεία που τεκμηριώνουν την ισχύουσα άποψη ότι ο εξωνάρθηκας της Αχειροποιήτου ήταν τριμερής και ότι τα δύο ακραία διαμερίσματα διέθεταν όροφο[11]. Στη δεύτερη φωτογραφία της δυτικής πλευράς διακρίνονται, υπό μορφή αναμονών, τα υπολείμματα ενός εγκάρσιου τοίχου που χώριζε το νοτιοδυτικό διαμέρισμα του εξωνάρθηκα από το μεγαλύτερο κεντρικό, το οποίο ενδέχεται να ήταν επίσης διώροφο. Σε μια τέτοια πε-

Εικ. 3. Το βόρειο ακραίο τμήμα της δυτικής πλευράς της Αχειροποιήτου με ό,τι απέμεινε από τον εξωνάρθηκα του ναού (φωτογραφία αρχείου Α. Ζάχου)

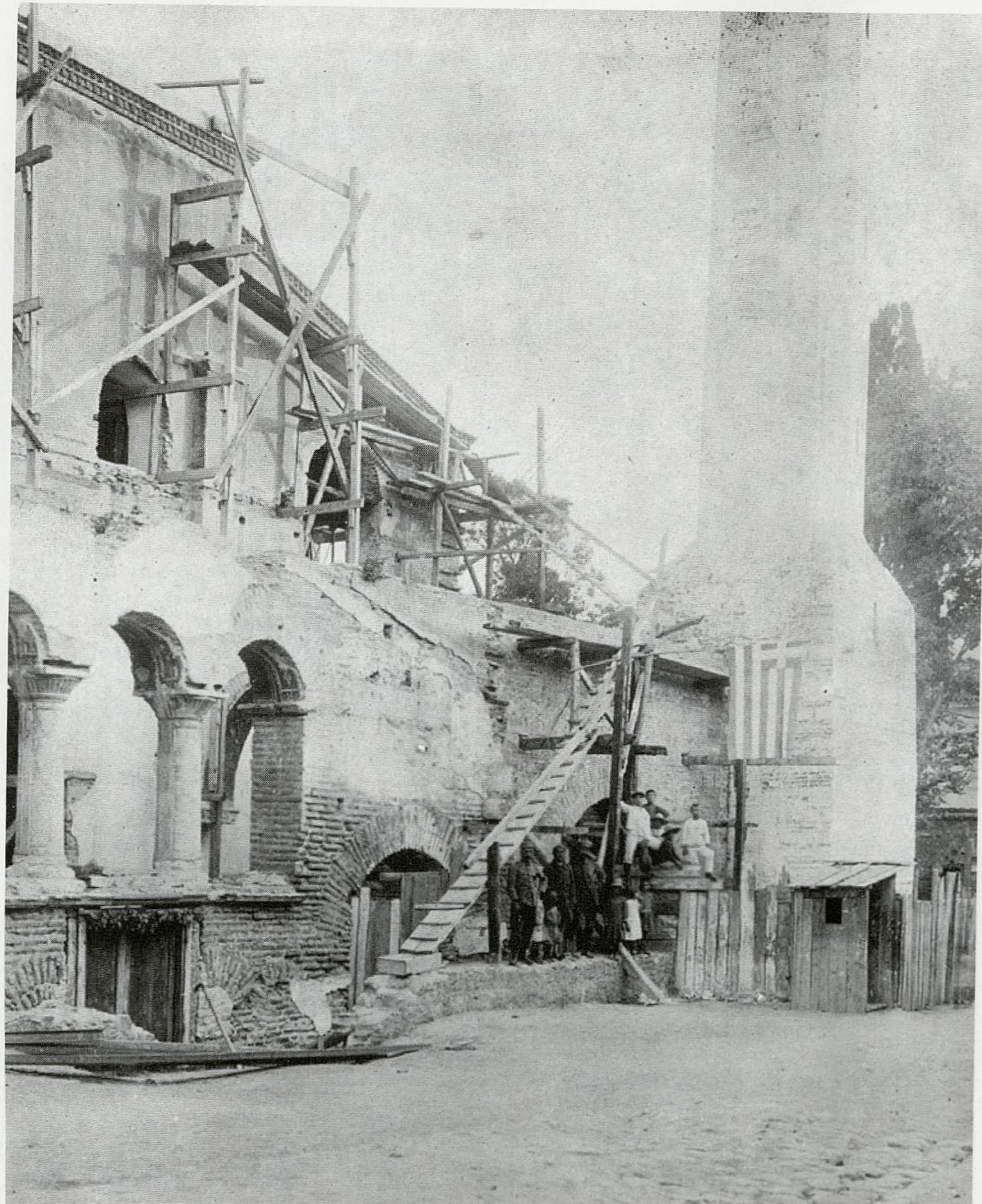

Εικ. 4. Σημερινή κατάσταση του ίδιου τμήματος της Αχειροποιήτου με εκείνο που φαίνεται στην εικ. 3

ρίπτωση, τα πλευρικά διαμερίσματα του εξωνάρθηκα θα μπορούσε να ήταν ακόμη ψηλότερα και να ξεχώριζαν υπό μορφή πύργων στις δύο γωνίες της βασιλικής. Ανάλογη, καθώς φαίνεται, οργάνωση είχε και το δυτικό τμήμα του θολωτού ναού της Αγίας Σοφίας στην ίδια πόλη[12]. Μια ιδέα της όλης σύνθεσης μας δίνει ο πολύ μεταγενέστερος ναός της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα[13], ο δημιουργός της οποίας θα πρέπει να είχε διδαχτεί πολλά από την αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης.

Η δυτική πλευρά του εξωνάρθηκα της Αχειροποιήτου ορίζεται επακριβώς με βάση τα θεμέλια που σώζονται σε βάθος 2,60 μ. από τη σημερινή στάθμη και σε απόσταση 5,15 μ. από τον υφιστάμενο δυτικό τοίχο του ναού. Εκείνο που μένει αδιευκρίνιστο είναι τα ειδικά χαρακτηριστικά του εξωνάρθηκα, ο οποίος θα πρέπει να διέθετε έναν ημιυπαίθριο χώρο στο μεγαλύτερο μεσαίο τμήμα του, ως ενδιάμεση κατάσταση ανάμεσα στον αρχαίο δρόμο και τον υπάρχοντα νάρθηκα. Επομένως, η περίπτωση ύπαρξης αιθρίου δυτικά της βασιλικής θα μπορούσε να αποκλειστεί. Εξάλλου, η επίσημη πρόσβαση προς τη βασιλική, κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, δεν

Εικ. 5. Η δυτική πλευρά της Αχειροποιήτου με τον μιναρέ στη νοτιοδυτική γωνία της βασιλικής (φωτογραφία αρχείου Α. Ζάχου)

γινόταν από την πλευρά της οδού Αγίας Σοφίας, αλλά από τη μέση οδό της πόλης, η οποία ταυτίζεται με τη σημερινή οδό Εγνατίας με τη διαφορά ότι είχε πολύ μικρότερο πλάτος και βρισκόταν σε πολύ χαμηλότερη στάθμη, ακόμη πιο χαμηλά και από σημερινό μαρμάρινο δάπεδο της Αχειροποιήτου[14]. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη μνημειακού πυλώνα στο μέσο της νότιας πλευράς της βασιλικής με το παρακείμενο διακονικό.

Εστιάζοντας στις δύο φωτογραφίες του αρχείου Ζάχου από την Αχειροποίητο θα άξιζε τον κόπο να γίνουν κάποιες ειδικότερες παρατηρήσεις που έχουν σχέση με τη νεότερη ιστορία του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου. Προς την κατεύθυνση αυτή θα βοηθούσε ο συσχετισμός τους και με άλλες παλιές φωτογραφίες που είχαν τραβηχτεί λίγο πριν και μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης καθώς και μετά την πυρκαγιά του 1917.

Όπως είναι γνωστό, κατά τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η φροντίδα της τοπικής τουρκικής διοίκησης για τα μεγάλα χριστιανικά μνημεία της

Εικ. 6. Σημερινή κατάσταση του ίδιου τμήματος της Αχειροποιήτου με εκείνο της εικ. 5

Θεσσαλονίκης υπήρξε αξιοθαύμαστη. Πρόκειται για ένα αξιοπρόσεκτο φαινόμενο, το οποίο γίνεται εύκολα κατανοητό μέσα από τη γενικότερη πολιτική που ανέπτυξε η αυτοκρατορική αυλή ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Επέδειξε μια θετική στάση απέναντι στα θρησκευτικά μνημεία άλλων πολιτισμών, η οποία κορυφώθηκε στα χρόνια του κινήματος των Νεότουρκων.

Βασική αρχή εκείνων των επεμβάσεων ήταν η διατήρηση της μουσουλμανικής χρήσης με ταυτόχρονη ανάδειξη του χριστιανικού χαρακτήρα των βυζαντινών μνημείων, μέσα από τον αυθεντικό διάκοσμο και την καθαρότητα του εσωτερικού τους χώρου. Το πλέον χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί η περίπτωση του ναού της Αγίας Σοφίας, όπως προκύπτει από τις έγχρωμες φωτογραφίες του Μουσείου Albert-Kahn[15]. Επισημαίνεται ότι είχαν προηγηθεί οι καθαρισμοί των ψηφιδωτών στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, τα οποία βρίσκονταν σε κοινή θέα, αλλά καλύπτονταν με υφασμάτινα παραπετάσματα κατά την ώρα της προσευχής των μουσουλμάνων[16]. Στην περίπτωση όμως του τζαμιού της Αγίας Σοφίας ξεπεράστηκε και αυτό το θέμα σε όφελος του μνημείου. Τα βήματα ήταν εξαιρετικά γρήγορα και εντυπωσιακά!

Σειρά στις εξωραϊστικές επεμβάσεις των Τούρκων είχε η βασιλική της Αχειροποιήτου. Το σχετικό πρόγραμμα άρχισε δύο χρόνια πριν από την απελευθέρωση της πόλης[17], αλλά δεν γνωρίζουμε επακριβώς τον βαθμό των επεμβάσεων, οι οποίες διακόπηκαν με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων. Στον γάλλο αρχιτέκτονα M. Le Tourneau, που συμμετείχε ως σύμβουλος στο όλο έργο[18], οφείλεται μία σειρά φωτογραφιών από εκείνα τα χρόνια, η οποία δημοσιεύτηκε πολύ αργότερα στη γνωστή μονογραφία του Ch. Diehl για τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης[19].

Είναι, πάντως, γεγονός ότι κατά τη σύντομη εκείνη περίοδο έγιναν μεγάλης κλίμακας εργασίες με στόχο την ανάδειξη των αυθεντικών στοιχείων του μνημείου. Καθαιρέθηκαν τοίχοι του εξωνάρθηκα, που είχαν κτιστεί σε όψιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας, αφαιρέθηκε η στέγη του νάρθηκα και προχώρησε αρκετά η αποκατάσταση της αρχικής μορφής των παραθύρων στα πλευρικά κλίτη της βασιλικής[20]. Την ίδια περίοδο είχαν στηθεί σκαλωσιές στο εσωτερικό του ναού, αλλά και στο εξωτερικό του, μπροστά από τον δυτικό τοίχο των τριών κλιτών, οι οποίες προορίζονταν για τις εργασίες αποκατάστασης των ανοιγμάτων στην αντίστοιχη πλευρά και τον απεγκλωβισμό των μαρμάρινων κιόνων στα υπερώα. Οι τελευταίες αυτές εργασίες

Εικ. 7. Βορειοδυτική άποψη της Αχειροποιήτου πριν από τις εξωραϊστικές εργασίες των Τούρκων (φωτογραφία M. Le Tourneau)

άρχισαν να εκτελούνται από τους Τούρκους, αλλά ολοκληρώθηκαν αργότερα από τους Έλληνες[21].

Από τη σημαντικότερη φωτογραφία του αρχιτέκτονα Le Tourneau[22], που τραβήχτηκε κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, προκύπτει ότι οι μεταγενέστεροι εξωτερικοί τοίχοι του εξωνάρθηκα της Αχειροποιήτου ήταν κτισμένοι με αργολιθοδομή και στήριζαν επικλινή στέγη που κάλυπτε και τον χώρο του νάρθηκα (εικ. 7). Το αυθεντικό πλινθόκτιστο τμήμα της βόρειας πλευράς του προεξέχει κατά πολύ της στέγης και ξεχωρίζει με σαφήνεια. Στην πρώτη από τις δύο φωτογραφίες του αρχείου Ζάχου διακρίνονται τα λαξεύματα που είχαν γίνει στην παλαιοχριστιανική τοιχοποιία για την στήριξη των ακραίων ξύλινων δοκαριών, τα οποία δεν φαίνονται σήμερα, επειδή συμπληρώθηκαν σε μία από τις νεότερες φάσεις των αναστηλωτικών εργασιών (εικ. 3, 4).

Είναι προφανές ότι η φωτογραφία του Le Tourneau χρονολογείται πριν από την έναρξη των εργασιών από τους Τούρκους και για το λόγο αυτό αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον. Όπως φαίνεται στην εικόνα, η βόρεια πλευρά της βασιλικής έφερε μόνο τέσσερα παράθυρα, τα οποία φώτιζαν το βόρειο υπερώο, ενώ το ισόγειο ήταν χωσμένο στη γη σχεδόν μέχρι το μέσο του ύψους του (εικ. 7). Ο χώρος που περιβάλλει το μνημείο από τη βόρεια πλευρά φαίνεται σαν να έχει απελευθερωθεί από τα γειτονικά κτίσματα, αλλά η εντύπωση αυτή είναι ψευδής. Σε πρώτο πλάνο διακρίνεται πολυμελές οικοδομικό συνεργείο, το οποίο κτίζει μία κατοικία σε μικρή απόσταση από τη βόρεια πλευρά του εξωνάρθηκα, σε οικόπεδο που βρισκόταν άλλοτε στο τμήμα όπου ενώνεται η οδός Πατριάρχη Διονυσίου με την οδό Αγίας Σοφίας (εικ. 8).

Εικ. 8. Άποψη του ναού της Αχειροποιήτου από βορειοδυτικά. Σημερινή κατάσταση

Πρόκειται για το κτίριο εκείνο που φαίνεται ολοκληρωμένο στην πρώτη από τις δύο φωτογραφίες του αρχείου Ζάχου (εικ. 3).

Η Αχειροποίητος αποτέλεσε το πρώτο στη σειρά αναστηλωτικό έργο των Ελλήνων στη Θεσσαλονίκη και επιλέχτηκε μέσα σε ένα κλίμα αισιοδοξίας με προοπτική τη μετατροπή της βασιλικής σε βυζαντινό μουσείο. Συναίνεσε μάλιστα και η Εκκλησία[23], αλλά στη συνέχεια θεωρήθηκε πιο κατάλληλη η Ροτόντα για μουσειακή χρήση και έγινε η σχετική ανταλλαγή τον Απρίλιο του 1917[24]. Στο μεταξύ, οι εργασίες στην Αχειροποίητο είχαν προχωρήσει και μεταφέρθηκαν κάποια εκθέματα, ορισμένα από τα οποία βρίσκονται ακόμη στον αυλόγυρο της εκκλησίας.

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι οι αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν στην Αχειροποίητο, πριν από το 1930, διακρίνονται σε τρεις οικοδομικές φάσεις: σε εκείνη που προηγήθηκε με πρωτοβουλία των Τούρκων (1910-1912), στις εργασίες που ακολούθησαν με τον προγραμματισμό της μετατροπής του μνημείου σε μουσείο (1913-1917) και σε εκείνες που έγιναν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή με στόχο την απόδοσή του στη χριστιανική λατρεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ανάμεσα στη δεύτερη και τρίτη φάση εργασιών, το κτίριο λειτούργησε ως καταυλισμός προσφύγων, κυρίως πυροπαθών, δίνοντας έτσι λύση σε πρόσκαιρες στεγαστικές ανάγκες.

Όπως προκύπτει από παλιές φωτογραφίες (εικ. 9,10), τα πλευρικά κλίτη της βασιλικής, κατά την περίοδο της προσφυγιάς, είχαν διασκευαστεί σε τριώροφες «πολυκατοικίες» με την παρεμβολή ενός ενδιάμεσου ξύλινου δαπέδου. Η κάθε οικογένεια είχε στη διάθεσή της έναν επιμήκη χώρο, από κολόνα σε κολόνα και σε όλο το βάθος του κλίτους[25]. Με τον τρόπο αυτό στεγάστηκαν γύρω στις ογδόντα οικογένειες, δηλαδή ένας πληθυσμός τετρακοσίων έως πεντακοσίων ατόμων. Η χωρισμός των «διαμερισμάτων» γινόταν με σανίδες και υφασμάτινα παραπετάσματα[26]. Το φαρδύ κεντρικό κλίτος ήταν σε κοινή χρήση, ένας τόπος συνάντησης, καθημερινής λάτρας και παιχνιδιού.

Για την κατασκευή των ξύλινων παταριών θα πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί μεγάλο μέρος της ξυλείας που είχε απομείνει από τις αναστηλωτικές εργασίες των δύο πρώτων φάσεων[27]. Στην έγχρωμη φωτογραφία του Auguste Leon, που τραβήχτηκε την άνοιξη του 1913[28], εμφανίζεται το εσωτερικό της βασιλικής με σκαλωσιές, το βόρειο κλίτος γεμάτο με σκόρπια ξύλα, ενώ πάνω στο δάπεδο του κεντρικού κλίτους έχουν εναποτεθεί μεγάλα καδρόνια, αλλά και μαρμάρινα μέλη για φύλαξή τους στο μελλοντικό μουσείο (εικ. 9). Είχαν ήδη αφαιρεθεί τα κτιστά προστατευτικά στηθαία των υπερώων και το έργο ανέμενε τη σκυτάλη των ελληνικών αρχών. Πάντως, πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων, οι κιονοστοιχίες των υπερώων είχαν αποκατασταθεί, όπως προκύπτει από τη φωτογραφία του Frederic Boissonnas (εικ. 10)[29].

Δυστυχώς, οι αναστηλωτικές εργασίες της ενδιάμεσης εκείνης φάσεις δεν έχουν δημοσιευτεί και, ως εκ τούτου, αγνοούμε την έκτασή τους καθώς και τους συντελεστές του όλου έργου. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι πρώτος στη σειρά έφορος αρχαιοτήτων στη Θεσσαλονίκη διετέλεσε ο αρχαιολόγος Γεώργιος Οικονόμος, μετέπειτα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος είχε την ευθύνη για όλα τα μνημεία των λεγόμενων τότε Νέων Χωρών, συμπεριλαμβανομένων και των μνη-

Εικ. 9. Άποψη του κεντρικού κλίτους της Αχειροποιήτου προς τα βορειοδυτικά (φωτογραφία A. Leon του Μουσείου Albert Kahn)

Εικ. 10. Άποψη του κεντρικού κλίτους της Αχειροποιήτου προς τα ανατολικά (φωτογραφία F. Boissonnas)

μείων της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής[30].

Στην ίδια αρχαιολογική υπηρεσία εργάστηκε για μισό χρόνο, μέχρι τέλη Μαΐου του 1913, και ο νεαρός τότε Αναστάσιος Ορλάνδος[31], με την ιδιότητα του αρχιτέκτονα, βάζοντας έτσι τη σφραγίδα της λαμπρής και μακρόχρονης σταδιοδρομίας του στη μακεδονική πρωτεύουσα[32]. Ο Ζάχος, μεγαλύτερος σε ηλικία από τον Ορλάνδο κατά δεκαπέντε χρόνια[33], εργαζόταν στην Αθήνα από το 1910 έως το 1912. Αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης επανήλθε για δεύτερη φορά στη μακεδονική πρωτεύουσα για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στις τοπικές αρχές, ως αρχιτέκτων του Δήμου.

Το κορυφαίο έργο που ανατέθηκε στον Ζάχο, μετά την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη, ήταν η μελέτη ανασχεδιασμού της πόλης με επεμβάσεις τοπικού χαρακτήρα[34]. Παράλληλα όμως, και κατά περίπτωση, πρόσφερε τις υπηρεσίες του και σε έργα που αφορούσαν την πολιτιστική κληρονομιά. Αρκετές φορές, μάλιστα, του είχε ζητηθεί γνωμάτευση προκειμένου να παρθούν κρίσιμες αποφάσεις για τα μνημεία της πόλης, όπως προκύπτει από έγγραφα αρχείου της τοπικής Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων. Σε ένα από αυτά, που έστειλε το αρμόδιο Υπουργείο στις αρχές Φεβρουαρίου του 1913, συστήνεται ως επικεφαλής αρχιτέκτων για τις τεχνικές εργασίες που επρόκειτο να γίνουν στα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης, όπως και ολοκλήρου της Μακεδονίας, με κύριο συνεργάτη του τον Α. Ορλάνδο[35].

Είναι, λοιπόν, προφανές ότι οι πρώτες αναστηλωτικές εργασίες στην Αχειροποίητο, από πλευράς Ελληνικού Κράτους, άρχισαν μετά την άνοιξη του 1913 με πρωτεργάτη τον Α. Ζάχο. Οι δύο φωτογραφίες του, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, ανάγονται αναμφίβολα στην προκαταρκτική εκείνη φάση των αναστηλωτικών εργασιών και όχι στην τρίτη περίοδο διαμονής του Ζάχου στη Θεσσαλονίκη, δηλαδή μετά την πυρκαγιά του 1917[36]. Επομένως, πρόκειται για δύο από τις πρωιμότερες φωτογραφίες του αρχείου Ζάχου από τη μακεδονική πρωτεύουσα μετά την απελευθέρωσή της.

Η πρώτη από τις δύο αυτές φωτογραφίες παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον. Καθώς είναι κοντινό πλάνο δίνει πληροφορίες σχετικές για τον τρόπο δομής του τοίχου που χώριζε τον νάρθηκα από τον εξωνάρθηκα κατά την περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας (εικ. 3). Πρόκειται για κοινή αργολιθοδομή ενισχυμένη με ξυλοδεσιές, η οποία καλυπτόταν με επίχρισμα. Η τοιχοποιία αυτή εξαιρέθηκε από τις πρώτες καθαιρέσεις των Τούρκων. Την εποχή εκείνη ενδέχεται να είχε προγραμματιστεί μία διαφορετική οργάνωση της δυτικής πλευράς με επανάκτηση του εξωνάρθηκα, ίσως υπό μορφή ανοικτής στοάς, όπως εκείνη της Αγίας Σοφίας, καθώς και άλλων μνημείων, αμιγώς μουσουλμανικών, όπως του Αλατζά Ιμαρέτ. Μια τέτοια λύση θα έδινε τη δυνατότητα της δημιουργίας σκεπαστής κλίμακας καθόδου από τη στάθμη της οδού Αγίας Σοφίας προς τον νάρθηκα της Αχειροποιήτου, το δάπεδο του οποίου ήταν επιχωματωμένο και βρισκόταν λίγο ψηλότερα από το σημερινό[37].

Σε μία τέτοια περίπτωση η ήδη ανοιγμένη είσοδος στο μέσο της δυτικής πλευράς του νάρθηκα, η οποία φαίνεται στη δεύτερη φωτογραφία του αρχείου Ζάχου (εικ. 5), θα παρέμενε στη θέση της και δεν θα είχε αποκατασταθεί το ενδιαφέρον εκείνο τμήμα του ναού με τα διακοσμητικά κογχάρια[38]. Φυσικά, χειρισμοί αυτού του είδους βρίσκονταν εντελώς έξω από το πνεύμα των αναστηλωτών εκείνης της εποχής. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, οι ανησυχίες του κορυφαίου βυζαντινολόγου Ch. Diehl, έτσι όπως εκφράστηκαν στο γνωστό του σύγγραμμα[39], να οφείλονται στις πληροφορίες που είχε για το είδος των μελλοντικών ενεργειών στο δυτικό τμήμα της βασιλικής, εκ μέρους των τουρκικών αρχών, δεδομένου ότι όλες οι άλλες επεμβάσεις τους στο μνημείο ήταν αποδεκτές.

Με την έλευση των Ελλήνων και την απόφαση μετατροπής της βασιλικής σε βυζαντινό μουσείο εξέλιπαν οι ανησυχίες του Diehl, επειδή πίστευε σε μία καλύτερη συμπεριφορά απέναντι στο μνημείο με επαναφορά της αρχικής του μορφής και τη διεξαγωγή ανασκαφών στον γειτνιάζοντα περιβάλλοντα χώρο[40]. Εξέφρασε, μάλιστα, την απογοήτευσή του για τη διακοπή των εργασιών εξαιτίας των Βαλκανικών πολέμων και την αναστολή του όλου προγράμματος[41]. Ωστόσο, παρά τις αντίξοες συνθήκες, οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου συνεχίστηκαν με ικανοποιητικούς ρυθμούς και έγινε σημαντικό έργο μέχρι την εγκατάσταση των πυροπαθών προσφύγων στο μνημείο.

Συγκρίνοντας την δεύτερη φωτογραφία του αρχείου Ζάχου (εικ. 5) με εκείνη του θεσσαλονικιού φωτογράφου Μ. Λιόντα (εικ. 11), η οποία μας είναι γνωστή από ταχυδρομικό δελτάριο της εποχής του Α' Παγκοσμίου πολέμου που φυλάγεται στο Κ.Ι.Θ.[42], προκύπτουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με την έγχρωμη φωτογραφία του A. Leon (εικ. 9), που τραβήχτηκε στα μέσα Μαΐου του 1913[43], συνάγονται τα ακόλουθα.

Οι κιονοστοιχίες των υπερώων δεν είχαν αρχίσει να αποκαθίστανται πριν από τα τέλη της άνοιξης, ενώ είχαν ήδη αφαιρεθεί τα κτιστά στηθαία ανάμεσα στους πεσσούς. Στην αλλοιωμένη τους μορφή παρέμεναν τα ανοίγματα της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού, δηλαδή η κεντρική είσοδος και η ζώνη με τα πέντε ισλαμικής μορφής παράθυρα του κεντρικού κλίτους. Ο νάρθηκας εξακολουθούσε να είναι ασκεπής και δεν είχαν αρχίσει ακόμη οι συμπληρώσεις του δυτικού τοίχου, όπως προκύπτει από την έγχρωμη εικόνα του Leon και, κυρίως, από τη δεύτερη φωτογραφία του αρχείου Ζάχου.

Εικ. 11. Η οδός Αγίας Σοφίας και η δυτική πλευρά της Αχειροποιήτου με τον μιναρέ στη νοτιοδυτική γωνία της (φωτογραφία Μ. Λιόντα)

Στο ταχυδρομικό δελτάριο του Κ.Ι.Θ. με τη φωτογραφία του Λιόντα, η όλη κατάσταση στο μνημείο φαίνεται εντελώς διαφορετική. Το πεντάλοβο άνοιγμα του κεντρικού κλίτους έχει απελευθερωθεί από τις προσθήκες, ενώ στη στάθμη της γένεσης των τόξων διατρέχει νεότερος ελκυστήρας. Η ενοχλητική, από αισθητική άποψη, κεντρική είσοδος δεν υπάρχει πια και στη θέση εκείνη έχει αποκατασταθεί η ζώνη με τα διακοσμητικά κογχάρια[44]. Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα φαίνεται ολοκληρωμένος. Το τελείωμά του διαμορφώνεται με ανοιχτόχρωμη επίστεψη που φέρει τα απλωμένα ρούχα των προσφύγων. Πάνω της στηρίζεται μια ομάδα γυναικών ατενίζοντας προς τον φακό του φωτογράφου. Το δώμα που τις φιλοξενεί είναι αυτό που υπάρχει και σήμερα.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το ακραίο αριστερό τμήμα της φωτογραφίας του Λιόντα (εικ. 11), όπου φαίνεται καθαρά το είδος της τοιχοποιίας που αντικατέστησε εκείνη με τις ξυλοδεσιές, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω σχολιάζοντας την πρώτη από τις δύο φωτογραφίες του αρχείου Ζάχου (εικ. 3). Η αντικατάσταση αυτή αποφασίστηκε, καθώς φαίνεται, τόσο για στατικούς όσο και για αισθητικούς λόγους. Όπως προκύπτει και από τη σημερινή κατάσταση, ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα με το τρίλοβο παράθυρο παρουσίαζε ισχυρή απόκλιση προς την οδό Αγίας Σοφίας. Το πρόβλημα ήταν σοβαρό και προέκυπτε θέμα επισφαλούς έδρασης του δώματος, ειδικά στο μεσαίο τμήμα του νάρθηκα.

Η τεχνική λύση της επαναφοράς του αυθεντικού τοίχου στην κατακόρυφο δεν επιλέχτηκε, αλλά προτιμήθηκε το πάγωμα της υφιστάμενης κατάστασης, ειδικά στη θέση εκείνη. Για την επίλυση του στατικού προβλήματος, ο μελετητής του έργου αξιοποίησε στοιχεία που προέκυπταν από την ανάλυση των οικοδομικών φάσεων. Στις θέσεις των εγκάρσιων διαχωριστικών τοίχων του άλλοτε τριμερούς εξωνάρθηκα κατασκεύασε δύο ισχυρές αντηρίδες για την παραλαβή των πλευρικών ωθήσεων (εικ. 11). Τα ογκώδη αυτά στοιχεία θα μπορούσε να είναι αποδεκτά, ακόμη και σήμερα, εάν δεν είχαν τόσο αυστηρή μορφή και, ιδίως, εάν παρουσίαζαν κάποια ασάφεια, υπό μορφή αναμονών, που θα παρέπεμπε στους κατεστραμμένους εγκάρσιους τοίχους του εξωνάρθηκα.

Όπως ήταν φυσικό, ο νέος τοίχος που αντικατέστησε τον παλιότερο στο βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς κατασκευάστηκε κατακόρυφος, δίνοντας έτσι την αίσθηση ότι έγινε για λόγους διάκρισης ανάμεσα στο αυθεντικό και το καινούργιο (εικ. 4). Όπως και να έχει το θέμα, το αποτέλεσμα είναι θετικό και δεν βρίσκεται μακριά από τις σύγχρονες αντιλήψεις των επεμβάσεων. Το είδος της νέας τοιχοποιίας μιμείται κατά κάποιο τρόπο το αυθεντικό παλαιοχριστιανικό, με τις εναλλασσόμενες λίθινες και πλίνθινες ζώνες, αλλά δίνει αρκετά διαφορετική αίσθηση εξαιτίας των τυποποιημένων πλίνθων και της έλλειψης ισόχρονης πατίνας.

Επισημαίνεται ότι οι εναλλασσόμενες ζώνες της νέας τοιχοποιίας είναι ισοϋψείς με τις διπλανές του αυθεντικού τμήματος, αλλά έχουν κατασκευαστεί, συνειδητά, σε ελαφρώς ψηλότερη στάθμη. Η τελευταία καθ' ύψος ζώνη ολόκληρης της δυτικής πλευράς αποτελεί το προστατευτικό στηθαίο του δώματος και είναι αμιγώς πλίνθινη. Παραπέμπει αισθητικά στο αυθεντικό πλίνθινο τμήμα της βορειοδυτικής γωνίας, εξαιτίας του οποίου έγινε η συγκεκριμένη επιλογή. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι το μέρος εκείνο του τοίχου ήταν και εξαρχής κτισμένο με ανάλογο τρόπο σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς.

Σε ό,τι αφορά τον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου, οι διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στη φωτογραφία του Λιόντα και την αντίστοιχη του αρχείου Ζάχου είναι εξίσου αξιοπρόσεκτες. Το φουντωτό δένδρο που πρόβαλε άλλοτε πίσω από τον μιναρέ έχει εκλείψει, αφήνοντας να φαίνεται καθαρά το διώροφο σπίτι στη γωνία της οδού Αγίας Σοφίας με την οδό Πέτρου Παπαγεωργίου. Το παλιό λιθόστρωτο της μεγαλύτερης οδού με το κεντρικό αυλάκι αντικαταστάθηκε και δημιουργήθηκε νέο οδόστρωμα, υπερυψωμένο στο κέντρο, με πλευρικά πεζοδρόμια. Έτσι, στη φωτογραφία του Λιόντα ο δρόμος της Αγίας Σοφίας φαίνεται πεντακάθαρος και εξευρωπαϊσμένος.

Εκείνο που ξενίζει στη φωτογραφία του Λιόντα είναι τα απλωμένα ρούχα των προσφύγων, τους οποίους πολλές φορές προσπάθησε να απομακρύνει η Εκκλησία, με μπροστάρη τον τοπικό Έφορο Αρχαιοτήτων, κυρίως μετά την ανταλλαγή της Αχειροποιήτου με τη Ροτόντα[45]. Μετά από ισχυρές πιέσεις ο στόχος επιτεύχθηκε, οι πρόσφυγες μεταστεγάστηκαν, ακολούθησε η φάση των ανασκαφών και της ολοκλήρωσης των εργασιών μετά το 1926[46], ώσπου τελικά το μνημείο αποδόθηκε στη χριστιανική λατρεία το έτος 1930[47].

Από τα όσα προηγήθηκαν φάνηκε καθαρά η αξία που έχουν οι παλιές εικόνες ως στοιχεία τεκμηρίωσης για την ιστορία των μνημείων. Αναδείχτηκε η ιδιαιτερότητα των φωτογραφιών του αρχείου Ζάχου, η οποία εύστοχα επισημαίνεται

και από τους συγγραφείς του λευκώματος[48] που μας πρόσφερε το Μουσείο Μπενάκη από κοινού με το Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, επιλέγοντας για τη συγγραφή των κειμένων του τους πλέον κατάλληλους συνεργάτες[49]. Οι ταυτίσεις των συγκεκριμένων φωτογραφιών που έγιναν στην παρούσα δημοσίευση δεν μειώνουν την προσφορά των συντελεστών της έκδοσης, αλλά αναδεικνύουν και επαληθεύουν τους στόχους και τις προσδοκίες των πρωτεργατών της. Εξάλλου, η κριτική ανάλυση μιας φωτογραφίας απαιτεί ειδική προσέγγιση και μάλιστα από ερευνητές διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, ανάλογα με την περίπτωση.

Επισημαίνεται ότι ο αριθμός των εικόνων με θέμα τη Θεσσαλονίκη είναι εξαιρετικά μεγάλος. Πολλές έχουν γίνει γνωστές μέσα από ειδικά τεύχη εφημερίδων, καταλόγους εκθέσεων, λευκώματα, εκλαϊκευμένα συγγράμματα, αλλά και από επιστημονικές εκδόσεις απαιτήσεων. Οι περισσότερες συνοδεύονται από ικανοποιητικά σχόλια. Ωστόσο, υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός δημοσιευμένων φωτογραφιών με λανθασμένους υπότιτλους και ατυχείς ταυτίσεις, που επαναλαμβάνονται συνεχώς, χωρίς κριτική προσέγγιση. Εξαιτίας της δυσάρεστης και ανεπίτρεπτης αυτής κατάστασης η έρευνα αποπροσανατολίζεται και παγιώνονται λανθασμένες εκτιμήσεις σε βάρος της επιστημονικής αλήθειας.

Εάν πράγματι ισχύει η λαϊκή σοφία «μια εικόνα χίλιες λέξεις», ίσως είναι καιρός να σκύψουμε με προσοχή πάνω στις παλιές φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης και να διορθώσουμε τη σωρεία των λαθών που έχει παρεισφρήσει τόσο σε λεζάντες εκλαϊκευμένων εκδόσεων, όσο και σε επιστημονικά κείμενα, όπου χρησιμοποιούνται, ως συνοδευτικό υλικό, φωτογραφίες με λανθασμένες ταυτίσεις. Πρόκειται για ένα σοβαρό ζήτημα που αφορά την ιστορική τοπογραφία της πόλης μας, με το οποίο θα ασχοληθώ και άλλες φορές, εξετάζοντας μεμονωμένες εικόνες ή ομάδες φωτογραφιών από κτίρια, δρόμους, πλατείες, ιστορικούς τόπους και περιοχές της παλιάς Θεσσαλονίκης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917*, Αθήνα 2002. Διατηρώ ισχυρές επιφυλάξεις για την πατρότητα ορισμένων, τουλάχιστον, από τις φωτογραφίες που είχε στην κατοχή του ο Α. Ζάχος.

2. Για το αρχείο του Α. Ζάχου βλ. Μ. Αδάμη-Καρδαμίτση, «Η ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική στις αρχές του 20ού αιώνα μέσα από το φωτογραφικό αρχείο του Αριστοτέλη Ζάχου», Διεθνές Συνέδριο Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής, Βέροια 12-15 Οκτωβρίου 2000, σ. 41-48.

3. Το σημείο της πόλης που εικονίζεται στη φωτ. αρ. 30 έχει ταυτιστεί πριν από αρκετά χρόνια. Βλ. Γ. Βελένης, «Γύρω από ένα κατεστραμμένο κτίριο της Θεσσαλονίκης», Αμητός (Τιμητικός τόμος για τον Μανόλη Ανδρόνικο), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 119-132.

4. *Ό.π.*, σημείωση 1, σ. 59, 71, 81, 245, 247, 249.

5. *Ό.π.*, σ. 27-31, 70-71. Για το συγκρότημα αυτό βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Ο Μεβλεβιχανές έξω από τα ΒΔ τείχη της Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής*, 12 (1990), σ. 13-44.

6. Ch. Edson, *Inscriptiones Graecae*, X 2, 1: Inscriptiones Thessalonicae et viciniae, Berlin 1972, σ. 180, αρ. 558, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

7. Ν. Μουτσόπουλος, *Σύντομο ιστορικό, Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 68-69, φωτ. 5. Σε σημείωμα της αρχειοθετημένης φωτογραφίας που είναι γραμμένο σε γερμανική γλώσσα γίνεται λόγος για βυζαντινή σαρκοφάγο(;) από το ελληνικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης.

8. Αρχικά, το κηπάριο παρουσίαζε ανηφορική κλίση, έτσι ώστε να κρύβει την κτιστή βάση πάνω στην οποία εδράζεται η σαρκοφάγος. Η αφαίρεση του χώματος υποθέτω ότι θα έγινε με ευθύνη της τότε Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σε μία προσπάθεια διερεύνησης του περιεχομένου. Κατά την αφαίρεση ή την επανατοποθέτηση του καλύμματος θα πρέπει να προκλήθηκε το ράγισμα που παρατηρείται στην επάνω αριστερή γωνία της θήκης.

9. *Ό.π.*, σημείωση 1, σ. 102.

10. Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, *Les monuments chretiens de Salonique*, Paris 1918, σ. IX, πίν. III-VI. Τα σχέδια εκείνα ολοκληρώθηκαν από τον H. Saladin το 1916. Επισημαίνεται ότι ο εξωνάρθηκας της Αχειροποιήτου μνημονεύεται και στο σύγγραμμα του Α. Αδαμαντίου, *Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1914, σ. 131.

11. Για τον εξωνάρθηκα της Αχειροποιήτου βλ. Κ. Θεοχαρίδου-Τσαπραλή & Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Η αναστήλωση των βυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 63-69, Κ. Θεοχαρίδου, «Αχειροποίητος: προβλήματα στερέωσης και αποκατάστασης, κριτήρια και έκταση των επεμβάσεων, Αναστηλώσεις βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Θεσσαλονίκης 11-13 Δεκ. 1985, σ. 61-70· της ίδιας, «Οι φάσεις του ναού της Αχειροποιήτου στην Θεσσαλονίκη», Περιλήψεις Δευτέρου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, σ. 31-32· της ίδιας, «Προβλήματα αποκατάστασης της δυτικής πλευράς, του κλιμακοστασίου και των βόρειων προσθηκών στην Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης», Περιλήψεις Τρίτου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1983, σ. 33-34. Η ύπαρξη εξωνάρθηκα στη βασιλική της Αχειροποιήτου είχε ήδη επισημανθεί γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα από τους Ch. Texier & R. Popplewell Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, σ. 146, 214, πίν. 42.

12. Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994, σ. 115 και Γ. Βελένης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2003, σ. 93.

13. B.-M. Schellewald, *Die Architektur der Sophienkirche in Ohrid*, Βόννη 1986, εικ, 23.

14. Βελένης (2003), σ. 20-23, σχ. 3.

15. Γ. Βελένης, *Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης στις αυτοχρωμίες του Μουσείου Albert-Kahn, Θεσσαλονίκη: οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες 1913 & 1918*, Αθήνα 1999, σ. 115-154, εικ. 17-

23, 26-28.

16. H. Dwight, «Παλιά Θεσσαλονίκη», *The National Geographic Magazine*, Σεπτέμβριος 1916, σ. 50.

17. *Byzantinische Zeitschrift* 19 (1910), σ. 651 και 20 (1911), σ. 602.

18. Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών* $12^{ος}$*-*$19^{ος}$ *αι. μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 143.

19. Diehl (1918), εικ. 5-27.

20. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 164.

21. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος, ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 15-16, όπου αποσιωπάται το γεγονός της έναρξης των εργασιών από τους Τούρκους. Βλ. και στην έκδοση των Υπουργείων Πολιτισμού και Βορείου Ελλάδος με τίτλο: *Η αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1985, σ. 63, όπου η περίοδος των πρώτων αποκαταστάσεων στην Αχειροποίητο τοποθετείται γενικά και αόριστα στις αρχές του $20^{ού}$ αιώνα. Στο βιβλίο του Α. Αδαμαντίου, *Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1914, σ. 130 διαβάζουμε: «Τώρα, ότε η πόλις ανεκτήθη, ο ναός αναστηλώνεται εις την ωραίαν παλαιάν μορφήν του διά να χρησιμεύση ως Μουσείον της Βυζαντινής Τέχνης». Φαίνεται, λοιπόν, ότι η αποσιώπηση των εργασιών αποκατάστασης που έγιναν από τους Τούρκους άρχισε αμέσως μετά την αποχώρησή τους.

22. Diehl (1918), σ. 38, εικ. 5.

23. Στο αρχείο της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης υπάρχει τρισέλιδη επιστολή του Μητροπολίτη Γενναδίου, με ημερομηνία 22 Αυγούστου 1913, στην οποία εκφράζεται με ενθουσιώδη τρόπο η συμφωνία του.

24. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης», πρακτικά συμποσίου με θέμα: Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912 (Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985), Θεσσαλονίκη 1986, σ. 72, όπου γίνεται σύντομη αναφορά στα σχετικά θέματα. Ειδικότερα, βλ. Α. Μανιτάκης, *Η Ροτόντα, σύμβολο πολιτισμικής ταυτότητας της Θεσσαλονίκης, Η Ροτόντα στον «κύκλο με την κιμωλία»*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 78-80, 97.

25. Σειρά εικόνων με πρόσφυγες εντός και εκτός της Αχειροποιήτου δημοσιεύονται στο λεύκωμα: E. Petropoulos, *Salonique / l' incendie de 1917*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 80-88.

26. Βλ. και μία φωτογραφική λεπτομέρεια του θέματος από το βόρειο κλίτος της Αχειροποιήτου στο συλλογικό έργο: Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της, Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 65.

27. Tafrali (1913), πίν. XXV.1, όπου φαίνεται ότι δεν έχουν στηθεί, ακόμη, οι εσωτερικές σκαλωσιές από τους Τούρκους. Η λήψη της φωτογραφίας έχει γίνει πριν από την άνοιξη του 1912. Επομένως, έχουν ήδη αποκατασταθεί τα παράθυρα των πλευρικών κλιτών και γίνονται οι προετοιμασίες για τις επεμβάσεις στο εσωτερικό του κτιρίου. Βλ. επίσης Diehl (1918), εικ. 14, 16 και 18-20.

28. Βελένης (1999), σ. 129, εικ. 16.

29. Γ. Κωνσταντινίδη, *Θεσσαλονίκη 1913-1919*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 173-174, φωτ. 48.

30. Για την πρώιμη εκείνη περίοδο της αρχαιολογικής υπηρεσίας στη μακεδονική πρωτεύουσα βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, «Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης», πρακτικά συμποσίου με θέμα: Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912 (1-3 Νοεμβρίου 1985), Θεσσαλονίκη 1986, σ. 1-5.

31. Ο Α. Ορλάνδος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1887. Βλ. στην έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών: *Αναστάσιος Ορλάνδος, ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα 1978, σ. 37-48.

32. Η πρώτη ενασχόληση του Ορλάνδου με την Αχειροποίητο ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, λόγω της σύντομης παραμονής του στη Θεσσαλονίκη. Για ένα δείγμα της δουλειάς του από εκείνη την εποχή βλ. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1954, εικ. 172, 173.

33. Ο Α. Ζάχος γεννήθηκε στα Βελεσά το 1872. Βλ. Ν. Χολέβας, Αριστοτέλης Ζάχος, *Ζυγός* 25, 1977, σ. 56-63, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. Χ. Παπαδημητρίου-Ζιρώ, *Ο αρχιτέκτων Αριστοτέλης Ζάχος* (1872-1939), Αθήνα 1988 (αδημοσίευτη εργασία στο Ε.Μ.Π.). Σε άλλες δημοσιεύσεις δίνεται η λανθασμένη, μάλλον, πληροφορία ότι γεννήθηκε στην Καστοριά το 1879. Ενδεχομένως, πρόκειται για κάποια σύγχυση που γίνεται με τον αδελφό του, το μικρό όνομα του οποίου άρχιζε με το ίδιο γράμμα: Α(ργύρης) Ζάχος. Βλ. Α. Βάρδας, *Ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου Σιάτιστας*, Σιάτιστα 1995, σ. 101-106, όπου και άλλη, σχετική με το θέμα, βιβλιογραφία. Για το αρχιτεκτονικό έργο του Αριστοτέλη Ζάχου στη Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917 βλ. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Το ναΰδριο του Αγίου Στυλιανού και η Νεοβυζαντινή Αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη* $18^{ος}$*-*$20^{ος}$ *αι.* (Πανελλήνιο Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 20-21 Νοε. 1997), Θεσσαλονίκη 1998, σ. 121-152.

34. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Ουτοπίες αρχιτεκτόνων: η Θεσσαλονίκη του Αριστοτέλη Ζάχου (1914)», Όριον (τιμητικός τόμος στον καθηγητή Δ. Α. Φατούρο), Α', Θεσσαλονίκη 1998, 331-348.

35. Το σχετικό έγγραφο του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως φέρει αριθ. πρωτ. 2473, διεκπ. 2330, ημερομηνία 5 Φεβρουαρίου 1913, καθώς και ιδιόχειρη υπογραφή του αρμόδιου υπουργού.

36. Καρδαμίτση-Αδάμη (2002), σ. 15, όπου γίνεται γενική αναφορά στις τρεις πρώτες περιόδους παραμονής του Ζάχου στη Θεσσαλονίκη.

37. Diehl (1918), πίν. V.

38. Βελένης (2003), σ. 19, όπου επισημαίνεται η ατυχής αποκατάσταση του μεσαίου κογχαρίου.

39. Diehl (1918), σ. 38.

40. Μεγάλης κλίμακας ανασκαφές έγιναν πολύ αργότερα, στην περίοδο του Μεσοπολέμου.

41. Diehl (1918), σ. 38.

42. Κουρκουτίδου (1989), σ. 2.

43. Βελένης (1999), σ. 125-129, εικ. 16.

44. Η. Πετρόπουλος, Η οθωμανική παρουσία στην Θεσσαλονίκη, Αθήνα 1980, όπου, σε φωτογραφία της Αχειροποιήτου, προγενέστερης από εκείνη του Λιόντα, φαίνεται καθαρά η αποκατάσταση των κογχαρίων κάτω από το τρίλοβο παράθυρο. Δυστυχώς, το λεύκωμα αυτό δεν φέρει αριθμό σελίδων, ούτε φωτογραφιών (η φωτογραφία βρίσκεται στο 52ο φύλλο).

45. Στο αρχείο της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υπάρχει σειρά εγγράφων σχετική με το θέμα.

46. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 3 (1926), σ. 379 και 4 (1927), σ. 393-394. Ειδικά για τη συμμετοχή του Α. Ζάχου στη συγκεκριμένη αυτή φάση του έργου βλ. Α. Ξυγγόπουλος, «Περί την Αχειροποίητον Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σ. 472.

47. Κουρκουτίδου (1989), σ. 16.

48. Καρδαμίτση-Αδάμη (2002), σ. 15.

49. Α. Δεληβορριάς, Πρόλογος, Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 9.

Εκτίμηση του χρόνου μεταφοράς με όλα τα επιβατικά μέσα στη διαδρομή Θεσσαλονίκη - Αθήνα

Χρίστος Πυργίδης

Στην εργασία αυτή αναπτύσσεται η μεθοδολογία με την οποία υπολογίζεται ο χρόνος μεταφοράς επιβατών στη διαδρομή Θεσσαλονίκη - Αθήνα. Ο παραπάνω χρόνος υπολογίστηκε σαν άθροισμα επιμέρους χρόνων (χρόνος μετάβασης και αναμονής στο σταθμό αναχώρησης, χρόνος υπεραστικής μετακίνησης, χρόνος αποβίβασης στο σταθμό άφιξης, χρόνος μετάβασης στο σημείο προορισμού).

Ο χρόνος μεταφοράς υπολογίστηκε για εννέα περιπτώσεις ζευγών προέλευσης - προορισμού για όλους τους συνδυασμούς μέσων μεταφοράς υπεραστικών και ενδοαστικών μετακινήσεων και για περιόδους αιχμής και μη αιχμής.

Τα αποτελέσματα συγκρίθηκαν μεταξύ τους και αξιολογήθηκαν. Το αεροπλάνο είναι το ταχύτερο μέσο, ενώ ακολουθούν το ΙΧ αυτοκίνητο και το τρένο με ανταγωνιστικούς μεταξύ τους χρόνους.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής αναπτύσσεται μεθοδολογία και υπολογίζεται με αυτήν ο χρόνος μεταφοράς (από πόρτα σε πόρτα), με όλα τα διατιθέμενα επιβατικά μέσα, στη διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα (Ζιανός, Κατσαντώνης, Παπαδόπουλος, 2003).

Ως σημεία προέλευσης των μετακινήσεων θεωρούνται στη Θεσσαλονίκη η πλατεία Σιντριβανίου, η πλατεία Ευόσμου και ο πεζόδρομος της Καλαμαριάς, ενώ ως σημεία προορισμού θεωρούνται στην Αθήνα (και στην ευρύτερη περιοχή της) η πλατεία Ομονοίας (κέντρο Αθήνας), η πλατεία Καραϊσκάκη (Πειραιάς) και η πλατεία Κεφαλαρίου (Κηφισιά).

Ως επιβατικά μέσα μεταφοράς για την κυρίως διαδρομή θεωρούνται ο σιδηρόδρομος, το λεωφορείο, το αεροπλάνο και το ΙΧ αυτοκίνητο.

Οι χρόνοι μεταφοράς υπολογίσθηκαν για περίοδο εκτός αιχμής και για περίοδο αιχμής, ενώ λήφθηκαν υπόψη και μελετήθηκε η επιρροή παραμέτρων που επηρεάζουν το χρόνο αναμονής στους σταθμούς αναχώρησης (ύπαρξη ή όχι αποσκευών, κατοχή ή όχι εκ των προτέρων εισιτηρίου, ηλικία επιβατών).

Με τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε υπολογίσθηκαν, για όλα τα ζεύγη προέλευσης - προορισμού και για όλους τους δυνατούς συνδυασμούς μέσων μεταφοράς στις υπεραστικές και στις ενδοαστικές μετακινήσεις, ο ελάχιστος και ο μέγιστος χρόνος μεταφοράς και τα αποτελέσματα συγκρίθηκαν μεταξύ τους.

Η εργασία μπορεί με την ίδια μεθοδολογία να επεκταθεί και σε άλλα ζεύγη προέλευσης - προορισμού, καλύπτοντας έτσι ένα ευρύτερο πλέγμα μετακινήσεων στη συγκεκριμένη διαδρομή, ενώ μπορεί να υλοποιηθεί και για την αντίθετη κατεύθυνση μετακίνησης, δηλαδή για τη διαδρομή Αθήνα - Θεσσαλονίκη.

2. ΒΑΣΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ

2.1 Η έννοια του χρόνου μεταφοράς

Ως χρόνος μεταφοράς $t_{ολ}$ νοείται ο συνολικός χρόνος που απαιτείται για τη μετακίνηση ενός ατόμου από ένα συγκεκριμένο σημείο προέλευσης σε ένα συγκεκριμένο σημείο προορισμού (μετακίνηση από πόρτα σε πόρτα) (Γιαννόπουλος Γ.Α., Φραντζεσκάκης Ι.Μ., 1990).

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας ο χρόνος μεταφοράς αναλύθηκε στους παρακάτω επιμέρους χρόνους μετακίνησης t_i:

t_1: χρόνος μετάβασης από τα σημεία προέλευσης έως το σταθμό αναχώρησης του μέσου που χρησιμοποιείται για την πραγματοποίηση της κυρίως διαδρομής.

t_2: χρόνος αναμονής στο σταθμό αναχώρησης του μέσου που χρησιμοποιείται για την κυρίως διαδρομή. Στην περίπτωση που όλη η διαδρομή γίνεται με ΙΧ, ο χρόνος αυτός είναι μηδενικός.

t_3: χρόνος διαδρομής από το σταθμό αναχώρησης στη Θεσ/νίκη έως το σταθμό άφιξης στην Αθήνα (χρόνος κυρίως διαδρομής). Στον παραπάνω χρόνο περιλαμβάνονται και οι καθυστερήσεις του μέσου μεταφοράς που χρησιμοποιείται.

t_4: χρόνος αποβίβασης στο σταθμό άφιξης στην Αθήνα και παραλαβής αποσκευών.

Ο χρόνος αυτός λαμβάνεται ίσος με 5min, όταν το μέσο της κύριας διαδρομής είναι το τρένο ή το λεωφορείο, ίσος με 10min, όταν η κυρίως διαδρομή γίνεται με αεροπλάνο και ο επιβάτης δεν έχει αποσκευές, και ίσος με 25min, όταν η διαδρομή γίνεται με αεροπλάνο και ο επιβάτης έχει να παραλάβει αποσκευές. Στην περίπτωση που χρησιμοποιείται το ΙΧ, ο χρόνος αυτός είναι περίπου μηδενικός.

t_5: χρόνος μετάβασης από το σταθμό άφιξης στην Αθήνα έως το σημείο τελικού προορισμού.

Με βάση τα παραπάνω ισχύουν οι σχέσεις:
(1) για το σιδηρόδρομο, το λεωφορείο και το αεροπλάνο
(2) για το ΙΧ αυτοκίνητο

$$t_{ολ} = t_1 + t_2 + t_3 + t_4 + t_5 \quad (1)$$

$$t_{ολ} = t_1 + t_3 + t_5 \quad (2)$$

Οι παραπάνω σχέσεις μπορεί να αφορούν περιόδους που χαρακτηρίζονται εκτός αιχμής και περιόδους αιχμής. Στη δεύτερη περίπτωση οι χρόνοι $t_{ολ}$ και t_i θα συμβολίζονται με $t'_{ολ}$ και t'_i.

2.2 Μέσα μεταφοράς και χαρακτηριστικά σημεία της διαδρομής

Στον Πίνακα 1 δίδονται για κάθε μέσο μεταφοράς που θεωρήθηκε για την κυρίως διαδρομή (υπεραστική μετακίνηση):

- ο τύπος του μέσου
- η οδός μεταφοράς / διαδρομή που ακολουθείται
- οι σταθμοί αναχώρησης από τη Θεσ/νίκη και άφιξης στην Αθήνα

Οι ενδοαστικές μετακινήσεις τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην Αθήνα εξετάσθηκαν για όλους τους δυνατούς τρόπους και εκτιμήθηκαν οι απαιτούμενοι χρόνοι.

Κατά τις ενδοαστικές μετακινήσεις με ΙΧ ή ταξί και στην περίπτωση εναλλακτικών διαδρομών η επιλογή έγινε μετά από μετρήσεις, με βάση τον ελάχιστο χρόνο διάνυσης. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι, όταν εκπονήθηκε η εργασία, δεν είχε περατωθεί το έργο κατασκευής της Δυτικής Περιφερειακής Λεωφόρου Υμηττού.

2.3 Καθορισμός περιόδων αιχμής και μη αιχμής

Οι μετρήσεις, οι υπολογισμοί και γενικότερα όλη η έρευνα πραγματοποιήθηκαν χωριστά σε περιόδους που χαρακτηρίζονται από συνθήκες υψηλών κυκλοφοριακών φόρτων (περίοδοι αιχμής) και χωριστά σε περιπτώσεις ήπιων κυκλοφοριακών φόρτων (περίοδοι μη αιχμής).

Όσον αφορά τις ενδοαστικές μετακινήσεις σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα και τον υπολογισμό ουσιαστικά των χρόνων t_1, t'_1, t_5 και t'_5 έγιναν οι παρακάτω παραδοχές:

• Ως μετακινήσεις περιόδου αιχμής θεωρήθηκαν όλες οι μετακινήσεις που πραγματοποιούνται κατά τις ώρες 7.30-15.00 όλων των τυπικών εργάσιμων ημερών του χρόνου καθώς και οι μετακινήσεις που πραγματοποιούνται κατά τις ώρες 16.30-21.00 εκείνων των τυπικών ημερών του χρόνου που λειτουργούν τα εμπορικά καταστήματα.

• Ως μετακινήσεις περιόδου μη αιχμής θεωρήθηκαν όλες οι υπόλοιπες μετακινήσεις καθώς και οι μετακινήσεις κατά τη διάρκεια των Σαββατοκύριακων και των ημερών αργίας.

Σε ό,τι αφορά την εκτίμηση του χρόνου αναμονής στο σταθμό αναχώρησης του κάθε μέσου (χρόνος t_2) έγιναν οι εξής παραδοχές για τον ορισμό των περιόδων αιχμής και μη αιχμής:

• Ως ημέρες περιόδου αιχμής θεωρήθηκαν εκείνες οι ημέρες του χρόνου που το κάθε μέσο μεταφοράς παρουσιάζει επιβατική κίνηση υψηλότερη κατά 25% τουλάχιστον σε σχέση με τη μέση ημερήσια. Βάσει στοιχείων των αρμοδίων φορέων, τέτοιες περίοδοι είναι οι ημέρες των εορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα, οι μήνες Ιούλιος και Αύγουστος και τα εορταστικά τριήμερα.

• Ως ημέρες περιόδου μη αιχμής λογίστηκαν όλες οι υπόλοιπες ημέρες του χρόνου.

Όσον αφορά τις υπεραστικές μετακινήσεις από Θεσσαλονίκη σε Αθήνα και τον υπολογισμό των χρόνων t_3 και t'_3:

• Για τα οδικά μέσα μεταφοράς (ΙΧ αυτοκίνητο και λεωφορείο), κατά την κίνησή τους στην Εθνική οδό Θεσσαλονίκης - Αθηνών, θεωρήθηκαν ως ημέρες περιόδου αιχμής οι ημέρες των εορτών του Πάσχα και των Χριστουγέννων, οι μήνες Ιούλιος και Αύγουστος και τα εορταστικά τριήμερα, με ώρες κίνησης από τις 9.00 το πρωί ως τις 21.00 το βράδυ. Αντίθετα, οι μετακινήσεις που δεν πραγματοποιούνται κατά τις παραπάνω ώρες των συγκεκριμένων χρονικών περιόδων καθώς και όλες οι υπόλοιπες μετακινήσεις ανεξάρτητα από την ώρα της ημέρας που λαμβάνουν χώρα θεωρήθηκαν ως μετακινήσεις περιόδου μη αιχμής.

• Για τις μετακινήσεις με αεροπλάνο, σύμφωνα με στοιχεία της ΥΠΑ, περίοδοι με μεγάλη αεροπορική κίνηση είναι οι μήνες Ιούλιος και Αύγουστος και οι ημέρες των εορτών του Πάσχα και των Χριστουγέννων, καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Η υπόλοιπη περίοδος του χρόνου παρουσιάζει μικρότερη αεροπορική κίνηση και θεωρήθηκε ως περίοδος μη αιχμής.

• Τέλος, στην κυρίως διαδρομή με σιδηρόδρομο δεν έχει νόημα ο διαχωρισμός σε περιόδους αιχμής και μη αιχμής, καθώς η χωρητικότητα της γραμμής είναι δεδομένη και η δρομολόγηση των συρμών καθορισμένη και σταθερή κατά τη διάρκεια της ημέρας και του χρόνου.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ο συνολικός χρόνος μεταφοράς προκύπτει σαν άθροισμα των χρόνων όλων των επιμέρους μετακινήσεων.

Η όλη έρευνα στηρίχθηκε κυρίως σε μετρήσεις χρόνων, σε έρευνες ερωτηματολογίων που απευθύνθηκαν σε επιβάτες και σε οδηγούς ΙΧ και ταξί, σε συλλογή στοιχείων από αρμόδιους φορείς και επεξεργασία τους, σε συνεντεύξεις με προσωπικό των παραπάνω φορέων και με ειδικούς επιστήμονες στο συγκεκριμένο θέμα και τέλος, σε μικρότερο βαθμό, σε ελληνική βιβλιογραφία.

Η ηλικία των ταξιδιωτών καθώς και η έκδοση εισιτηρίου πριν την ημέρα αναχώρησης είναι παράμετροι που επηρεάζουν το μέσο χρόνο αναμονής. Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής ελέγχθηκε κατά πόσο η επιρροή των παραμέτρων αυτών είναι αξιόλογη ή όχι, με την εξής μεθοδολογία: Εξετάσθηκε σε πρώτη φάση όλο το δείγμα των ερωτηθέντων (250 άτομα) και εξήχθηκε ένας γενικός μέσος χρόνος αναμονής. Σε δεύτερη φάση, το δείγμα διαχωρίστηκε ως προς την έκδοση εισιτηρίου, σε ταξιδιώτες που είχαν εκδώσει εισιτήριο πριν την ώρα αναχώρησης και σε αυτούς που το προμηθεύτηκαν κατά την άφιξή τους στο σιδηροδρομικό σταθμό και εξήχθηκε χωριστά για κάθε περίπτωση ένας νέος μέσος χρόνος αναμονής. Ακολούθως, η ίδια διαδικασία έγινε για διαχωρισμό του δείγματος ως προς την ηλικία, σε ταξιδιώτες με ηλικία μεγαλύτερη των 60 ετών και μικρότερη των 60 ετών και εξήχθηκε ένας άλλος μέσος χρόνος αναμονής. Σε τρίτη φάση οι δύο αυτές παράμετροι συνδυάστηκαν μεταξύ τους και προέκυψαν, μετά από νέες αναλύσεις του δείγματος, οι μέσοι χρόνοι που αντιστοιχούν στους τέσσερις δυνατούς συνδυασμούς τους. Τέλος, εξετάσθηκε σε ποιες περιπτώσεις οι νέοι μέσοι χρόνοι υπερέβαιναν σε απόλυτη τιμή τα 5 λεπτά ή διαφοροποιούνταν σε ποσοστό μεγαλύτερο του 20% από το γενικό μέσο χρόνο αναμονής της πρώτης φάσης της ανάλυσης. Όπου συνέβη αυτό, η επιρροή της αντίστοιχης παραμέτρου κρίθηκε σημαντική και λήφθηκε υπόψη.

Πίνακας 1. Χρησιμοποιούμενα μέσα μεταφοράς και χαρακτηριστικά σημεία της διαδρομής Θεσ/νίκης - Αθήνας

Μέσο μεταφοράς στην κυρίως διαδρομή	Τύπος μέσου	Οδός μεταφοράς / διαδρομή (υπεραστική μετακίνηση)	Σταθμοί αναχώρησης (Θεσ/νίκη)	Σταθμοί άφιξης (Αθήνα, Πειραιάς)
Τρένο	Συρμός express Intercity (IC51)	Σιδηροδρομική γραμμή καθόδου Θεσ/νίκης Αθηνών - Πειραιώς-	Νέος Επιβατικός Σιδηροδρομικός Σταθμός Θεσ/νίκης	Σταθμός Λαρίσης (Αθήνα) Σταθμός Πειραιώς
Λεωφορείο	ΚΤΕΛ Ν. Θεσσαλονίκης	Εθνική οδός Θεσ/νίκης - Αθηνών (Ε75) - Προβλεπόμενη διαδρομή	Στάση ΚΤΕΛ Μοναστηρίου 69	Σταθμός Κηφισού Σταθμός Ομονοίας Σταθμός Πειραιώς
Αεροπλάνο	Αεριωθούμενα αεροσκάφη τύπου jet όλων των δραστηριοποιούμενων στη διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα αεροπορικών εταιρειών	Αεροδιάδρομος που καθορίζεται βάσει συγκεκριμένων σχεδίων πτήσης	Αεροδρόμιο «Μακεδονία»	Αεροδρόμιο «Ελ. Βενιζέλος»
ΙΧ αυτοκίνητο	ΙΧ 1.800cc	Εθνική οδός Θεσ/νίκης - Αθηνών (Ε75)	Όριο ενδοαστικών / υπεραστικών μετακινήσεων. Περιοχή Α΄ ΚΤΕΟ	Όριο υπεραστικών / ενδοαστικών μετακινήσεων. Κόμβος Ν. Κηφισιάς

4. ΧΡΟΝΟΙ ΥΠΕΡΑΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

4.1 Μετακίνηση με σιδηρόδρομο

Σαν συνολικός χρόνος t_3 της υπεραστικής διαδρομής Θεσ/νίκης - Αθηνών λαμβάνεται το άθροισμα:

• Του χρόνου διαδρομής t_{31} του συρμού express Intercity IC51, όπως αυτός διαμορφώθηκε από τις 10/2/2004 (με την ολοκλήρωση των έργων στις σιδηροδρομικές σήραγγες Τεμπών και Πλαταμώνα).

t_{31}= 4 ώρες 30 λεπτά

• Της μέσης ημερήσιας καθυστέρησης t_{32} του παραπάνω συρμού.

Λόγω του ότι ο συγκεκριμμένος συρμός κυκλοφορεί με το νέο χρόνο διαδρομής μόλις ένα μήνα, δεν μπορεί να εκτιμηθεί αξιόπιστα η μέση ετήσια καθυστέρησή του. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι μέχρι τώρα οι συρμοί IC51 και IC52 που εκτελούν τη διαδρομή Θεσσαλονίκη-Αθήνα και Αθήνα-Θεσσαλονίκη αντίστοιχα τηρούν επακριβώς τον προβλεπόμενο χρόνο διαδρομής.

Σύμφωνα με στοιχεία που προέρχονται από επεξεργασία φύλλων πορείας της αμαξοστοιχίας IC51 του έτους 2002, η μέση ημερήσια καθυστέρηση ανέρχεται σε 4,5 λεπτά, ενώ το έτος 2003 περιορίζεται στα 2 λεπτά. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θεωρείται μέση ημερήσια καθυστέρηση 2 λεπτά.

t_{32}= 2,0 λεπτά

Συνολικά έχουμε:

$t_3 = t_{31} + t_{32}$ = 4 ώρες 32 λεπτά

4.2 Μετακίνηση με λεωφορείο

Σαν συνολικός χρόνος t_3 της υπεραστικής διαδρομής Θεσ/νίκης - Αθηνών με λεωφορείο λαμβάνεται το άθροισμα:

• Των χρόνων διαδρομής t_{31} του λεωφορείου του ΚΤΕΛ Ν. Θεσσαλονίκης, όπως αυτοί καθορίζονται στον Πίνακα 2, σύμφωνα με στοιχεία που δόθηκαν από το ΚΤΕΛ (2003).

Στις διαδρομές με τέρμα την Ομόνοια και τον Πειραιά συμπεριλαμβάνεται και ο απαιτούμενος χρόνος για την αποβίβαση επιβατών στο σταθμό υπεραστικών λεωφορείων Κηφισού. Σε όλους τους χρόνους του Πίνακα 2 περιλαμβάνεται και η προγραμματισμένη στάση των 20 λεπτών κατά μήκος της διαδρομής.

• Της μέσης καθυστέρησης t_{32} των παραπάνω λεωφορείων, όπως αυτή προέκυψε από επιτόπου έρευνα στον τερματικό σταθμό υπεραστικών λεωφορείων του Κηφισού (ώρα αναχώρησης από Θεσ/νίκη μείον ώρα άφιξης στον Κηφισό).

t_{32}= 10 λεπτά

Πίνακας 2. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Χρόνοι μετακίνησης με λεωφορεία των ΚΤΕΛ

Αφετηρία	Τέρμα	Χρόνοι διαδρομής (t_{31}) Αιχμή	Μη αιχμή
	Σταθμός υπεραστικών λεωφορείων Κηφισού	6 ώρες 50 λεπτά	6 ώρες 30 λεπτά
Στάση επί της οδού Μοναστηρίου 69	Στάση Ομόνοιας (Χαλκοκονδύλη 32)	7 ώρες 25 λεπτά	6 ώρες 50 λεπτά
	Στάση Πειραιά (Πλ. Καραϊσκάκη)	7 ώρες 35 λεπτά	7 ώρες

4.3 Μετακίνηση με αεροπλάνο

Ως συνολικός χρόνος t_3 της υπεραστικής διαδρομής Θεσ/νίκης - Αθηνών με αεροπλάνο λαμβάνεται ο χρόνος t_3 που μεσολαβεί μεταξύ της προγραμματισμένης ώρας αναχώρησης του αεροσκάφους από το αεροδρόμιο «Μακεδονία» μέχρι την πραγματική ώρα αποβίβασης των επιβατών από το αεροσκάφος στον αερολιμένα «Ελ. Βενιζέλος».

Ο χρόνος αυτός για τις πτήσεις αεριωθούμενων αεροσκαφών (μέσος χρόνος όλων των προγραμματισμένων πτήσεων) και για την περίοδο αιχμής προκύπτει, σύμφωνα με στοιχεία της ΥΠΑ, σε:

t_{31}= 65 λεπτά

Για τις περιόδους μη αιχμής (καταχωρήσεις τον Οκτώβριο και Νοέμβριο 2002) προκύπτει ίσος με:

t_{31}= 63 λεπτά

Στον Πίνακα 3 δίδονται χαρακτηριστικοί χρόνοι της πτήσης Θεσ/νίκη - Αθήνα.

Πίνακας 3. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Χαρακτηριστικοί χρόνοι της πτήσης

Εναέριος χρόνος πτήσης (flight time)	Χρόνος πτήσης (block time)	Μέση καθυστέρηση πτήσης		Συνολικός χρόνος πτήσης (t_3)	
		Αιχμή	Μη αιχμή	Αιχμή	Μη αιχμή
40 - 45 λεπτά	55 λεπτά	10 λεπτά	8 λεπτά	65 λεπτά	63 λεπτά

Ο χρόνος πτήσης (block time) μετρά από τη στιγμή που το αεροσκάφος ελίσσεται εντός της πίστας του αεροδρομίου κατευθυνόμενο προς το διάδρομο απογείωσης έως τη στιγμή που ακινητοποιείται στο αεροδρόμιο προορισμού.

Ο χρόνος που απαιτείται για τη μετάβαση με το minibus του αεροδρομίου από το χώρο αναμονής στο αεροσκάφος και την επιβίβαση σε αυτό προσλαμβάνεται στο χρόνο αναμονής t_2. Αντίστοιχα, ο χρόνος αποβίβασης από το αεροσκάφος, μεταφοράς με το minibus ως την αίθουσα αφίξεων, παραλαβής αποσκευών και εξόδου από το αεροδρόμιο προσμετράται σαν πρόσθετος χρόνος (t_4).

4.4 Μετακίνηση με ΙΧ αυτοκίνητο

Σαν συνολικός χρόνος t_3 της υπεραστικής διαδρομής Θεσ/νίκης - Αθηνών με ΙΧ αυτοκίνητο λαμβάνεται ο χρόνος μετακίνησης επί της Εθνικής οδού Θεσ/νίκης - Αθηνών από την περιοχή Α΄ ΚΤΕΟ Θεσ/νίκης έως τον κόμβο της Ν. Κηφισιάς (απόσταση 478km), όπως αυτός προέκυψε μετά από έρευνα ερωτηματολογίων αλλά και εκτελέσεις της διαδρομής.

Ο χρόνος αυτός εκτιμήθηκε σε 4 ώρες και 50 λεπτά τις περιόδους αιχμής και σε 4 ώρες και 15 λεπτά τις περιόδους μη αιχμής. Στους χρόνους αυτούς περιλαμβάνεται και χρόνος 20 λεπτών για στάση για ανάπαυση.

4.5 Συγκριτική παρουσίαση χρόνων υπεραστικής διαδρομής

Στον Πίνακα 4 δίδεται ο χρόνος της υπεραστικής διαδρομής μεταξύ Θεσσαλονίκης-Αθηνών (μη αιχμή και αιχμή) για όλα τα εξεταζόμενα μέσα μεταφοράς (σε όλα τα μέσα συμπεριλαμβάνεται η μέση καθυστέρηση και για το ΙΧ και το λεωφορείο οι χρόνοι στάσης για ανάπαυση).

Πίνακας 4. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Χρόνοι υπεραστικής διαδρομής για όλα τα μέσα μεταφοράς

Αεροπλάνο	Τρένο	Αυτοκίνητο	Λεωφορείο
1 ώρα 03 λεπτά - 1 ώρα 05 λεπτά (Αεροδρόμιο «Μακεδονία» - Αεροδρόμιο «Ελ. Βενιζέλος»)	4 ώρες 32 λεπτά (Σταθμός Θεσ/νίκης- Σταθμός Λαρίσης)	4 ώρες 15 λεπτά - 4 ώρες 50 λεπτά (Α΄ ΚΤΕΟ Θεσ/νίκης - Κόμβος Ν. Κηφισιάς)	6 ώρες 40 λεπτά - 7 ώρες 00 λεπτά (Στάση Μοναστηρίου - Σταθμός Κηφισού)

5. ΧΡΟΝΟΙ ΑΝΑΜΟΝΗΣ

Στον Πίνακα 5 δίδεται ο μέσος χρόνος αναμονής t_2 στους τερματικούς σταθμούς αναχώρησης στη Θεσσαλονίκη (μη αιχμή και αιχμή) για τα εξεταζόμενα μέσα μεταφοράς.

Πίνακας 5. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Χρόνοι αναμονής

	Τρένο	Λεωφορείο	Αεροπλάνο
Αιχμή	21 λεπτά	26 λεπτά	58 λεπτά
Μη αιχμή	23 λεπτά	28 λεπτά	66 λεπτά

6. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στους Πίνακες 6 έως 8 δίδονται, για όλα τα εξετασθέντα ζεύγη προέλευσης - προορισμού και για όλα τα διατιθέμενα μέσα μεταφοράς στην υπεραστική μετακίνηση, οι υπολογισθέντες χρόνοι μεταφοράς για τις περιόδους αιχμής και μη αιχμής.

Στον Πίνακα 9 δίδονται, για όλα τα εξετασθέντα μέσα μεταφοράς, το εύρος των υπολογισθέντων χρόνων μεταφοράς για τις περιόδους αιχμής και μη αιχμής, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα εξετασθέντα ζεύγη προέλευσης - προορισμού.

Με βάση τους παραπάνω πίνακες προκύπτει ότι:

• Ο μικρότερος χρόνος μετακίνησης αντιστοιχεί στη μετάβαση, κατά την περίοδο μη αιχμής, με αεροπλάνο ως μέσο κυρίως διαδρομής, από τον πεζόδρομο Καλαμαριάς στην πλατεία Κεφαλαρίου Κηφισιάς (2 ώρες και 55 λεπτά), ενώ η μεγαλύτερη τιμή αντιστοιχεί στη μετάβαση, κατά την περίοδο αιχμής, με λεωφορείο ΚΤΕΛ ως κύριο μέσο μεταφοράς, από τον πεζόδρομο Καλαμαριάς στην πλατεία Καραϊσκάκη Πειραιά (8 ώρες και 47 λεπτά).

Και στις δύο περιπτώσεις κυκλοφοριακών δεδομένων πρόκειται για τους ελάχιστους συνολικούς χρόνους μεταφοράς που προκύπτουν επιλέγοντας, όσον αφορά τις ενδοαστικές μετακινήσεις, την ταχύτερη λύση (μέσο, διαδρομή).

• Ο χρόνος μεταφοράς επηρεάζεται σημαντικά από τη γεωγραφική θέση των σημείων προέλευσης - προορισμού.

• Το αεροπλάνο είναι το ταχύτερο μέσο σε περιόδους αιχμής και μη αιχμής, παρά τις μεγάλες χιλιομετρικές αποστάσεις που οφείλει να διανύσει ο μετακινούμενος προς και από τα αεροδρόμια αναχώρησης και άφιξης αντίστοιχα, καθώς και τα σχετικά μεγάλα απαιτούμενα χρονικά διαστήματα για τους ελέγχους ασφάλειας και την παραλαβή των αποσκευών. Ακολουθεί το τρένο τις περιόδους αιχμής, το ΙΧ αυτοκίνητο τις περιόδους μη αιχμής, το τρένο τις περιόδους μη αιχμής, το ΙΧ τις περιόδους αιχμής και, τέλος, το λεωφορείο σε περιόδους αιχμής και μη αιχμής. Το ΙΧ αυτοκίνητο εμφανίζει ως προς το χρόνο μεταφοράς υπεροχή έναντι του τρένου, λόγω της ευελιξίας του κατά τη μετακίνηση από πόρτα σε πόρτα σε εκείνες τις μετακινήσεις, όπου τα σημεία προέλευσης και προορισμού είναι απομακρυσμένα από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς αναχώρησης και άφιξης αντίστοιχα. Το λεωφορείο, απαιτώντας και το μεγαλύτερο χρόνο για την κάλυψη της κυρίως διαδρομής, παρουσιάζει τους μεγαλύτερους συνολικούς χρόνους μεταφοράς για όλα τα ζεύγη προέλευσης και προορισμού που εξετάστηκαν.

• Ο χρόνος μεταφοράς με το τρένο επηρεάζεται λιγότερο, συγκριτικά με τα άλλα μέσα μεταφοράς, από τη χρονική περίοδο που λαμβάνει χώρα η μεταφορά και ακολουθεί σε επιρροή το λεωφορείο και το αεροπλάνο. (Πίνακας 10)

Τέλος, στον Πίνακα 11 δίδεται η σχέση αναλογίας των χρόνων μεταφοράς για τα εξετασθέντα μέσα μεταφοράς.

Πίνακας 6. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Ελάχιστοι συνολικοί χρόνοι μεταφοράς, για κάθε μεταφορικό μέσο από την Καλαμαριά στην Αθήνα (όλοι οι προορισμοί)

Προέλευση	Προορισμός	Επιλεγόμενο μέσο μεταφοράς για την κυρίως διαδρομή	Ελάχιστος συνολικός χρόνος μεταφοράς Περίοδος αιχμής	Ελάχιστος συνολικός χρόνος μεταφοράς Περίοδος μη αιχμής
Πεζόδρομος	Πλατεία	Αεροπλάνο	3 ώρες 30 λεπτά	3 ώρες 00 λεπτά
Καλαμαριάς	Ομονοίας	ΙΧ	6 ώρες 10 λεπτά	5 ώρες 10 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	(Αθήνα)	Τρένο	5 ώρες 42 λεπτά	5 ώρες 32 λεπτά
		Λεωφορείο	8 ώρες 45 λεπτά	8 ώρες 01 λεπτά
Πεζόδρομος	Πλατεία	Αεροπλάνο	4 ώρες 00 λεπτά	3 ώρες 30 λεπτά
Καλαμαριάς	Καραϊσκάκη	ΙΧ	6 ώρες 25 λεπτά	5 ώρες 15 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	(Πειραιάς)	Τρένο	6 ώρες 12 λεπτά	5 ώρες 57 λεπτά
		Λεωφορείο	8 ώρες 47 λεπτά	8 ώρες 03 λεπτά
Πεζόδρομος	Πλατεία	Αεροπλάνο	3 ώρες 10 λεπτά	2 ώρες 55 λεπτά
Καλαμαριάς	Κεφαλαρίου	ΙΧ	5 ώρες 45 λεπτά	4 ώρες 55 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	Κηφισιάς	Τρένο	6 ώρες 16 λεπτά	5 ώρες 55 λεπτά
	(Αθήνα)	Λεωφορείο	8 ώρες 12 λεπτά	7 ώρες 43 λεπτά

Πίνακας 7. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Ελάχιστοι συνολικοί χρόνοι μεταφοράς, για κάθε μεταφορικό μέσο, κατά τη μετάβαση από την πλατεία Σιντριβανίου στην Αθήνα (όλοι οι προορισμοί)

Πλατεία	Πλατεία	Αεροπλάνο	3 ώρες 38 λεπτά	3 ώρες 07 λεπτά
Σιντριβανίου	Ομονοίας	ΙΧ	5 ώρες 55 λεπτά	4 ώρες 55 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	(Αθήνα)	Τρένο	5 ώρες 17 λεπτά	5 ώρες 14 λεπτά
		Λεωφορείο	8 ώρες 20 λεπτά	7 ώρες 43 λεπτά
Πλατεία	Πλατεία	Αεροπλάνο	4 ώρες 08 λεπτά	3 ώρες 37 λεπτά
Σιντριβανίου	Καραϊσκάκη	ΙΧ	6 ώρες 10 λεπτά	5 ώρες 00 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	(Πειραιάς)	Τρένο	5 ώρες 47 λεπτά	5 ώρες 39 λεπτά
		Λεωφορείο	8 ώρες 22 λεπτά	7 ώρες 45 λεπτά
Πλατεία	Πλατεία	Αεροπλάνο	3 ώρες 18 λεπτά	3 ώρες 02 λεπτά
Σιντριβανίου	Κεφαλαρίου	ΙΧ	5 ώρες 30 λεπτά	4 ώρες 40 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	Κηφισιάς (Αθήνα)	Τρένο	5 ώρες 51 λεπτά	5 ώρες 37 λεπτά
		Λεωφορείο	7 ώρες 47 λεπτά	7 ώρες 25 λεπτά

Πίνακας 8. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Ελάχιστοι συνολικοί χρόνοι μεταφοράς, για κάθε μεταφορικό μέσο, κατά τη μετάβαση από την πλατεία Ευσόμου στην Αθήνα (όλοι οι προορισμοί)

Πλατεία	Πλατεία	Αεροπλάνο	3 ώρες 53 λεπτά	3 ώρες 20 λεπτά
Ευσόμου	Ομονοίας	ΙΧ	5 ώρες 48 λεπτά	4 ώρες 51 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	(Αθήνα)	Τρένο	5 ώρες 23 λεπτά	5 ώρες 17 λεπτά
		Λεωφορείο	8 ώρες 26 λεπτά	7 ώρες 46 λεπτά
Πλατεία	Πλατεία	Αεροπλάνο	4 ώρες 23 λεπτά	3 ώρες 50 λεπτά
Ευσόμου	Καραϊσκάκη	ΙΧ	6 ώρες 03 λεπτά	4 ώρες 56 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	(Πειραιάς)	Τρένο	5 ώρες 53 λεπτά	5 ώρες 42 λεπτά
		Λεωφορείο	8 ώρες 28 λεπτά	7 ώρες 48 λεπτά
Πλατεία	Πλατεία	Αεροπλάνο	3 ώρες 33 λεπτά	3 ώρες 15 λεπτά
Ευσόμου	Κεφαλαρίου	ΙΧ	5 ώρες 23 λεπτά	4 ώρες 36 λεπτά
(Θεσσαλονίκη)	Κηφισιάς	Τρένο	5 ώρες 57 λεπτά	5 ώρες 41 λεπτά
	(Αθήνα)	Λεωφορείο	7 ώρες 53 λεπτά	7 ώρες 28 λεπτά

Πίνακας 9. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Εύρος τιμών χρόνων μεταφοράς

	Αιχμή	Μη αιχμή
Αεροπλάνο	3 ώρες 10 λεπτά - 4 ώρες 23 λεπτά	2 ώρες 55 λεπτά - 3 ώρες 50 λεπτά
Τρένο	5 ώρες 14 λεπτά - 6 ώρες 16 λεπτά	5 ώρες 14 λεπτά - 5 ώρες 57 λεπτά
Αυτοκίνητο	5 ώρες 23 λεπτά - 6 ώρες 25 λεπτά	4 ώρες 36 λεπτά - 5 ώρες 15 λεπτά
Λεωφορείο	7 ώρες 47 λεπτά - 8 ώρες 47 λεπτά	7 ώρες 25 λεπτά - 8 ώρες 03 λεπτά

Πίνακας 10. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Επιρροή της χρονικής περιόδου μεταφοράς στο χρόνο μεταφοράς

Σχέση χρόνων μεταφοράς	Μη αιχμή	Αιχμή
Αεροπλάνο	1	1,120
Τρένο	1	1,026
Αυτοκίνητο	1	1,197
Λεωφορείο	1	1,071

Πίνακας 11. Διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα. Σχέση αναλογίας χρόνων μεταφοράς για όλα τα εξετασθέντα μέσα

Σχέση αναλογίας χρόνων μεταφοράς	Αεροπλάνο	Τρένο	Αυτοκίνητο	Λεωφορείο
Αιχμή	1	1,56	1,59	2,25
Μη αιχμή	1	1,70	1,49	2,35

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Γιαννόπουλος Γ.Α., Φραντζεσκάκης Ι.Μ. (1986). *Σχεδιασμός των Μεταφορών και Κυκλοφοριακή Τεχνική*, Τόμος Ι, Γ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Παρατηρητής.

2. Ζιανός Γ., Κατσαντώνης Δ., Παπαδόπουλος Τρ. (2003). *Υπολογισμός και σύγκριση των χρόνων μεταφοράς με όλα τα επιβατικά μέσα στη διαδρομή Θεσ/νίκη - Αθήνα*. Διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών.

Ατμοσφαιρική ρύπανση και ηχορύπανση από την κυκλοφορία των αυτοκίνητων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης

Φωκίων Βοσνιάκος

Οι μελέτες που ακολουθούν έγιναν με τη συνεργασία των Τμημάτων Τεχνολογίας Περιβάλλοντος, Οχημάτων και Γενικού Τμήματος Θετικών Επιστημών της Σχολής Τεχνολογικών Εφαρμογών του ΤΕΙ.

Α. ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΙΚΗ ΡΥΠΑΝΣΗ:

Από το 1996-97 το Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Φυσικής του Τ.Ε.Ι. Θεσσαλονίκης πραγματοποιεί μετρήσεις στο αστικό συγκρότημα της μείζονος Θεσσαλονίκης, όσον αφορά την παραγωγή ατμοσφαιρικής ρύπανσης που οφείλεται στο όχημα.

Έτσι, διαχρονικά παρατηρήθηκαν τα παρακάτω ποσοστά οχημάτων (Ι.Χ.), που εκπέμπουν καυσαέρια εκτός ορίων (Ελλάδας και Ευρωπαϊκής Ένωσης): 1996-97: 17,4% εκτός ορίων, 1998-99:20,1% εκτός ορίων, 2001-02: 26,5% εκτός ορίων.

Συγκεκριμένα, το 2002 στα οχήματα που ελέγχθηκαν βρέθηκαν τα εξής: σε 900 rpm (ρελαντί): CO: εκτός 22,0%, HC: εκτός 32,8%. Σε 2.000 rpm (ρελαντί): CO: εκτός 24,9%, HC: εκτός 35,6%.

Δυσοσμία: Από 15,5% αυξήθηκε σε 19,6%.

Η κατάσταση αυτή προέρχεται: (α) είτε από την κακή λειτουργία αυτοκινήτου (χαλασμένος καταλύτης, ληγμένος καταλύτης), (β) είτε από το κακοσυντηρημένο όχημα (αμέλεια, κ.λπ.).

Οι μετρήσεις που πραγματοποιούνται διεποχιακά, γίνονται στα εξής πέντε σημεία: 1) Εγνατία - Βενιζέλου, * 2) Τσιμισκή - Αγ. Σοφίας, 3) Βασ. Όλγας (Τυφλών), 4) Λαγκαδά - Αγ. Δημητρίου, 5) Μοναστηρίου (Σ. Σταθμός).

** Στον κόμβο αυτόν (Εγνατίας - Βενιζέλου) μετρήθηκε ποσοστό 43,6% των οχημάτων να εκπέμπουν καυσαέρια εκτός ορίων - «Κάρτες» καυσαερίων - πλαστές*

Έγιναν μετρήσεις σε επιπλέον δέκα σημεία περιφερειακά της πόλης: α) Ανατολική Θεσσαλονίκη: Νομαρχία - Γήπεδο Άρη - Εκκλησία Πρ. Ηλία - Παλαιό Δημαρχείο Καλαμαριάς και β) Δυτική Θεσσαλονίκη: Δημαρχείο Σταυρούπολης - Εκκλησία Αγ. Γεωργίου - Πλ. Δημαρχείου Βάρνας - Δημαρχείο Νεάπολης.

Χαρακτηριστικά Θεσσαλονίκης: (1) Πολλές «οδικές χαράδρες», (2) Κακός αερισμός, (3) Φτωχό πράσινο (4,7m² / κάτοικο) - [παγκ. standard 10m² / κάτοικο], (4) Πολλά αστικά (πάνω από 1.000tn / μέρα), (5) Άπνοια 50%, (6) Πολλά αιωρούμενα (σκόνη).

Νέοι ρύποι (ΒΤΧ): 2 - 2,5 φορές συγκέντρωση πιο πάνω στο κέντρο της πόλης από ό,τι στο περιαστικό περιβάλλον και πιο συγκεκριμένα: Μ.Ο. αιωρούμενων σωματιδίων: 250mg/m³ (όριο ΕΕ 150mg), Μ.Ο. λεπτών αιωρούμενων σωματιδίων: 150-160mg/m³.

Αίτια ρύπανσης πόλεως: (1) κυκλοφοριακός φόρτος, (2) κακή κυκλοφορία, (3) σύνθεση κυκλοφορίας, (4) δόμηση πόλης.

Το 1996 με τη συνεργασία 27 αντιπροσωπειών αυτοκινήτων εξετάσαμε 90.000 επιβατηγά αυτοκίνητα και βρήκαμε: (i) Στη τελευταία 5ετία είχαν αλλάξει καταλύτη 4.400 αυτοκίνητα, ενώ δεν άλλαξαν, αν και έπρεπε, 12.735 αυτοκίνητα, δηλαδή το 5,3% άλλαξαν (από το 19,3% που έπρεπε να έχουν αλλάξει). (ii) Κανείς δεν γνωρίζει τι γίνεται με τον ληγμένο καταλύτη (διαχείριση).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση επικεντρώνεται στην αστική αέρια ρύπανση και στις νέες τεχνολογίες οχημάτων - Επιπτώσεις στην πολιτιστική κληρονομιά - Επιπτώσεις στη Δημόσια Υγεία - Έμφαση στις πτητικές ενώσεις: ΒΤΧ - Μεταβολή κλίματος (συντελεστής ευεξίας).

Στον παρακάτω πίνακα έχουμε τους συντελεστές επιβάρυνσης HC και CO για την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Πίνακας 1. Εκπομπές καυσαερίων στην Κεντρική και Ανατολική Θεσ/νίκη την άνοιξη 2003

Τόπος	Κατηγορία	HC ρελαντί	HC 2.000rpm	CO ρελαντί	CO 2.000rpm
Εγνατία	καταλυτικά	20,56%	14,89%	9,92%	14,89%
	μη καταλ.	5,8%	26,47%	23,5%	29%
Νομαρχία	καταλυτικά	11,9%	15,87%	12,69%	19,04%
	μη καταλ.	18,75%	37,5%	37,5%	37,5%
ΧΑΝΘ	καταλυτικά	15,58%	11%	12,3%	11,6%
	μη καταλ.	12,5%	28,12%	28,12%	28,12%
Παπαναστασίου	καταλυτικά	19%	15,87%	11,1%	9,52%
	μη καταλ.	6,25%	31%	25%	37,5%

Οι μετρήσεις στα σημεία Νομαρχία και Παπαναστασίου έδωσαν τις πιο μεγάλες συγκεντρώσεις συμβατικών οχημάτων που εκπέμπουν εκτός ορίων (37%). Όμοια, στη Νομαρχία το 20% των καταλυτικών εκπέμπει εκτός ορίων.

Πίνακας 2. Εκπομπές καυσαερίων στην Δυτική Θεσ/νίκη την άνοιξη 2003

Τόπος	Κατηγορία	HC ρελαντί	HC 2.000rpm	CO ρελαντί	CO 2.000rpm
Σίνδος	καταλυτικά	15,5%	13,5%	11,18%	18%
	μη καταλ.	16,5%	44%	60%	28%
Ιωνία	καταλυτικά	8%	0%	12%	4%
	μη καταλ.	7,69%	30,76%	38,46%	46,15%
Σταυρούπολη	καταλυτικά	15,5%	15,5%	8,52%	11,6%
	μη καταλ.	13,3%	20%	73,3%	93,3%
Νεάπολη	καταλυτικά	15,6%	15,6%	11,76%	15,6%
	μη καταλ.	12,5%	12,5%	25%	50%

Τα σημεία Ιωνία, Σταυρούπολη και Νεάπολη παρουσιάζουν τις υψηλότερες συγκεντρώσεις συμβατικών οχημάτων που εκπέμπουν εκτός ορίων, με προεξέχον το σημείο της Σταυρούπολης (93%)! Αντίθετα, στα καταλυτικά οχήματα το σημείο υψηλής συγκέντρωσης οχημάτων εκτός ορίων είναι η Σίνδος.

Πίνακας 3. Εκπομπές καυσαερίων ανά κατηγορία οχήματος στην περιοχή της Θεσ/νίκης

Τόπος	Κατηγορία	HC ρελαντί	HC 2.000rpm	CO ρελαντί	CO 2.000rpm
Κεντρική και	Α	18,75%	9,34%	15,63%	18,75%
Ανατολική	Β	7,14%	28,5%	32,14%	39,28%
Θεσ/νίκη	Γ	14,96%	13,5%	10,5%	13%
Δυτική	Α	8,82%	11,76%	29,4%	26,4%
Θεσ/νίκη	Β	17,6%	32,3%	32,3%	35,2%
	Γ	16%	13,2%	10,77%	14,08%

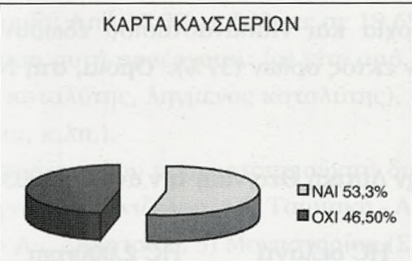
Κατηγορίες Α και Β: Οχήματα μη καταλυτικά πριν και μετά την 1/10/1986.

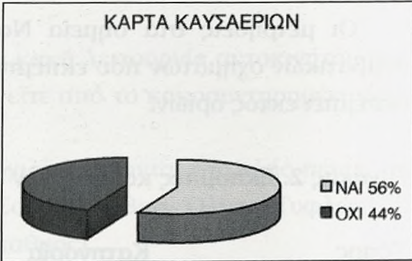
Κατηγορία Γ: Οχήματα με τριοδικό καταλύτη.

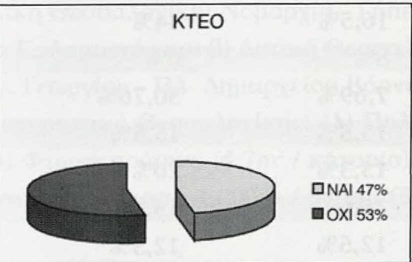
Τα συμβατικά οχήματα της Ανατολικής και Κεντρικής Θεσσαλονίκης είναι σε χειρότερη κατάσταση από αυτά της Δυτικής Θεσσαλονίκης, ενώ τα καταλυτικά της Ανατολικής και Κεντρικής Θεσσαλονίκης είναι ελαφρώς σε καλύτερη κατάσταση από τα οχήματα της Δυτικής Θεσσαλονίκης. Γενικώς, και τα δυο είναι σε κακή κατάσταση (35,2% και 39,3%).

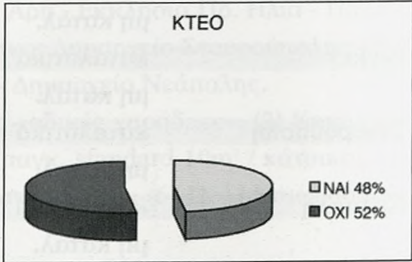
Διάγραμμα 1. Έλεγχοι για κάρτες καυσαερίων και ΚΤΕΟ

Κεντρική και Ανατολική Θεσ/νίκη — Δυτική Θεσ/νίκη

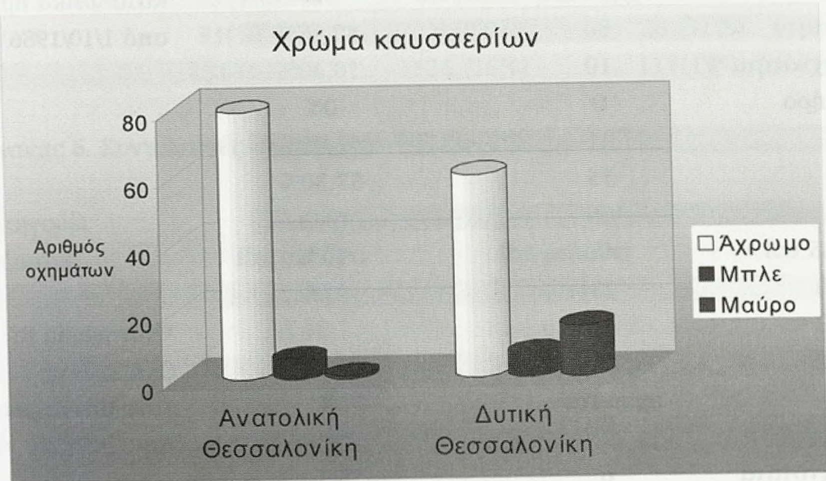

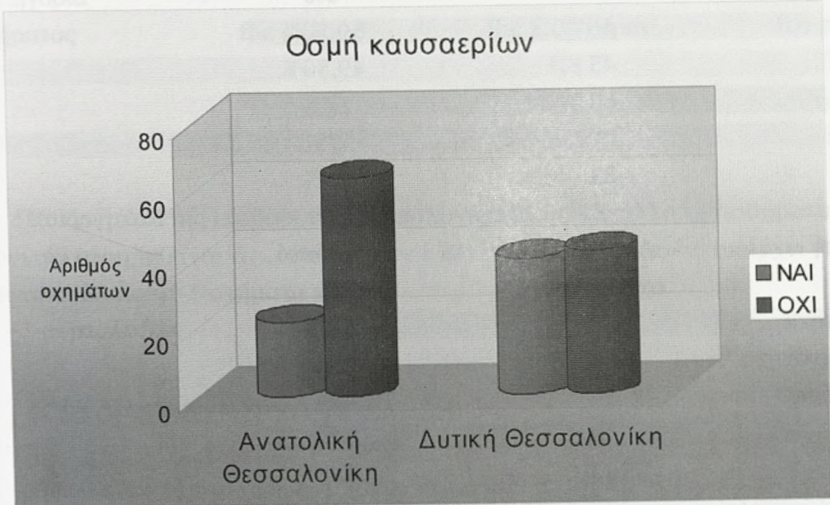

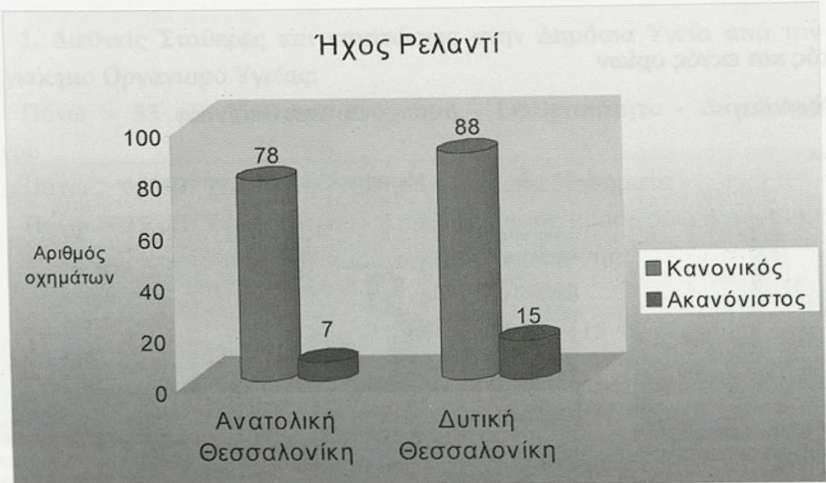

Διάγραμμα 2. Χρώμα, οσμή καυσαερίων και ήχος ρελαντί

Πίνακας 4. Αποτελέσματα αισθητηριακών μετρήσεων

***ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α**

Παρατήρηση καυσαερίων	Αισθητηριακή διάκριση	Αριθμός οχημάτων	Ποσοστό %
Ήχος	σταθερή συχνότητα	86	89,60%
	μεταβαλλόμενη συχνότητα	10	10,40%
	σβήσιμο κινητήρα	0	0%
Οσμή	καμία	41	42,70%
	έντονη	55	57,30%
Χρώμα	Άχρωμο	66	69%
	Μπλε	7	10%
	Λευκό	23	21%

*Κατηγορία Α: Οχήματα μη καταλυτικά πριν από 1/10/1986

***ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β**

Παρατήρηση καυσαερίων	Αισθητηριακή διάκριση	Αριθμός οχημάτων	Ποσοστό %
Ήχος	σταθερή συχνότητα	82	90%
	μεταβαλλόμενη συχνότητα	6	7%
	σβήσιμο κινητήρα	3	3%
Οσμή	καμία	46	50,50%
	έντονη	45	49,50%
Χρώμα	Άχρωμο	60	66%
	Μπλε	8	9%
	Λευκό	23	25%

*Κατηγορία Β: Οχήματα μη καταλυτικά μετά την 1/10/1986

***ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ**

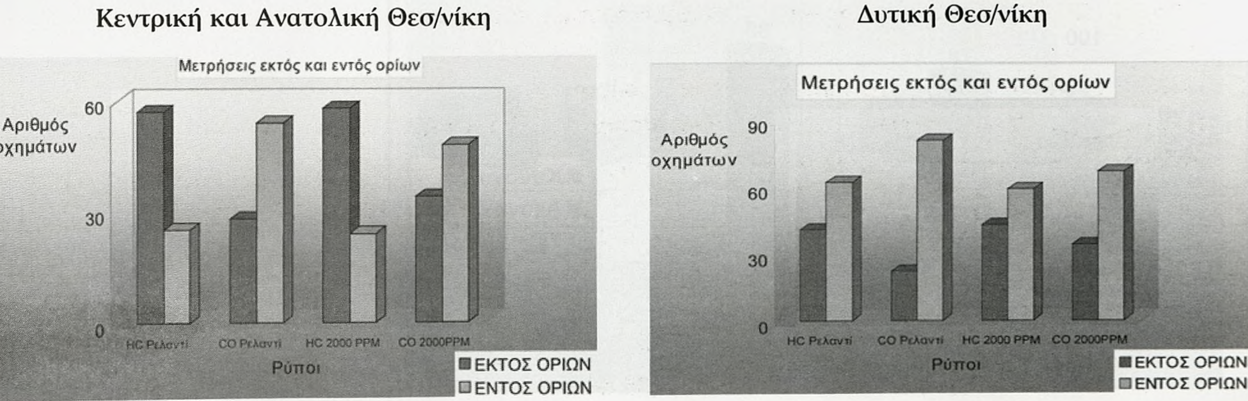
Παρατήρηση καυσαερίων	Αισθητηριακή διάκριση	Αριθμός οχημάτων	Ποσοστό %
Ήχος	σταθερή συχνότητα	835	98%
	μεταβαλλόμενη συχνότητα	14	2%
	σβήσιμο κινητήρα	1	0%
Οσμή	καμία	713	84%
	έντονη	133	16%
Χρώμα	Άχρωμο	735	86%
	Μπλε	12	1%
	Λευκό	100	13%

*Κατηγορία Γ: Οχήματα με τριοδικό καταλύτη

Διάγραμμα 3. Μετρήσεις ρύπων εντός και εκτός ορίων

Κεντρική και Ανατολική Θεσ/νίκη

Δυτική Θεσ/νίκη

Πίνακας 5. Αριθμός οχημάτων με ρύπους εκτός ορίων για όλες τις μετρήσεις

Κατηγορία οχήματος	Έγκυρες μετρήσεις	HC εκτός ρελαντί	HC εκτός 2.000 rpm	CO εκτός ρελαντί	CO εκτός 2.000rpm
A	96 (100%)	10 (10%)	9 (9%)	20 (21%)	21 (22%)
B	91(100%)	8 (9%)	28 (31%)	27 (30%)	29 (32%)
Γ	851 (100%)	126 (16%)	111(13%)	93 (11%)	130(15%)

Πίνακας 6. Συντελεστές συμμετοχής HC και CO

Κατηγορία οχήματος	fhc ρελαντί	fhc ρελαντί	fco 2.000rpm	fco 2.000rpm
A	1,06	0,94	0,84	0,96
B	0,41	0,98	0,88	0,85
Γ	0,89	0,96	0,95	1,09

Πίνακας 7. Συντελεστής f*

Κατηγορία οχήματος	fhc ρελαντί	fhc 2.000 rpm	fco ρελαντί	fco 2.000rpm
A	5,64	4,8	5,6	5,6
B	6,5	7,6	6,06	6
Γ	14,2	13,7	50	42

*f: Συντελεστής επιβάρυνσης. Υπολογίζεται με κατάλληλη μαθηματική επεξεργασία των μετρήσεων. Η φυσική σημασία είναι ότι, ανάμεσα σε f BO που κυκλοφορούν, υπάρχει και ένα που εκπέμπει HC ή CO όσο και τα υπόλοιπα f-1 οχήματα μαζί.

Β. ΗΧΟΡΥΠΑΝΣΗ (ΗΧΟΕΝΟΧΛΗΣΗ)

Οφείλεται: α) στο όχημα, β) στην κακή κυκλοφορία, γ) στο ότι οι οδικές χαράδρες λειτουργούν ως αντηχεία, δ) στην έλλειψη εναλλακτικών διαδρομών για να διασχίσει κανείς τη Θεσσαλονίκη.

1. Διεθνείς Σταθερές και επιπτώσεις στην Δημόσια Υγεία από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας:

Πάνω > 55 dB: Ιδιαίτερη ενόχληση - Επιθετικότητα - Διαταραχή ύπνου

Πάνω > 65 dB: Υπέρταση - Αρτηριοκαρδιακά Νοσήματα

Πάνω > 75 dB: Υψηλό στρες - Απώλεια ακοής προσωρινή ή μόνιμη.

Ενδεικτικά παραδείγματα παραγωγής ηχορύπανσης:

Αεροπλάνο	120 dB
Disco	100 - 115 dB
Τρένο	100 dB
Κίνηση αυτοκινήτου	130 dB
Για ήσυχο ύπνο απαιτείται	< 25 dB
Ενώ για ήρεμη συζήτηση απαιτείται	< 45 - 55 dB

2. Μετρήσεις θορύβου σε δρόμους της Θεσσαλονίκης (1999 - 2000)

Από τις μετρήσεις που πραγματοποιήσαμε, προέκυψαν οι παρακάτω πιο θορυβώδεις δρόμοι στη Θεσσαλονίκη (1999 - 2000)

79 dB	26ης Οκτωβρίου
77-78 dB	Κασσάνδρου - Αγ. Δημητρίου - Διοικητήριο
77 dB	Β. Όλγας (Καλλιδοπούλου)
74-76 dB	Ν. Σταθμός, Λαγκαδά - Αγ. Δημητρίου, Εγνατίας (Κολόμβου), Τσιμισκή - Δωδεκανήσου, Μητροπόλεως - Αγ. Σοφίας.
65-72 dB	Πλαστήρα - Ντεπώ - Θ. Σοφούλη

3. Μετρήσεις θορύβου σε δρόμους της Θεσσαλονίκης (2001)

Από ανάλογες μετρήσεις που πραγματοποιήσαμε, προέκυψαν οι παρακάτω οι πιο θορυβώδεις δρόμοι της Θεσσαλονίκης (2001)

Δρόμος	Θόρυβος	Επιβ.Οχημ./Ώρα
Εγνατία (Αγ. Σοφίας)	79 dB	2.520
Β. Όλγας (Ανάληψη)	78 dB	2.490
Τσιμισκή (Διαγώνιος)	78 dB	2.680
Ανθέων	76 dB	1.429
Δωδεκανήσου	75,5 dB	1.380
Βενιζέλου	75 dB	799
Εγνατία (Πανεπιστήμια)	75 dB	1.900
Νέος Σιδ. Σταθμός	74 dB	3.000

4. Μετρήσεις θορύβου σε δρόμους της Θεσσαλονίκης (2002)

Μικτοί Δρόμοι

(Μονόδρομος+Διπλός δρόμος)

	ΜΑΪΟΣ	ΙΟΥΝΙΟΣ
> 64 dB	3	2
65-67 dB	10	5
67-69 dB	16	16
69-74 dB	62	71
74 > dB	14	19

Μονόδρομοι

	ΜΑΪΟΣ	ΙΟΥΝΙΟΣ
> 64 dB	1	1
65-67 dB	10	2
67-69 dB	19	7
69-74 dB	16	10
74 > dB	2	1

Διπλής Κατεύθυνσης

	ΜΑΪΟΣ	ΙΟΥΝΙΟΣ
> 64 dB	3	1
65-67 dB	12	2
67-69 Db	30	25
69-74 dB	28	23
74 > dB	9	14

Προφανώς, οι μονοδρομήσεις βοηθούν ιδιαίτερα στη μείωση του αστικού θορύβου και η ηχορύπανση του αυτοκινήτου από 12,8% αυξήθηκε σε 15,8% (εξάτμιση).

5. Επιπτώσεις ηχοενόχλησης στη δημόσια υγεία

Εξετάστηκαν 250 επαγγελματίες «Ανοιχτού Χώρου» στα οκτώ σημεία μετρήσεων Κεντρικής, Ανατολικής και Δυτικής Θεσσαλονίκης (18-24/10 και 2-11/11/2003).

Ειδικότερα:

Περιπτεράς	108 άτομα (43,2%)
Πλανόδιος πωλητής	97 άτομα (38,8 %)
Αστυνομικός	20 άτομα (8%)
Σερβιτόρος	25 άτομα (10%)

Οι ανοιχτοί χώροι που οι παραπάνω επαγγελματίες δραστηριοποιούνται είναι της τάξεως των 70 με 80 dB σε ώρες αιχμής.

Παρουσιάζουν προβλήματα ακοής:

Περιπτεράς	42%
Πλανόδιος πωλητής	35%
Αστυνομικός	15%
Σερβιτόρος	22%

Συμπέρασμα: Προκύπτει ότι το πιο ευάλωτο, από πλευράς ακουστικής επιβάρυνσης, είναι το επάγγελμα του περιπτερά, ο οποίος προφανώς παραμένει και τις περισσότερες ώρες εκτεθειμένος στον ανοιχτό χώρο, ενώ ακολουθεί με σχετικά μικρή διαφορά ο πλανόδιος πωλητής, ο οποίος δεν διαθέτει κανένα μέτρο προστασίας από την ηχοενόχληση εξαιτίας επαγγέλματος. Οι δύο υπόλοιπες κατηγορίες του αστυνομικού και του σερβιτόρου μπορούν επίσης να θεωρηθούν ως ευπαθείς ομάδες, παρ'όλο που τα ποσοστά τους είναι σχετικά μικρά.

6. Στάθμη θορύβου λόγω κυκλοφοριακού φόρτου

Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλονίκη

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την επεξεργασία των μετρήσεων παρουσιάζονται στους παρακάτω πίνακες όπου δίνονται οι μέσες τιμές του δείκτη LAeq, 12 h καθώς και ο κυκλοφοριακός φόρτος.

Πίνακας 8. Στάθμη θορύβου λόγω κυκλοφοριακού φόρτου στην Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλονίκη

Σημείο μέτρησης	Στάθμη/ Κυκλ. Φόρτος	Μέση τιμή
Εγνατία	Laeq, 12h [dB(A)]	80,2
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	3.007
ΧΑΝΘ	Laeq, 12h [dB(A)]	77,7
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	2.820
Ευκλείδης	Laeq, 12h [dB(A)]	70,6
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	1.380
Νομαρχία	Laeq, 12h [dB(A)]	72,6
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	2580

Τα αποτελέσματα του πίνακα 8 δείχνουν ότι οι μέσες τιμές που μετρήθηκαν για την στάθμη θορύβου LAeq, 12 h κυμαίνονται μεταξύ 80,2 dB και 70,6 dB. Στον δρόμο της Εγνατίας εμφανίζεται η υψηλότερη τιμή της στάθμης θορύβου 80,2 dB. Η Εγνατία αποτελεί την κεντρική οδική αρτηρία της Θεσσαλονίκης και είναι οδός με υψηλό κυκλοφορικό φόρτο. Στην οδό Τσιμισκή στο ύψος της πλατείας ΧΑΝΘ, οδός επίσης με μεγάλη κίνηση τροχοφόρων, η μέση τιμή για την στάθμη του θορύβου είναι 77,7 dB. Στην Β. Όλγας στο ύψος της Νομαρχίας, οδός που, αν και χαρακτηρίζεται από υψηλό κυκλοφοριακό φόρτο, παρουσιάζει στάθμη θορύβου 72,6 dB λόγω του ανοιχτού περιβάλλοντος χώρου. Στην οδό Παπαναστασίου στο ύψος του Ευκλείδη η μέση τιμή για την στάθμη του θορύβου είναι 70,6 dB, οδός διπλής κατεύθυνσης με κτίρια και από τις δυο πλευρές του.

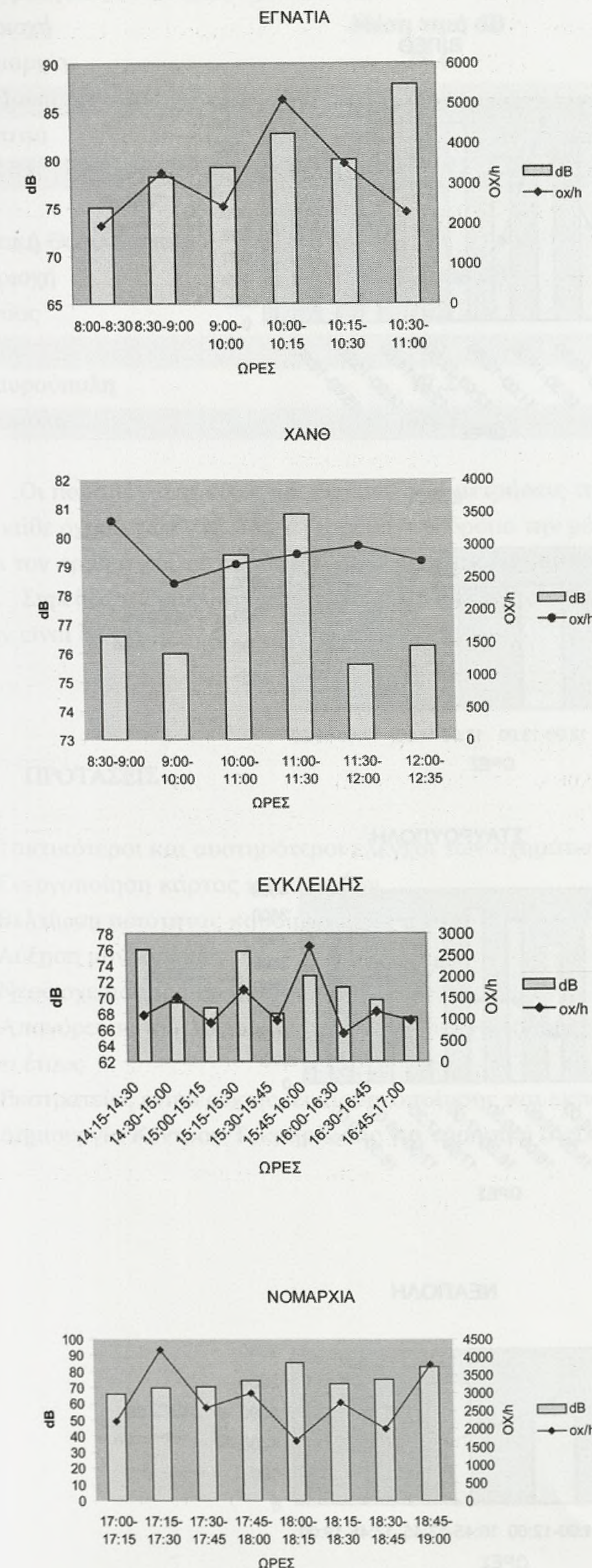
Δυτική Θεσσαλονίκη

Πίνακας 9. Στάθμη θορύβου λόγω κυκλοφοριακού φόρτου στην Δυτική Θεσσαλονίκη

Σημείο μέτρησης	Στάθμη/ Κυκλ. Φόρτος	Μέση τιμή
Σίνδος	Laeq, 12h [dB(A)]	65,9
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	1.068
Ιωνία	Laeq, 12h [dB(A)]	73,2
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	2.076
Σταυρούπολη	Laeq, 12h [dB(A)]	73,7
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	1.575
Νεάπολη	Laeq, 12h [dB(A)]	73
	Κυκλ. φόρτος [οχημ./h]	1.500

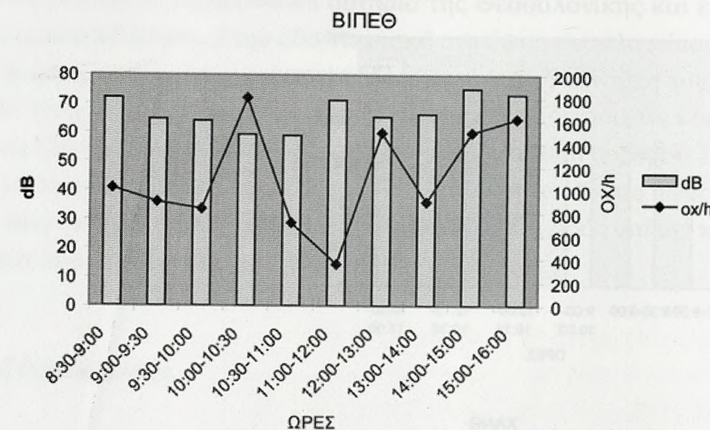
Τα αποτελέσματα του πίνακα 9 δείχνουν ότι οι μέσες τιμές που μετρήθηκαν για την στάθμη θορύβου LAeq, 12 h κυμαίνονται μεταξύ 73,7 dB και 65,9 dB. Στην περιοχή της Σταυρούπολης μπροστά στο Δημαρχείο Σταυρούπολης εμφανίζεται η υψηλότερη τιμή στάθμη θορύβου 73,7 dB. Το παραπάνω σημείο μέτρησης είναι ένα σταυροδρόμι με μεγάλη κίνηση τροχοφόρων. Στην περιοχή της Ιωνίας οι μετρήσεις πραγματοποιήθηκαν σε δρόμο με υψηλό κυκλοφοριακό φόρτο, όπου η στάθμη θορύβου φτάνει την τιμή 73,2 dB. Την ίδια στάθμη εμφανίζει και η περιοχή της Νεάπολης 73 dB. Σε χαμηλά επίπεδα κυμαίνεται ο δείκτης θορύβου στην Σίνδου στον δρόμο προς την βιομηχανική περιοχή 65,9 dB.

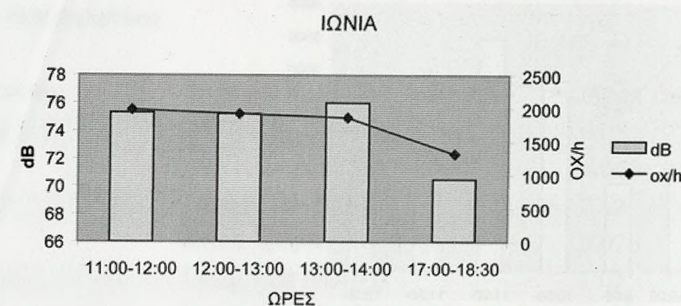
Διάγραμμα 1. Στάθμη θορύβου λόγω κυκλοφοριακού φόρτου στην Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλονίκη

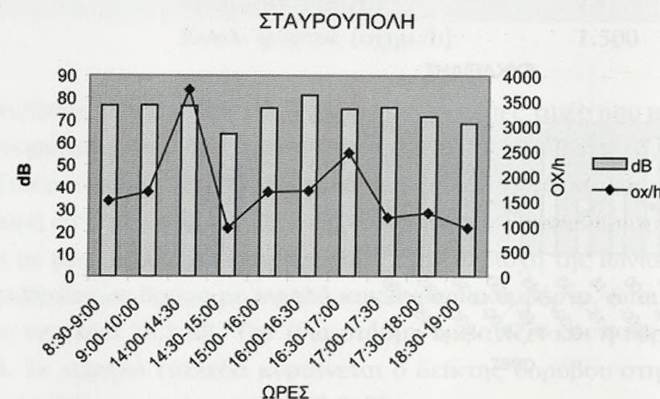

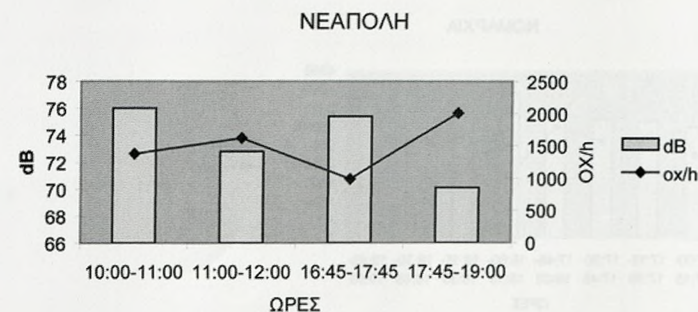
Στα σχήματα φαίνονται επιπλέον αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των μετρήσεων· πιο συγκεκριμένα, η μεταβολή της ωριαίας στάθμης θορύβου L Aeq, h και ωριαίος κυκλοφοριακός φόρτος, ως συνάρτηση της ώρας της ημέρας

Διάγραμμα 2. Στάθμη θορύβου λόγω κυκλοφοριακού φόρτου στη Δυτική Θεσσαλονίκη

Στα παραπάνω σχήματα φαίνονται επιπλέον αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των μετρήσεων· πιο συγκεκριμένα, η μεταβολή της ωριαίας στάθμης θορύβου L Aeq, h και ωριαίος κυκλοφοριακός φόρτος, ως συνάρτηση της ώρας της ημέρας

7. Στάθμη θορύβου ανά δρόμο

Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλονίκη

Περιοχή	**Μέση τιμή dB**	**>84dB**
Νομαρχία	78,6	24 (13,7%)
Παπαναστασίου	79,3	24 (22,6%)
Εγνατία	79,1	34 (19,3%)
ΧΑΝΘ	79,6	38 (20,4%)

Δυτική Θεσσαλονίκη

Περιοχή	**Μέση τιμή dB**	**>84dB**
Σίνδος	77,1	34 (14,9%)
Ιωνία	76	9 (6,1%)
Σταυρούπολη	77,2	19 (7,3%)
Νεάπολη	76,5	4 (4,1%)

Οι παραπάνω πίνακες προέκυψαν από μετρήσεις της στάθμης του θορύβου για το κάθε όχημα χωριστά. Παρατηρούμε ανά δρόμο την μέση τιμή του θορύβου καθώς και τον αριθμό και το ποσοστό των οχημάτων που υπερβαίνουν το όριο των 84 dB.

Σημείωση: Σύμφωνα με την Ε.Ε., το όριο της στάθμης του θορύβου των οχημάτων είναι 84 dB.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Τακτικότεροι και αυστηρότεροι έλεγχοι των οχημάτων
- Ενεργοποίηση κάρτας καυσαερίων
- Βελτίωση ποιότητας καυσίμων
- Αύξηση μονόδρομων
- Νέος σχεδιασμός κυκλοφοριακού
- Απαγόρευση κυκλοφορίας σε συγκεκριμένες οδούς για επιβαρημένες περιόδους του έτους
- Εκστρατείες ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης πολιτών
- Δημιουργία Κέντρου Τεκμηρίωσης για τήρηση ή ανάλυση στοιχείων.

Φωτογραφική μαρτυρία (οι γριές που δεν περπάτησαν στη φωτιά)

Ινώ Ιωαννίδου, Λενιώ Μπαρτζιώτη

Την άνοιξη του 1970 μια παρέα από την Αθήνα ξεκινά για την Αγία Ελένη Σερρών με σκοπό να παρακολουθήσει από κοντά την πυροβασία.

Οι καιροί που περνάγαμε τότε προσφέρονταν στην αναζήτηση γεγονότων που ξεπερνούν τα όρια της λογικής. Το υπερφυσικό.

Οι κάτοικοι της Αγίας Ελένης είναι Θρακιώτες, πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία. Όλοι από το χωριό Κωστί, κέντρο της εθιμικής εκδήλωσης των Αναστεναριών. Έρχονται στην Μακεδονία με την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923. Έρχονται, κουβαλώντας τα ελάχιστα υπάρχοντά τους και παίρνουν μαζί τις άγιες εικόνες, όσες μπόρεσαν, παρηγοριά και στήριγμα στην καινούργια ζωή τους.

Φτάνουμε στο χωριό κατά το μεσημέρι, 20 Μαΐου, παραμονή Κωνσταντίνου και Ελένης. Αναζητάμε το Κονάκι, το σπίτι του Αρχιαναστενάρη Γιαβάση. Ανεβαίνουμε τις σκάλες, μπαίνουμε στο μεγάλο δωμάτιο. Μια γωνιά του, σαν ιερό εκκλησιάς, με τις εικόνες, τις «Χάρες», το κρεμασμένο καντήλι, τάματα, καντηλέρια. Κρεμασμένα «Αμανέτια» τα κόκκινα μαντήλια, σχεδόν ιερά, που τα κρατούν σε στιγμές μύησης. Κάτω από το τραπέζι τα μουσικά όργανα (νταούλι, λύρα) που οι ήχοι τους δεν παύουν να συνοδεύουν κάθε στιγμή της μύησης, ακόμα και όλη τη νύχτα.

Γύρω στους πάγκους, καθισμένες μαυροφόρες γυναίκες. Λίγοι άντρες, ελάχιστοι επισκέπτες που έχουν την άδεια του Αρχιαναστενάρη, όπως εμείς. Μέχρι το σούρουπο μπαινοβγαίνουν παιδιά, γυναίκες και άντρες, νέα αρραβωνιασμένα ζευγάρια από τα γύρω χωριά, για να τους ευλογήσει ο Αρχιαναστενάρης.

Το φως λιγοστό, όσο μπαίνει από τα παράθυρα, τα αναμμένα κεριά, τα καντήλια, κάποιες λάμπες. Έξω το σκοτάδι πέφτει. Μέσα όλοι καθιστοί, αυτοσυγκεντρωμένοι. Μια περίεργη ησυχία απλώνεται. Ο Αρχιαναστενάρης προσεύχεται στις εικόνες. Με ένα νεύμα του η μουσική μπαίνει σιγά-σιγά, πρώτα με το νταούλι και ο ρυθμός και ο ήχος ολοένα ανεβαίνουν.

Οι ακίνητες μαύρες φιγούρες αναδεύονται. Υψώνουν δεητικά τα χέρια προς την μεριά του ιερού προσδοκώντας να τους «πιάσει» ο Άγιος. Σηκώνονται, βγάζουν μικρούς αναστεναγμούς, πλησιάζουν τον Αρχιαναστενάρη, παίρνουν από τα χέρια του τα ευλογημένα κόκκινα αμανέτια.

Εκστασιασμένες πια αρχίζουν με μικρά χορευτικά βήματα να σχηματίζουν κύκλους κρατώντας τεντωμένο το μαντήλι στα χέρια. Βγάζουν πικρές κραυγές. Ο ήχος του νταουλιού γίνεται εκκωφαντικός.

Κάθονται, σηκώνονται, οι αναστεναγμοί και οι κραυγές μεγαλώνουν. Κάποια από αυτές, στην υπέρτατη ευδαιμονία του εκστασιασμού της, πέφτει ανάσκελα στην μέση του Κονακιού τρέμοντας. Ο Αρχιαναστενάρης την πλησιάζει, την ηρεμεί ακουμπώντας την παλάμη του στο μέτωπό της.

Εμείς άφωνες, νιώθουμε έτοιμες σχεδόν να πάρουμε τα αμανέτια και να γίνουμε ένα μαζί τους. Το κλικ της μηχανής γι' αυτό το βράδυ σταματά. Ο χορός αυτός μέσα στο Κονάκι, μονότονος, συγκλονιστικός, διαρκεί μέχρι σχεδόν τις πρωινές ώρες.

Η καινούργια μέρα ανεβαίνει. Πρέπει να συνεχίσουν οι προετοιμασίες για την μεγάλη στιγμή της φωτιάς. Όμως λείπει κάτι βασικό, οι εικόνες του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, που έπρεπε κιόλας από χτες να είναι στο Κονάκι. Οι εικόνες που χωρίς αυτές στα χέρια δεν μπορούν να πατήσουν στην θράκα της φωτιάς.

Όλο τον χρόνο οι εικόνες βρίσκονται μέσα στην εκκλησιά τους. Αυτή την χρονιά, λίγο καιρό πριν, ένα κλειστό φορτηγό με ρασοφόρους τις έκλεψε. Υποψιάζονται ποιοι είναι οι υπαίτιοι. Καταφεύγουν στην δικαιοσύνη. Βγαίνει η απόφαση ότι είναι δικές τους και πρέπει να γυρίσουν σ' αυτούς. Μα μέχρι το πρωί της 21ης Μαΐου δεν τους τις έχουν δώσει (αντιζηλίες; Πιθανόν). Πιστεύουν ότι μέχρι το απόγευμα θα τις έχουν και προχωρούν στις προετοιμασίες. Ξεκινούν για ν' αγοράσουν το ζώο της θυσίας στο διπλανό χωριό. Τα όργανα μαζί. Τα λεφτά του ταμείου είναι λίγα για την αγορά ταύρου, έτσι αποφασίζεται η αγορά πρόβατου, μαύρου οπωσδήποτε. Το στολίζει ο Γιαβάσης με κόκκινη κορδέλα και λουλούδια. Δεμένο με σκοινί στο λαιμό το οδηγούν σε πομπή. Τα όργανα παίζουν.

Το φέρνουν πίσω από την εκκλησιά τους. Κατεβαίνουν, παίρνουν αγίασμα από την πηγή που βρίσκεται κάτω, το ραντίζουν. Το οδηγούν μπροστά στο λάκκο της θυσίας. Εκεί με τ' αμανέτι διπλωμένο στα χέρια το θυμιάζουν.

Ο Γιαβάσης το ευλογεί και επακολουθεί η σφαγή. (...) Η μουσική παίζει. Οι εικόνες δεν έχουν επιστρέψει ακόμα. Οι χωριανοί στοιβάζουν τα ξύλα για την φωτιά στην πλατεία του χωριού. Βάζουν καρέκλες γύρω.

Η μουσική έχει σωπάσει. Οι Αναστενάρισσες μαζεμένες γύρω από το Κονάκι, ψυχικά προετοιμασμένες για την πυροβασία, περιμένουν να δώσει ο Αρχιαναστενάρης την εντολή για το άναμμα της φωτιάς. Η ώρα περνά. Ο Γιαβάσης ανησυχεί. Στέλνει ανθρώπους στην Μητρόπολη των Σερρών για τις εικόνες. Ο ήλιος κατεβαίνει. Στέλνει δεύτερη πρεσβεία.

Μάταια. Οι εικόνες δεν γυρίζουν. Ο κόσμος αναστατώνεται. Ο Γιαβάσης πικραμένος κλείνεται στο Κονάκι για ν' αποφασίσει αν πρέπει ν' ανάψει η φωτιά. Αρχίζει να νυχτώνει. Ο Γιαβάσης βγαίνει στο χαγιάτι του σπιτιού βουρκωμένος. Λέει: «Δεν μας δώσαν τις εικόνες. Δεν θα περπατήσουμε στη φωτιά. Εδώ τελειώνει η τελετή».

Ο κόσμος βουβός γυρνά στα σπίτια του. Το χωριό ερημώνει. Η φωτιά δεν άναψε. Κανείς δεν περπάτησε εκείνο τον χρόνο.

Δέκα χρόνια μετά τίποτα δεν είναι ίδιο στην Αγία Ελένη. Ο Γιαβάσης δεν ζει πια. Πολλά από τα παλιά πρόσωπα δεν υπάρχουν. Σαν τα καινούργια καφενεία, ένα μπετονένιο κτίσμα με μεγάλες τζαμαρίες είναι τώρα το καινούργιο Κονάκι. Μπορεί αλήθεια εκεί μέσα να νιώσει κανείς την ίδια μυστηριακή ατμόσφαιρα του σπιτιού του Γιαβάση;

Σίγουρα μια φωτιά θ' ανάψει. Σίγουρα κάποιοι θα περπατήσουν στη φωτιά. Οι καιροί αλλάζουν. Οι τουρίστες πληθαίνουν...

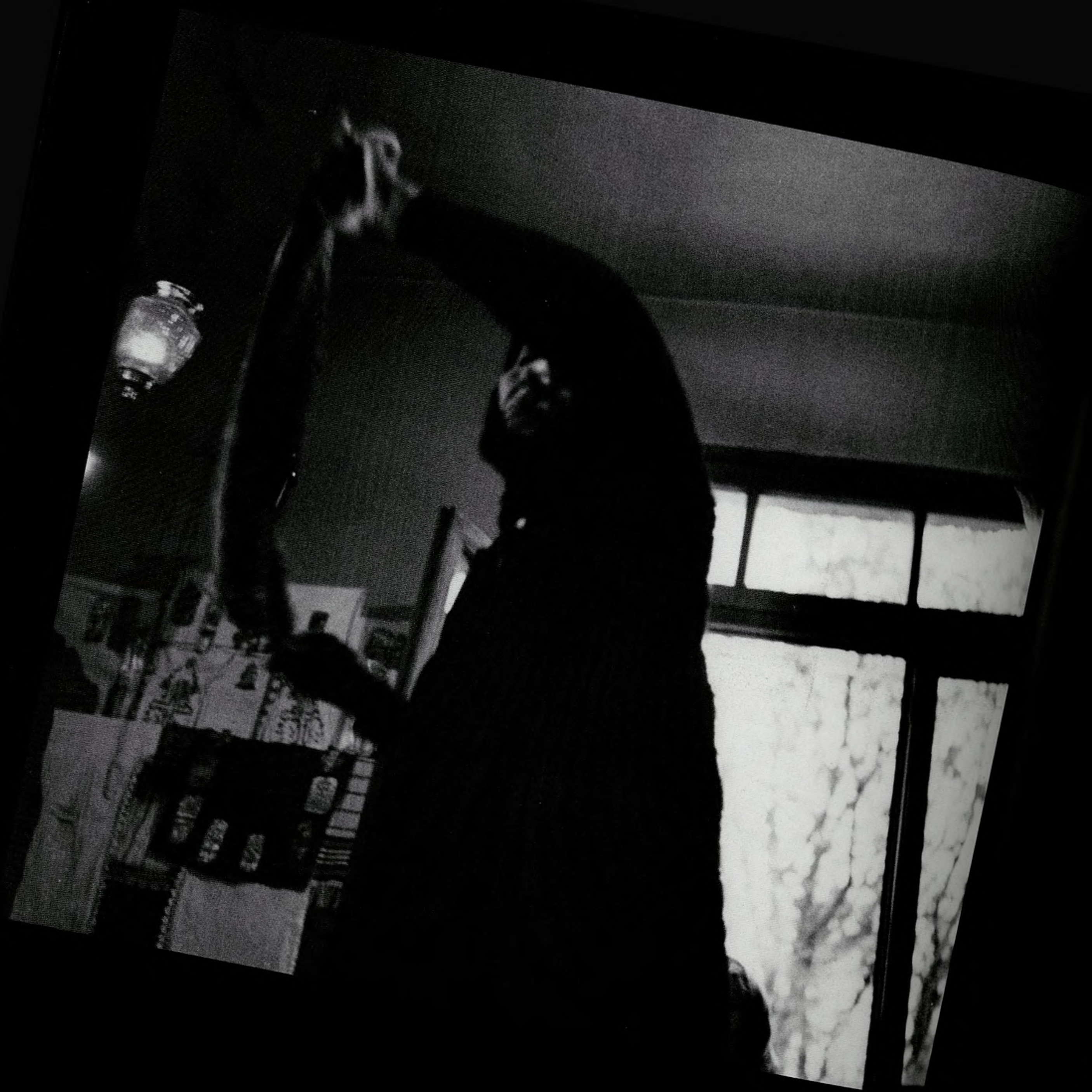

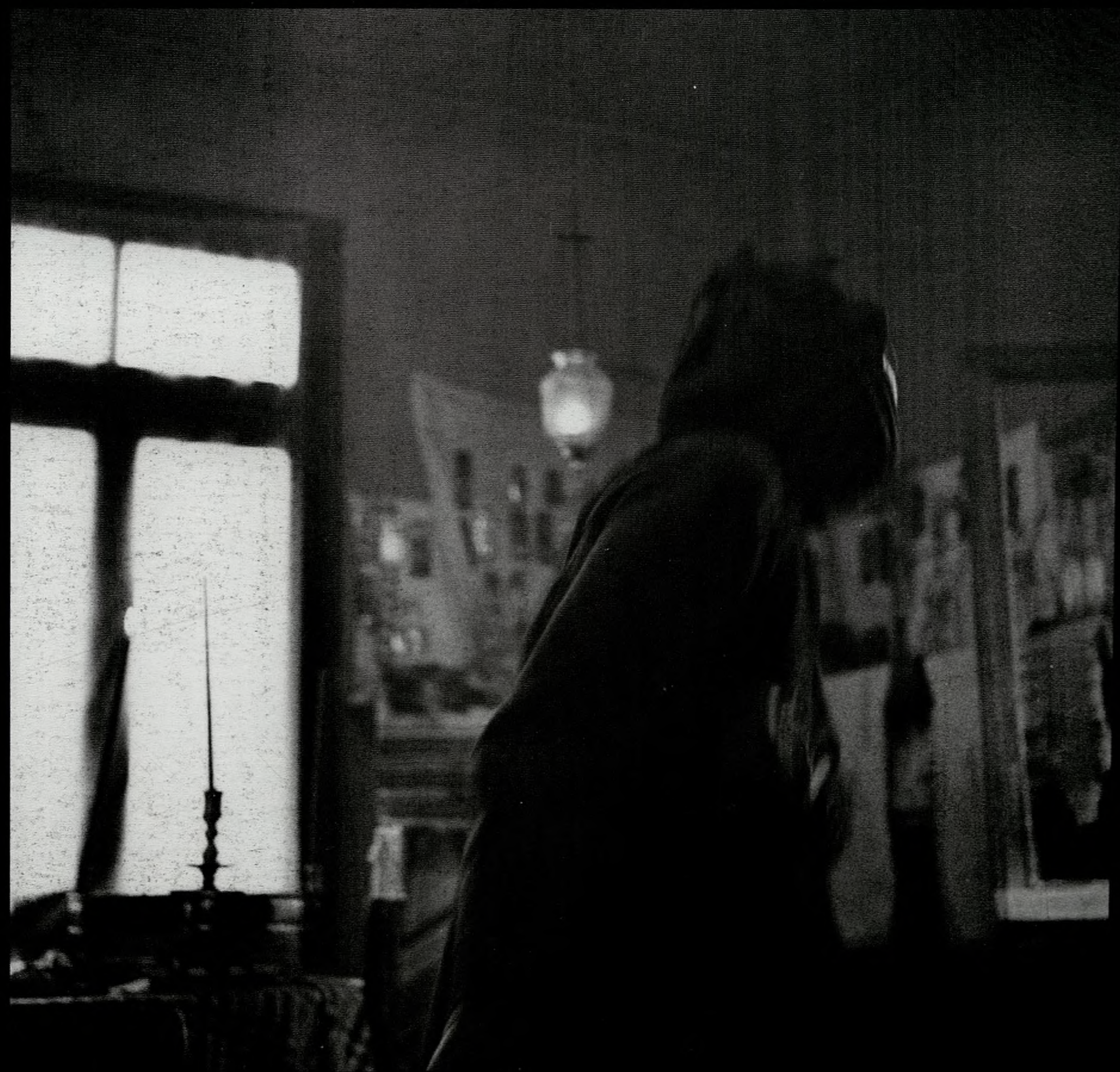

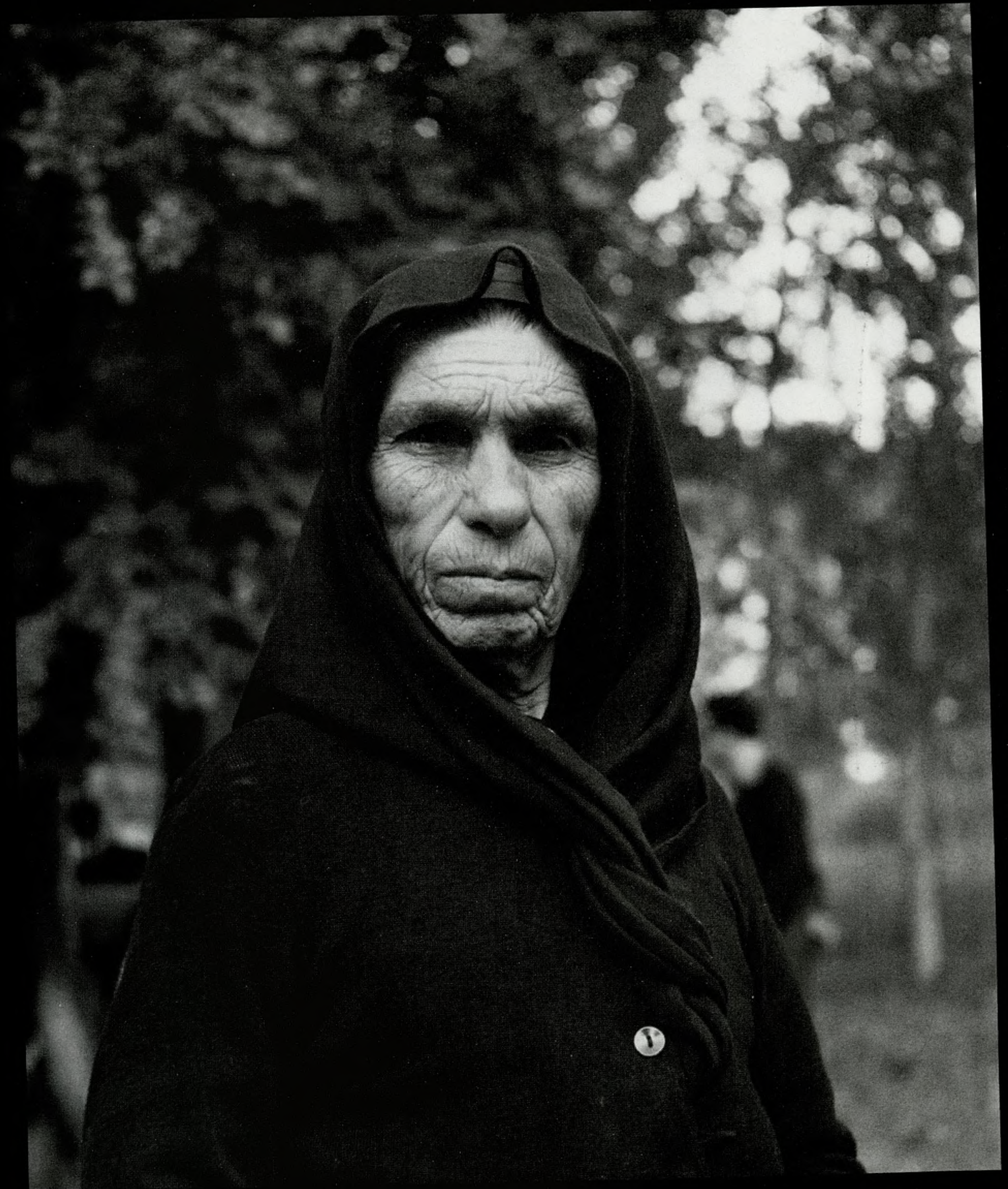

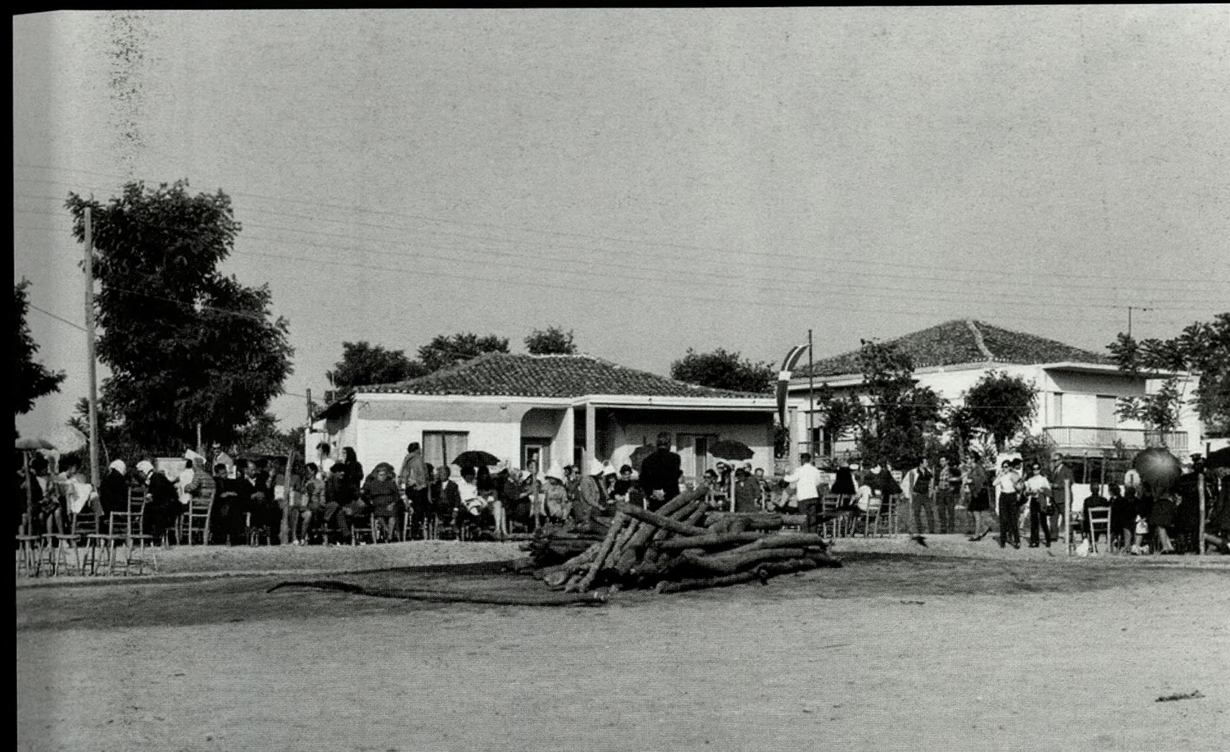

Το παρόν σαν ιστορία

Λογοτεχνικό περιοδικό «Νέα Πορεία»

Συνέντευξη του Τηλέμαχου Αλαβέρα στον Γιάννη Θ. Κεσσόπουλο

Τα πενήντα χρόνια κυκλοφορίας συμπληρώνει το λογοτεχνικό περιοδικό «Νέα Πορεία». Εκδότης, σχεδόν όλα αυτά τα χρόνια, ο Τηλέμαχος Αλαβέρας. Τον συναντήσαμε στο γραφείο του, στην οδό Βενιζέλου 14, στον πρώτο όροφο. Ένα κτίριο που σε γυρνά πίσω, στο παρελθόν, όταν ο 29χρονος τότε νεαρός λογοτέχνης συνέδεσε τη ζωή του με τη «Νέα Πορεία».

Κύριε Αλαβέρα, τι μέλλον έχει ένα μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό στην σημερινή εποχή;

Η εποχή δεν «σηκώνει» μηνιαία λογοτεχνικά, τα περισσότερα είναι διμηνιαία και τριμηνιαία.

Γιατί συμβαίνει αυτό;

Διότι, ενώ αυξήθηκε το αναγνωστικό κοινό της λογοτεχνίας, συρρικνώθηκε αντίστοιχα η κυκλοφορία των λογοτεχνικών περιοδικών, τα οποία κατά βάση ήταν ο χώρος έκφρασης των λογοτεχνών, παλαιότερα. Ένας νέος συγγραφέας έπρεπε να πρωτοδημοσιεύσει στα λογοτεχνικά περιοδικά. Αυτό δεν σημαίνει ότι και σήμερα, τουλάχιστον τα σωστά περιοδικά, δεν έχουν το κοινό τους. Ωστόσο, σήμερα η πρώτη φιλοδοξία των νέων συγγραφέων είναι να βγουν στην τηλεόραση ή τα άλλα τρέχοντα μέσα. Δεν νομίζω ότι αποδίδει πραγματικά στην τέχνη, αλλά αυτή είναι η εποχή μας. Φυσικά, δεν είμαι από εκείνους που επαγγέλλονται την πτώση του καλλιτεχνικού status με την ύπαρξη των νέων μέσων. Πέρα απ' όλα αυτά η ταχύτητα που εξυπηρετεί η όποια πληροφόρηση από τα μαζικά μέσα αποτέλεσε βασικό παράγοντα της συρρίκνωσης.

«Νέα Πορεία»: ο τίτλος του περιοδικού πώς προέκυψε;

Ο τίτλος δεν επελέγη από μένα. Ο τίτλος επιλέχθηκε από τον Χρήστο Ντάλια, ο οποίος ήταν ιδρυτής του περιοδικού, εγώ ήμουν επιμελητής της έκδοσης. Εκείνος επέλεξε τον λογότυπο. Δεν θα επέλεγα αυτό τον τίτλο για ένα καινούργιο περιοδικό, με το οποίο μάλιστα θα ήθελα να αλλάξω πολλά, αλλά δεν έχει σημασία, τον πορεύτηκα...

Ο ιδρυτής ήθελε να σηματοδοτήσει κάτι σε σχέση με τη λογοτεχνία, γι' αυτό επέλεξε αυτό τον τίτλο;

Ο Χρήστος Ντάλιας -ψευδώνυμο του Χρήστου Μαλάκη, μηχανολόγου-μηχανικού, διευθυντή Βιομηχανίας του τότε υπουργείου Βορείου Ελλάδος- θέλησε προφανώς να δηλώσει ότι ξεκινούσε μια άλλη, καινούργια πορεία, σε σύγκριση με την προηγούμενη, προσωπική του ίσως στα λογοτεχνικά. Αλλά ας πάμε λίγο πιο πίσω, στο έτος 1954, για να δούμε όλη την πορεία γέννησης της «Νέας Πορείας». Ο Ντάλιας, αρχισυντάκτης του περιοδικού «Μορφές» (που εκδόθηκε σε δύο περιόδους: πρώτα στο μεσοπόλεμο με διευθυντή τον Βασίλη Δεδούση και αμέσως μετά τον πόλεμο, αρχές του 1946), συνέχισε σε δεύτερη περίοδο την έκδοση του με συνεργάτη τον Χρή-

ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΑΛΙΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΜΑΡΤΙΟΣ 1955 - ΤΕΥΧΟΣ 1

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ — ΗΛΙΑΣ Π. ΚΑΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ — Γ. Θ. ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΣ — ΓΙΩΡΓΟΣ Ξ. ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ — ΡΑΦΑΕΛ ΑΛΜΠΕΡΤΙ — ΤΑΚΗΣ ΒΑΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ — ΝΙΚΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ — ΣΑΡΑΝΤΟΣ ΠΑΥΛΕΑΣ — ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ — ΑΝΘΟΣ ΠΩΓΩΝΙΤΗΣ — ΙΑΣΩΝ ΒΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΣ — ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΩΓΡΑΦΑΚΗΣ — ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ — ΜΠΑΜΠΗΣ ΝΙΝΤΑΣ — ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΡΦΗΣ — ΤΑΚΗΣ ΓΚΟΣΙΟΠΟΥΛΟΣ

Με την κοπέλα του σπιτιού στην παραλία κοντά στο Λευκό Πύργο

στο Ντάλια, ο οποίος ήταν σημαίνον στέλεχος της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης και είχε την δυνατότητα να το κάνει πιο γνωστό στον κόσμο, να μπορεί να έχει κάποιες διαφημίσεις ακόμα. Ο διευθυντής του περιοδικού, ο Βασίλης Δεδούσης, είχε αποχωρήσει από τη Θεσσαλονίκη, μετοίκησε στην Αθήνα και συμφωνήθηκε ανάμεσα στους δύο να συνεχίσει την έκδοση πλέον των «Μορφών» εν Θεσσαλονίκη ο Χρήστος Ντάλιας, με αρχισυντάκτη εμένα, μια και εγώ, προς τα τέλη της έκδοσης των «Μορφών», δηλαδή τα τέλη του 1953, είχα ασχοληθεί με την ύλη του περιοδικού. Μας την είχε αναθέσει ο Δεδούσης σε μένα και τον Πεντζίκη. Ο Δεδούσης ήταν φιλόλογος, γυμνασιάρχης και λογοτέχνης. Ήταν Πελοποννήσιος. Υπήρξε συμφωνία συνεργασίας μεταξύ αντιτιθεμένων μέχρι τότε λογοτεχνικών ομάδων μετά την αποχώρηση του Δεδούση να συνεχιστεί η έκδοση των «Μορφών» με διευθυντή πλέον τον Ντάλια και υπεύθυνο έκδοσης κ.λπ. εμένα. Εκείνη την εποχή εργαζόμουν εκτός Θεσσαλονίκης και προσπαθούσα μέσα σε τέτοιες συνθήκες να επανεκδώσω το περιοδικό ως πρώτο τεύχος της τρίτης περιόδου. Ξαφνικά δέχομαι ένα τηλεφώνημα από τον Ντάλια που μου λέει ότι αποφάσισε να σταματήσει η έκδοση. Ήδη είχε εκτυπωθεί το πρώτο τεύχος, εκτός από το εξώφυλλο, με ένα άρθρο όπου εξηγούσαμε γιατί το επανεκδίδουμε. Εκπροσωπούσα σύγκλιση διαφορών ακόμα, ανάμεσα στους παλαιότερους και τους νεότερους, ανάμεσα στους νεότροπους, που ήταν οι λεγόμενοι της σχολής της Θεσσαλονίκης, τους παραδοσιακούς αλλά και τους πολύ νεότερους. Κάπως έτσι ήταν τα πράγματα... και γι' αυτό επέλεξαν οι άμεσα ενδιαφερόμενοι εμένα ως τον νεότερο και ως το κέντρο σύγκλισης αυτών των διαφορών. Ο Ντάλιας, λοιπόν, μου είπε στο τηλεφώνημα ότι σταματάει η έκδοση, θα πληρωθεί ο τυπογράφος -τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Σφακιανάκη» τότε- και θα ξανατυπωθεί με νέο τίτλο, τον οποίο ήδη επέλεξε και κατέθεσε στο υπουργείο. Όταν το άκουσα, βέβαια, δεν μου άρεσε, γιατί είχα άλλες απόψεις πάνω σ' αυτά. Το σκέφτηκα, συζήτησα με φίλους της ηλικίας μου, καταλήξαμε στο «θα το παλέψουμε». Έτσι αποφάσισα να συμφωνήσω, διατηρήθηκε η ύλη, γράφτηκε ένα άλλο προγραμματικό σημείωμα και κυκλοφόρησε πλέον η «Νέα Πορεία» την 1η Μαρτίου 1955.

Μαθητής 4ης Δημοτικού

Εκείνα τα χρόνια, που οι συνθήκες ήταν κάπως δυσκολότερες, πώς ήταν τα περιοδικά;

Μπορεί οι συνθήκες να ήταν πιο δύσκολες, αλλά υπήρχε μια ορμή πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι σήμερα. Υπήρχε χώρος ανάπτυξης. Για τη Θεσσαλονίκη ήταν τότε το μόνο περιοδικό. Στην Αθήνα κυκλοφορούσε η «Νέα Εστία», η οποία είναι το παλιότερο λογοτεχνικό περιοδικό. Σχεδόν μαζί με τη «Νέα Πορεία» κυκλοφόρησε η «Επιθεώρηση Τέχνης», επίσης ένα σταθμικό περιοδικό της εποχής. Η «Νέα Πορεία» κυκλοφορούσε περισσότερο στην Αθήνα. Οι περισσότεροι συνεργάτες ήταν Αθηναίοι. Ακόμα σε αυτό το πρόσφατο τεύχος της θα δείτε πολλούς Αθηναίους και από τα πιο σύγχρονα ονόματα. Στη διαδρομή της «Νέας Πορείας» θα συναντήσετε τα περισσότερα γνωστά ονόματα της ελληνικής λογοτεχνίας: Θέμελης, Δέλιος, Γιαννόπουλος, Σφακιανάκης, Κότσιρας, Σινόπουλος, Σπανδωνίδης, Δήμ. Στ. Δήμου, Παπασιώπης, Μουρέλος, Δημάκης, Παπατσώνης, Δικταίος, Θασίτης, Βαρβιτσιώτης, Βαφόπουλος, Καρέλλη, Αναγνωστάκη, Μέσκος, Αλαβέρα, Μερακλής, Πεντζίκης, Αθανασούλης, Κύρου, Στεργιόπουλος, Βιστωνίτης, τόσοι και τόσοι. Τι να πω; Και για όσους πρωτοδημοσίευσαν και πρωτοδημοσιεύουν;

Εφηβική ηλικία, Κατοχή

Διαβάζω στο editorial του πρώτου τεύχους, ότι «έχει περάσει ο καιρός της μονομέρειας»...

Αυτό οφείλεται στις παλιότερες σχέσεις και αντιδικίες μεταξύ των λεγομένων παραδοσιακών και των νεότροπων λογοτεχνών της γενιάς του μεσοπολέμου. Ήταν δύο παρέες. Εντοπίζεται στη λεγόμενη γενιά του '30. Η «Νέα Πορεία» ερχόταν ως ένα περιοδικό που θα γεφύρωνε αυτές τις διαφορές, κάτι που έγινε άλλωστε. Ώσπου με τον καιρό άλλαξαν πολλά, για να διαμορφωθεί αυτό το σημερινό πρόσωπο του περιοδικού. Έτσι είναι, μέσα στα χρόνια οι πορείες...

Σήμερα υπάρχει μονομέρεια και τι είδους είναι αυτή;

Δεν νομίζω ότι σήμερα υπάρχει μονομέρεια. Σήμερα υπάρχει ένας πλουραλισμός γενικότερος, κάτι που επισημαινόταν από το 1950 και μετά, καθώς σε τοποθετήσεις μιλούσαν οι ίδιοι οι παλαιότεροι για «πλειάδες». Είναι ανάγκη πλέον οι άνθρωποι να ενεργούν ομαδικά, παρ' ότι αυτό βλάπτει ασύστολα την ελευθερία του ατόμου και φυσικά του πνευματικού ανθρώπου.

Η πολιτική κατάσταση εκείνης της εποχής επηρέαζε το περιοδικό;

Όχι. Στο περιοδικό αυτό -νομίζω ότι γι' αυτό επέζησε άλλωστε- ποτέ δεν αναμίχθηκαν (το προσδιορίζω) τα κομματικά, ούτε από τους συντελεστές ούτε από κανέναν. Άνθρωποι από όλες τις κοινωνικοπολιτικές αποχρώσεις συνεργάστηκαν με τη «Νέα Πορεία». Πουθενά δεν έκλεινε η πόρτα... Και δεν κλείνει... Στην εποχή της χούντας, με μαύρη λογοκρισία, επιμείναμε και χωρίς τη βασική στήλη των σχολίων του περιοδικού συνεχίσαμε την έκδοση, κάπως αραιότερα βέβαια, αλλά δεν διακό-

Τηλέμαχος Αλαβέρας - Χρήστος Ντάλιας, Τσιμισκή, ζαχαροπλαστείο Φλόκα 1956

ψαμε. Όσοι διέκοψαν επανήλθαν ύστερα από 2-3 χρόνια. Η χούντα παρέμεινε εφτά ολόκληρα χρόνια.

Αυτό είναι το δικό σας γραφείο;

Ναι, το προσωπικό μου γραφείο, από το 1968.

Η έδρα της «Νέας Πορείας» πού ήταν;

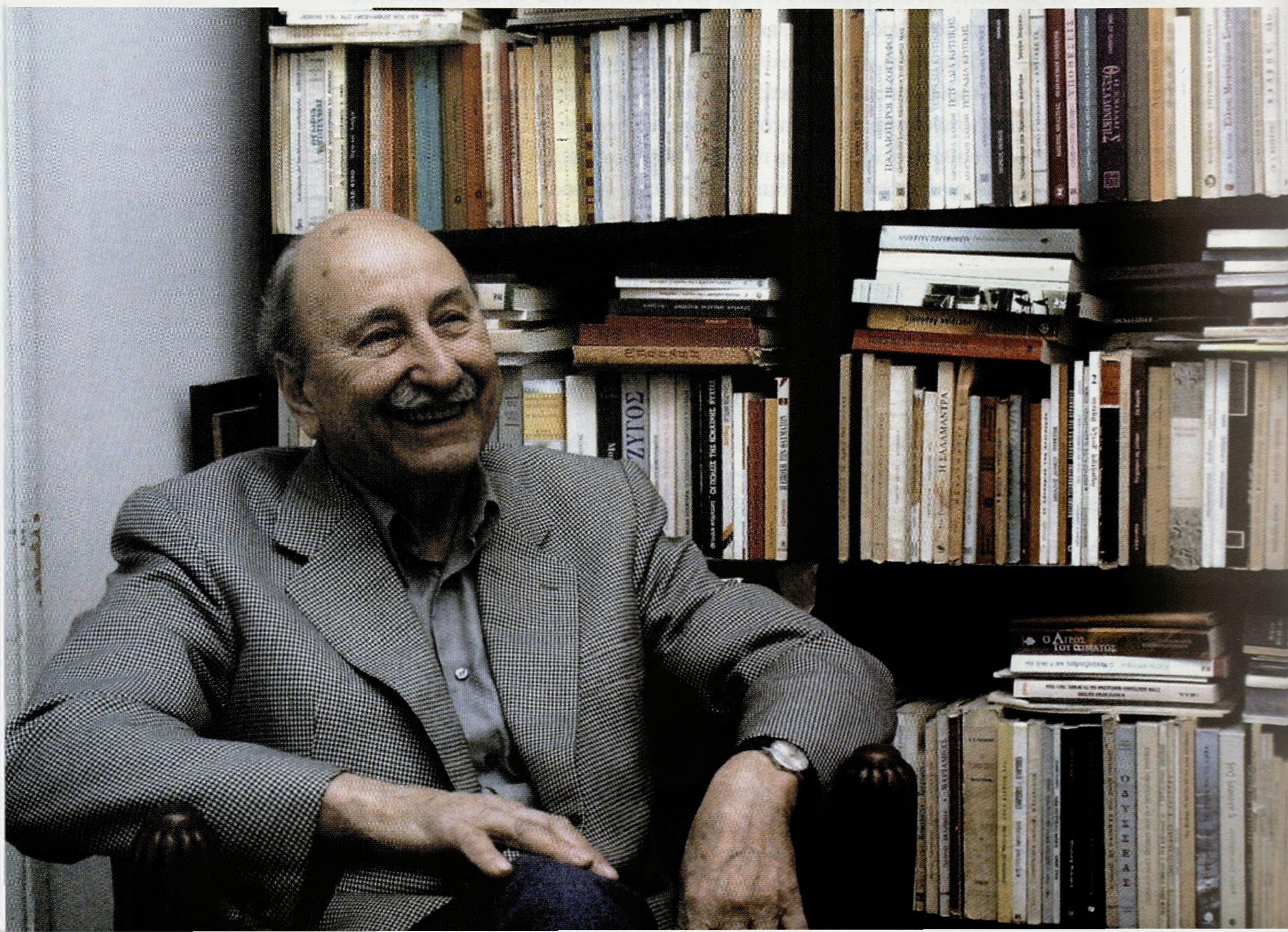
Τον πρώτο χρόνο ήταν στο σπίτι του Ντάλια, στην Προξένου Κορομηλά, κοντά στο παλιό αμερικάνικο προξενείο. Στη συνέχεια ήταν στο δικό μου σπίτι, στην πλατεία Δικαστηρίων, μετά στην Εγνατία και από το 1968 εδώ. Δηλαδή, 36 χρόνια Βενιζέλου 14.

Επαγγελματικά, ποια η ασχολία σας;

Επιμελητής εκδόσεων. Τότε ασχολιόμουν και με τη δημοσιογραφία, αλλά είχα και έναν συνεταιρισμό με τον αδελφό μου σε ηλεκτρολογικά.

Είχατε εργαστεί στο συγκρότημα Βελλίδη, στις εφημερίδες «Μακεδονία» και «Θεσσαλονίκη».

Στα φοιτητικά μου χρόνια στη «Μακεδονία» και μετέπειτα, το 1963, στη «Θεσσαλονίκη», είχα μια εβδομαδιαία φιλολογική σελίδα. Να θυμηθώ με τη «Θεσσαλονίκη» ότι το 1965-1966 οργάνωσα πανελλήνιο λογοτεχνικό διαγωνισμό μυθιστορήματος με παχυλό βραβείο, ο οποίος είχε σημειώσει μεγάλη επιτυχία. Η προσφορά του Βελλίδη ήταν αφειδώλευτη, όπως και η συμμετοχή των συναγωνισθέντων. Νομίζω ότι δεν ξανάγινε τέτοιος διαγωνισμός μυθιστορήματος από ελληνική εφημερίδα. Της «Καθημερινής», αν σωστά θυμάμαι, ήταν διηγήματος. Ακόμα συνεργάστηκα και με τις εφημερίδες «Ελληνικός Βορράς» και «Εσπερινή ώρα» σε θέματα λογοτεχνικά.

Πού εντοπίζετε το «σημερινό συγγραφικό πρόβλημα» στο πρόσφατο βιβλίο σας που κυκλοφορεί σε δεύτερη έκδοση;

Η λογοτεχνία δεν είναι χρήση απλών συναισθημάτων και απλών εμπειριών, αλλά είναι και δουλειά και καλλιέργεια. Και η καλλιέργεια έρχεται όταν ζεις την ίδια την εποχή σου, βγαίνει μέσα απ' αυτήν. Στις αρχές του 1960, που δημοσιεύτηκε το δοκίμιο, η τεχνολογική πρόοδος και οι ανάγκες προσαρμογής σε καινούργιες σταθερές έρχονταν στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος. Εν πάση περιπτώσει, νομίζω ότι το θέμα έχει ενδιαφέρον και σήμερα, γι' αυτό το λόγο επανεκδόθηκε με τη συμπλήρωση νεότερων απόψεων, τις όποιες διατύπωσα και επεξεργάστηκα μέσα στα χρόνια.

Είναι άλλο πράγμα η λογοτεχνία και άλλο η δημοσιογραφία. Πράγματι, στο βιβλίο θα βρείτε άρθρο που αναφέρεται στη σχέση λογοτεχνίας - δημοσιογραφίας. Η πιο προσεγγίσιμη σχέση δημοσιογραφίας και λογοτεχνίας εντοπίζεται στο χρονογράφημα. Σήμερα κυκλοφορεί ο όρος δημοσιογραφική λογοτεχνία, ως εκμεταλλεύσιμο είδος.

Ποια είναι η άποψή σας για την πολιτική βιβλίου του υπουργείου Πολιτισμού τα τελευταία χρόνια;

Το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου μέχρι τώρα εξυπηρέτησε προσωπικά συμφέροντα, έχουν προβληθεί συγκεκριμένοι συγγραφείς, εκδότες, συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Θα μου πείτε ότι αυτό θα μπορούσε να αποφευχθεί; Δεν ξέρω. Δεν ξέρω ποια ήταν η βούληση. Εξαρτάται από την πολιτική βούληση. Αυτή την ώρα διακρίνεται προσπάθεια αλλαγής πλεύσης.

Η Ελλάδα βγήκε στο εξωτερικό, προβλήθηκε ένα μέρος έστω της λογοτεχνίας της. Αυτές οι τακτικές βοηθούν το σύνολο;

Είναι πολύ σοβαρό θέμα και πρόβλημα, όχι φυσικά άλυτο...

Η λογοτεχνία έχει ανάγκη από φορείς όπως το ΕΚΕΒΙ, έχει ανάγκη προωθητικούς φορείς για να διαδοθεί, για να αυξηθεί η αναγνωσιμότητα ή όχι;

Ειλικρινά, δεν μπορώ να απαντήσω κάθετα. Νομίζω ότι η προώθηση του βιβλίου είναι καθαρά θέμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας, για μια γλώσσα όμως όπως η δική μας η βοήθεια του Κράτους είναι πολύ χρήσιμη, γι' αυτό πιστεύω, αν ακολουθηθεί σωστή πολιτική από το ΕΚΕΒΙ, θα έχουμε αποτέλεσμα.

Σήμερα υπάρχουν σημαντικοί λογοτέχνες στη Θεσσαλονίκη;

Η καταξίωση της λογοτεχνίας της Θεσσαλονίκης είναι πολύ παλιά, δεν είναι κάτι σημερινό. Σκεφτείτε ότι στην Ελλάδα οι Θεσσαλονικείς πρωτόφεραν Κάφκα, Μούζιλ, Τρακλ, Μπασλάρ, Σταρομπίνσκι, Κάσνερ κ.λπ., κ.λπ., όταν η Αθήνα δεν είχε φτάσει στα σημερινά επίπεδα, κι ως το 1960 και 1970 ακόμη η Θεσσαλονίκη αιμοδοτούσε τη λογοτεχνία μας όχι μόνο σε προσεγγίσεις με την ξένη. Βέβαια, οι όροι έχουν αντιστραφεί σήμερα.

Πώς είναι να είσαι ο ίδιος λογοτέχνης και εκδότης λογοτεχνικού περιοδικού;

Να σας πω. Όταν ενδιαφέρεσαι και για τους άλλους, όταν έχεις αυτό τον χαρακτήρα, δεν σκέφτεσαι το προσωπικό κόστος. Θέμα επιλογής, θα πείτε; Μπορούσα, ασφαλώς, μέσα σ' αυτά τα πενήντα χρόνια της «Νέας Πορείας» και των άλλων παράλληλων ενασχολήσεών μου με «τα κοινά» των λογοτεχνών να είχα εκδώσει ακόμα τρία τέσσερα μυθιστορήματα και άλλα βιβλία, σύμφωνα με τις μελέτες μου, βέβαια. Δέστε, όμως, κι αυτές τις χιλιάδες σελίδες τυπωμένου χαρτιού της «Νέας Πορείας» που προέρχονται από μόχθο ανθρώπων με ποιότητα και προσφορά στα γράμματα αλλά και πρωτοεμφανιζόμενων με παλμό και όνειρα, δεν αξίζει τον κόπο; Η ανάγκη για επικοινωνία και η ζεστασιά να προσφερθείς και στον άλλο είναι που πτερώνει το βηματισμό μας στη ζωή.

Βρήκατε τον χρόνο να εκδώσετε και τα βιβλία σας...

Τα βιβλία που μέχρι τώρα κυκλοφόρησαν δεν είναι εκ του υστερήματος. Υπάρχουν κι αυτά που δεν εκδόθηκαν. Όμως η συζήτησή μας περιστράφηκε γύρω από άλλα, το περιοδικά και κάποια γενικά... Εν πάση περιπτώσει, ας πω ότι οι αφηγήσεις και οι φαντασίες μου ξετυλίγονται μέσα σ' αυτή την ίδια προαίρεση, φροντίδα, πέστε το όπως θέλετε, για τους άλλους και μέσα από αυτήν μετράνε, μαζί με το αίσθημα ευθύνης απέναντι σε όσα συμβαίνουν και όσα μέλλεται να συμβούν. Ας επαναλάβω κάτι που έχω πει και άλλοτε. Δεν μετρώ τις δεκαετίες. Είναι σαν χτες που επιχειρούσα να βγω προς τα έξω, να συναντηθώ με τους άλλους. Καλύτερο τρόπο από τον γραπτό λόγο δεν θα έβρισκα. Ο προφορικός ξεχνιέται, χάνεται. Ενώ σκέφτεσαι να πεις αυτό, μπορεί να σου βγει άλλο. Το γραπτό το ξαναβλέπεις στο κάτω κάτω. Όταν, μάλιστα, έχεις να κάνεις με μια γλώσσα όπως η δική μας, διαμορφωμένη στις χιλιετίες, νιώθεις στεριωμένος στην πολυμορφία και τον πλούτο της. Πιστεύω ότι είμαστε πολύ τυχεροί, γιατί μπορούμε και επικοινωνούμε μεταξύ μας μ' αυτή τη γλώσσα. Τι άλλο;

Αναφερθήκατε στο ενδιαφέρον σας για «τα κοινά» των λογοτεχνών. Είναι και αυτή μια από τις παλιές σας απασχολήσεις;

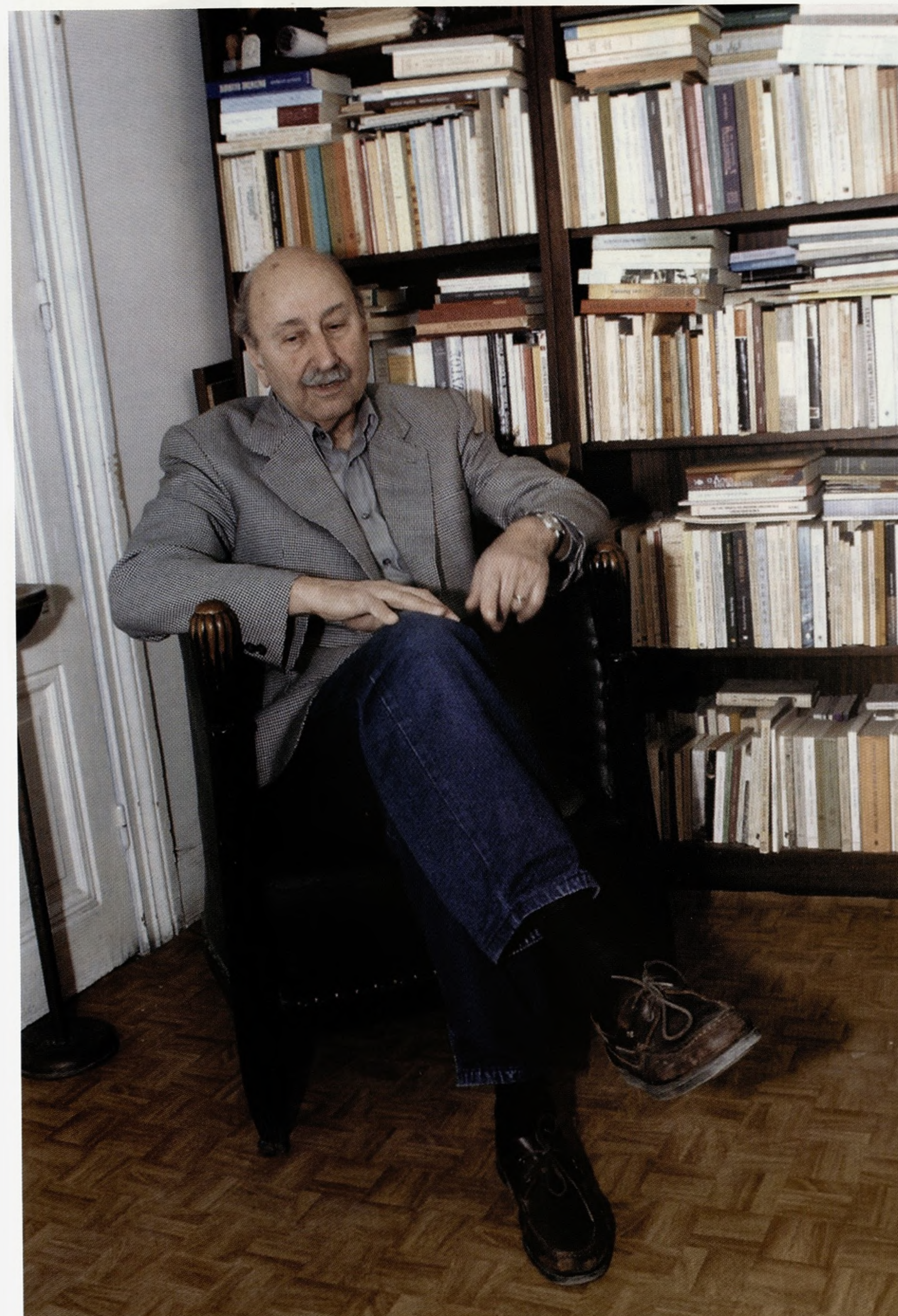
Από το 1962, όταν ιδρύσαμε την Εταιρεία Λογοτεχνών Θεσσαλονίκης.

Της οποίας σήμερα είστε πρόεδρος.

Ναι, αρκετά χρόνια, θήτευσα γενικός γραμματέας και πρόεδρος.

Μια τελευταία ερώτηση. Ποια είναι η γνώμη σας για την λογοτεχνική κριτική;

Ο χώρος της λογοτεχνίας είναι και καλός και κακός και πολύ αχάριστος, όπως οι περισσότεροι χώροι, εξάλλου...

ΔΕΚΑΧΡΟΝΑ

Νεα
ΠΟΡΕΙΑ
1955 - 1965

νεα πορεια
Λογοτεχνια
της
Θεσσαλονικης
ειδική έκδοση 'Ιούνης 1988

νεα πορεια
τριάντα χρόνια
το
προβλημα
της
κριτικης
τεύχος ειδικό 'Ιούνης 1985

νεα πορεια
Τα
τελευταια
είκοσιπεντε
χρόνια
της
νεοελληνικής
λογοτεχνίας
έκδοση
τεύχος ειδικό 'Απρίλης 1981

Νεα
ΠΟΡΕΙΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1974

νεα πορεια
Σ' αυτό το τεύχος

ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1961
ΤΕΥΧΗ 80-81
ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ:

ΝΕΑ
ΠΟΡΕΙΑ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ

ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΠΟΡΕΙΑ Νεα 1955 νεα ΠΟΡΕΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

1992

νεα πορεια

design d. grammatikos

ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΚΑΙ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΝΕΑΣ ΠΟΡΕΙΑΣ

ΒΑΦΟΠΟΥΛΕΙΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ / 1992

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Τηλέμαχος Αλαβέρας γεννήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 1926 στη Φιλιππούπολη της Ανατολικής Ρωμυλίας. Από τον επόμενο χρόνο η οικογένειά του μετανάστευσε στη Θεσσαλονίκη, όπου έκτοτε είναι μόνιμα εγκατεστημένος.

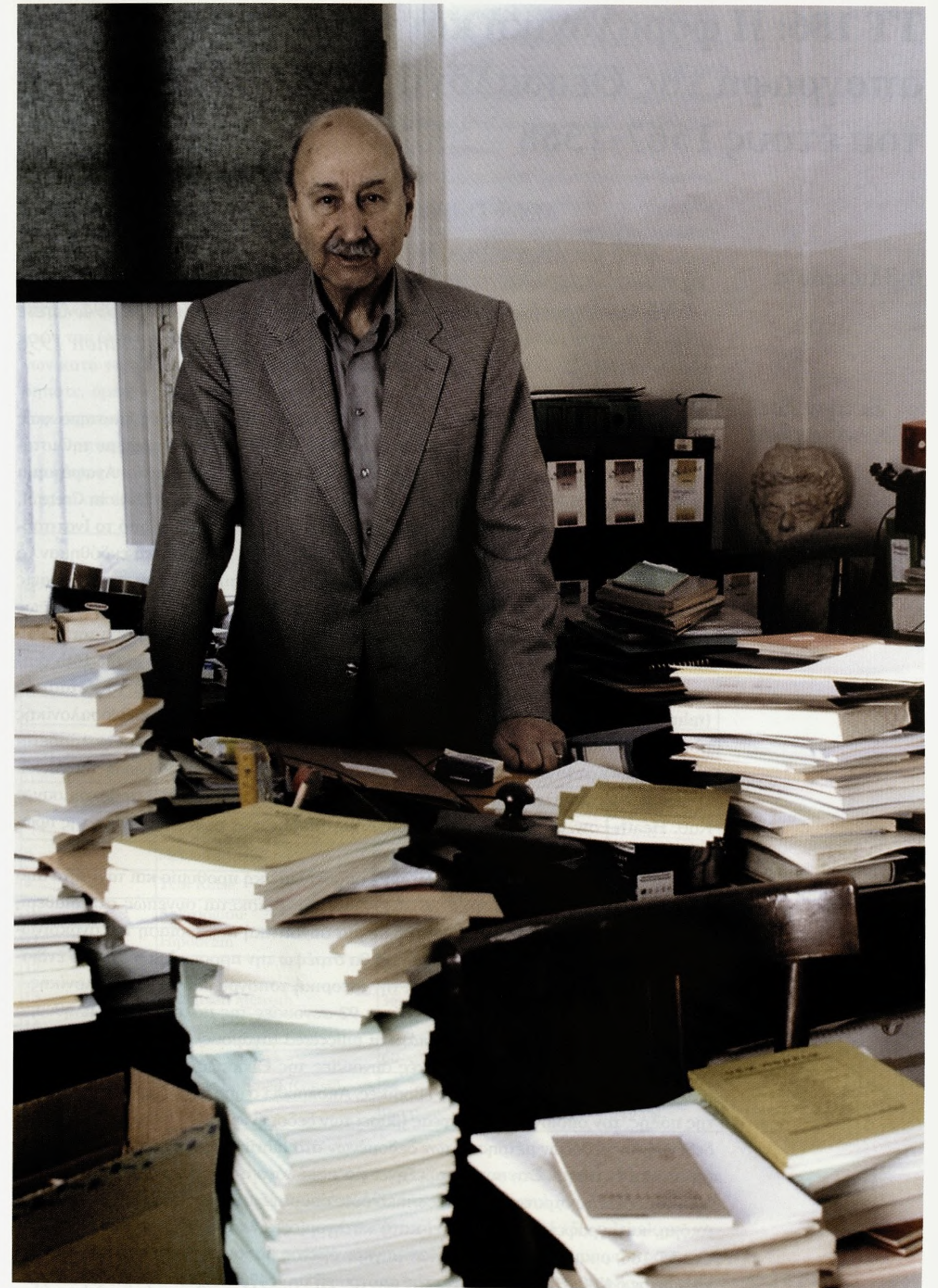
Εμφανίζεται στα γράμματα με διηγήματα και λογοτεχνικά περιοδικά από το 1946. Το 1952 εκδίδεται το πρώτο του βιβλίο «Τ' αγρίμια του άλλου δάσους» (διηγήματα). Το 1955 εκδίδει, ως μηνιαίο λογοτεχνικό, το περιοδικό «Νέα Πορεία», του οποίου η έκδοση συνεχίζεται μέχρι σήμερα ανελλιπώς. Το 1957 εκδίδεται το μυθιστόρημά του «Το ρολόγι», το 1960 η συλλογή διηγημάτων «Το μισό του φεγγαριού», το 1961 το δοκίμιο «Το σημερινό συγγραφικό πρόβλημα», το 1963 το μυθιστόρημα «Οδοστρωτήρας», το 1970 τη μελέτη «Διηγηματογράφοι της Θεσσαλονίκης», το 1971 το θεατρικό «Οι άλλοι». Στα χρόνια 1970-1971 δημοσιεύεται στον ημερήσιο Τύπο ένα σημαντικό μέρος της μελέτης του «Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Θεσσαλονίκης (1880-1955)» σε συνέχειες. Το 1976 εκδίδει τα διηγήματα «Απ' αφορμή» στα οποία απονέμεται το α΄ κρατικό βραβείο. Το 1985 εκδίδονται τα διηγήματα «Γωνίες και όψεις», στο οποίο η Ακαδημία απονέμει το βραβείο Ουράνη. Το 1987 εκδίδεται το πεζογράφημα με τίτλο «Αρχείον Αβερκίου Σβερκιάδη», ενώ το 1990 εκδίδονται τα βιβλία «Σ' ευθεία γραμμή (ταξίδι στην Πολωνία)» και «Σημειώσεις», ένας ογκώδης τόμος με βιβλιοκρισίες. Το πρώτο χάρισε το 1991 στον Αλαβέρα το κρατικό βραβείο Χρονικού - Μαρτυρίας. Το 1998 κυκλοφορεί το βιβλίο «Ως κυλιόμενος τάπης» με 16 διηγήματα και το 1999 το χρονικό «Με τον Μπαρμπαλιά». Πολλά από τα βιβλία του έχουν κάνει δεύτερες και τρίτες εκδόσεις.

Παράλληλα με τη «Νέα Πορεία» και το αμιγώς δημιουργικό συγγραφικό έργο, ασχολείται με την τακτική αρθρογραφία γύρω από πνευματικά θέματα στον ημερήσιο Τύπο, αλλά και στο ραδιόφωνο, όπου στη δεκαετία του '50 δημιούργησε δικές του εκπομπές σε εθνικό δίκτυο. Επιπλέον, η ενασχόλησή του ως λέκτορα εκδοτικών οίκων, πανεπιστημιακών και άλλων εκδόσεων συνέβαλε θετικά στην προκοπή της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Εξάλλου, από τις εκδόσεις «Νέας Πορείας», τις οποίες ο ίδιος δημιούργησε και συντηρεί, έχουν κυκλοφορήσει τουλάχιστον διακόσιοι τίτλοι.

Έχει διατελέσει μέλος σε πολλά συμβούλια και επιτροπές γύρω από πνευματικά και καλλιτεχνικά θέματα, ενώ έκανε πολλές ομιλίες στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στη Βόρεια Ελλάδα. Το 1962, μαζί με άλλους γίνεται ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Λογοτεχνών Θεσσαλονίκης και κρατά τη γενική γραμματεία ως το 1980. Από τότε και μέχρι σήμερα εκλέγεται πρόεδρος.

Έλαβε μέρος, ως εισηγητής συνήθως, σε πολλά λογοτεχνικά συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Το 1983 προσκλήθηκε στην Πολωνία στο πλαίσιο προγράμματος πνευματικών ανταλλαγών.

Έργα του μεταφράστηκαν στην ιταλική, γερμανική, φλαμανδική, βουλγαρική, σουηδική, σερβική και πολωνική.

TT 186: Η φορολογική και πληθυσμιακή απογραφή της Θεσσαλονίκης του έτους 1567-1568

Βιβλιοκρισία

Melek Delilbaşi, «Η Εγνατία οδός και η Θεσσαλονίκη κατά τον 16ο αιώνα», στο Elizabeth Zachariadou (ed.), The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699), Halcyon Days in Crete II,A Symposium Held in Rethymnon, 9-11 January 1994. Crete University Press, Rethymnon 1996

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Είναι πράγματι αξιοπερίεργο πώς ένας τόμος με εξαιρετικές επιστημονικές ανακοινώσεις, οι περισσότερες των οποίων έχουν άμεση σχέση με την ιστορία της Μακεδονίας, παραμένει άγνωστος στην τοπική ιστοριογραφία. Αναφέρομαι στον τόμο των πρακτικών του επιστημονικού συμποσίου Halcyon Days in Crete II, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Ρέθυμνο τον Ιανουάριο του 1994, από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών και το Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τα πρακτικά εκδόθηκαν το 1996 με επιμέλεια της Καθ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου. Περιλαμβάνουν ανακοινώσεις επιφανών τουρκολόγων, με αντικείμενο σχετικό προς τη Μακεδονία από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα. Μεταξύ των ανακοινώσεων αυτών εντοπίζουμε την εργασία του Melek Delilbaşi, υπό τον τίτλο «The Via Egnatia and Selânik (Thessalonica) in the 16th century» (σ. 67-84 του τόμου). Η ανακοίνωση παρουσιάζει συνοπτικά το κατάστιχο (tahrir defter) της φορολογικής και πληθυσμιακής απογραφής της Θεσσαλονίκης που πραγματοποιήθηκε το έτος Εγίρας 975 (1567-1568). Το τεκμήριο φυλάσσεται στο Αρχείο Καταστίχων της Άγκυρας με αριθμό TT 186. Η ανακοίνωση του Melek Delilbaşi έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι συμπληρώνει ειδήσεις που προσκόμισαν ο Καθ. Heath Lowry[1] και ο Καθ. Βασίλης Δημητριάδης[2] για τη Θεσσαλονίκη της πρώιμης τουρκοκρατίας (15ος και 16ος αιώνας).

Δεδομένου ότι ο τόμος διατίθεται με υποδειγματική προθυμία και ταχύτητα από το Πανεπιστήμιο Κρήτης (τηλ. 2810.394256) και βρίσκεται συνεπώς στη διάθεση κάθε ενδιαφερομένου, θα περιοριστώ σε μία συνοπτική παρουσίαση της ανακοίνωσης του Melek Delilbaşi και στη συνέχεια θα στρέψω την προσοχή μου στο πιο ενδιαφέρον τμήμα της, εκείνο που αφορά την ιστορική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης.

Καταρχάς, η ανακοίνωση καταγράφει 92 συνοικίες της πόλης, με τον πληθυσμό τους χωρισμένο σε hane (νοικοκυριά) και müccered (αγάμους) κατά τη συνήθεια της εποχής. Καταγράφονται 50 ισλαμικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης, 16 χριστιανικές (και αθιγγανικές) συνοικίες και 26 εβραϊκές. Ακολουθεί ο υπολογισμός του πληθυσμού της πόλης, τον οποίον ο συγγραφέας (βάσει των δεδομένων του TT 186 και των παραδεδεγμένων μεθόδων μέτρησης των δεδομένων στα tahrir defter της εποχής) υπολογίζει σε 27.141 άτομα. Στη συνέχεια, εξηγεί για ποιο λόγο ο ανωτέρω αριθμός δεν περιλαμβάνει ούτε το στρατιωτικό προσωπικό ούτε όσους εξαιρούνταν από την φορολογία. Ακόμη, καταγράφει (και ταξινομεί κατά κατηγορίες) 67 επαγγέλματα που απαντούν στο TT 186, ο κατάλογος των οποίων συγκρινόμενος με τον αντίστοιχο κατάλογο που κατάρτισε ο Καθ. Heath Lowry για την απογραφή του 1478[3] δείχνει τις οικονομικές μετεξελίξεις της πόλης στη διάρκεια ενός αιώνα, για τον οποίον ελάχιστα γνωρίζαμε μέχρι πριν από λίγα χρόνια. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας περιγράφει αναλυτικά τους ουκ ολίγους φόρους που επιβάρυναν τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης στα 1567-1568 και επισημαίνει την ποσοτική σημασία καθενός εξ αυτών. Περίπου 60% των φορολογικών προσόδων προέρχονταν από την μίσθωση κρατικών μονοπωλίων, όπως εκείνο του άλατος από τις αλυκές της Θεσσαλονίκης και του Κίτρους.

Και αφού σημειώσαμε τα παραπάνω, με σκοπό να προσελκύσουμε την προσοχή παντός ενδιαφερομένου, επικεντρώνουμε τώρα στο επίμαχο θέμα της ιστορικής τοπογραφίας, στο πλαίσιο του οποίου θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στις χριστιανικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης. Βέβαια, η εξέταση των χριστιανικών συνοικιών δεν μπορεί να γίνει χωρίς να ληφθούν υπ' όψη οι μη χριστιανικές συνοικίες. Εν προκειμένω, το TT 186 προσφέρει τον πρώτο γνωστό κατάλογο των εβραϊκών συνοικιών της Θεσσαλονίκης, που σχηματίσθηκαν από την έλευση των εβραίων προσφύγων κατά τα τέλη του 15ου αιώνα μέχρι την απογραφή του έτους 1567-1568. Οπωσδήποτε, όμως, η εξέταση του καταλόγου των 26 εβραϊκών συνοικιών αποτελεί ένα ξεχωριστό, λίαν ενδιαφέρον, θέμα.

Οι αναφερόμενες στο TT 186 χριστιανικές συνοικίες είναι οι εξής (καταγράφονται όπως στο κείμενο, σ. 70-71, πλην όσων αριθμών έχουν σημειωθεί εντός αγκύλης, οι οποίοι προστέθηκαν από εμένα):

(Α/Α)	Συνοικία	Νοικοκυριά	Άγαμοι καταγραφέντες στα νοικοκυριά	Άγαμοι
1	Ahiropit	66		393
2	Ayo Dimitri	27		65
3	Hirise	29		101
4	Londarino Cedid	35	3	72
5	Aslan Mermeri Cedid	28		79
6	Panarit	19		29
7	Aya Sofia Cedid	18		47
8	Meman-i Cedid	30	5	114
9	Yeni Kilise	52	1	146
10	Kalasioğlou	46		64
11	Hipodrum	77	9	85
12	Lefkopilo	20	2	45
13	Tuzcuyan Mensuh	35		3
14	Cemaat-i Zenberekçiyan	37		
15	Ishakiye (Gipsy)	60	30	
16	Cemaat-i Ahmed (Gipsy)	24		
	[Σύνολο]	[603]	[50]	[1243]

Οι δύο τελευταίες συνοικίες δεν φαίνονται χριστιανικές. Ενσωματώθηκαν στην καταγραφή (πάντως σε διαφορετικές σελίδες του κατάστιχου) για λόγους που δεν μπορούν να εξηγηθούν στα περιορισμένα όρια του παρόντος. Η 15η, η Ishakiye, καταγράφτηκε και στις μουσουλμανικές συνοικίες. Η εκ νέου καταγραφή προφανώς αφορά την ομάδα των αθίγγανων που κατοικούσε σε αυτήν την συνοικία, ίσως πέ-

ριξ του ναού που τιμάται σήμερα στο όνομα του Αγίου Παντελεήμονος και που είχε μετατραπεί σε τέμενος με την ονομασία Ishakiye[4]. Επίσης, δεν φαίνεται να είναι χριστιανική η αθιγγανική «ομάδα του Αχμέντ», Cemaat-I Ahmed [α/α 16].

Η ομάδα Tuzcuyan Mensuh [α/α 13] αναφέρεται και στην απογραφή του 1500/1520. Περιελάμβανε τους εργαζόμενους στις αλυκές (tuzcılar = αλατάδες)[5]. Όπως ήδη σημειώθηκε, τα έσοδα από την εκμετάλλευση των αλυκών κάλυπταν μεγάλο μέρος των συνολικών φορολογικών προσόδων της Θεσσαλονίκης. Οι Οθωμανοί απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στο αλάτι. Ήδη επί Βενετοκρατίας (1423-1430) είχαν προνόμια στην αγορά αλατιού της Θεσσαλονίκης[6].

Η Cemaat-i Zenberekçiyan [α/α14], δηλαδή «η ομάδα των κατασκευαστών τόξων» αναφέρεται και αυτή στην απογραφή του 1500/1520[7].

Μετά από την αφαίρεση των τεσσάρων ομάδων που προαναφέρθηκαν, απομένουν δώδεκα ονομασίες που αντιστοιχούν ασφαλώς σε συνοικίες. Για να διαπιστώσουμε τι είναι καινούργιο στον κατάλογο των συνοικιών του ΤΤ 186, θα τον συγκρίνουμε με τους καταλόγους των χριστιανικών συνοικιών που σημειώνονται στις δύο προηγούμενες γνωστές απογραφές, δηλαδή του 1478 και εκείνης που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα.

1478	1500/1520	1567-1568
Ιπποδρομίου	Ιπποδρομίου	Ιπποδρομίου
Αγίας Πελαγίας	Αγίας Πελαγίας	-
Αχειροποιήτου	Αχειροποιήτου	Αχειροποιήτου
Χρυσή	Χρυσή	Χρυσή
Ασωμάτων	Ασωμάτων	-
Αγίου Δημητρίου	Αγίου Δημητρίου	Αγίου Δημητρίου
Ομφαλού	Ομφαλού	-
Καταφυγής	Καταφυγής	-
Αγίου Μηνά	Αγίου Μηνά	-
Γιάννη Μαύρου Κάλη	Γιάννη Μαύρου Κάλη	

Διαπιστώνουμε ότι τέσσερις από τις δώδεκα συνοικίες αναφέρονταν και στις προηγούμενες απογραφές (Ιπποδρομίου, Αχειροποιήτου, Χρυσή, Αγίου Δημητρίου) και είναι γνωστές στη βιβλιογραφία. Αντιθέτως, δεν γίνεται μνεία των ονομάτων έξι ονομασιών των προηγούμενων απογραφών (Αγίας Πελαγίας, Ασωμάτων, Γιάννη Μαύρου Κάλη, Ομφαλού, Καταφυγής και Αγίου Μηνά), εκ των οποίων οι τρεις πρώτες έχουν ταυτισθεί γεωγραφικώς με πολλές επιφυλάξεις και οι τρεις τελευταίες με μεγαλύτερη βεβαιότητα. Αντ' αυτών αναφέρονται οκτώ καινοφανείς ονομασίες συνοικιών, που δεν απαντούν ούτε σε μεταγενέστερες πηγές. Τέσσερις από τις οκτώ συνοικίες φέρουν το επίθετο cedid (=νέα). Πρόκειται, συνεπώς, πράγματι περί νέων συνοικιών. Είναι οι Londarino Cedid, Aslan Mermeri Cedid, Aya Sofia Cedid, Memani Cedid. Στις λοιπές τέσσερις περιπτώσεις (Panarit, Yeni Kilise, Kalasioğlu, Lefkopilo) ενδέχεται οι μεν ονομασίες να είναι νέες, αλλά οι συνοικίες παλαιές.

Γνωρίζουμε ότι σε ορισμένες τουλάχιστον συνοικίες των οποίων οι ονομασίες του 15ου αιώνα χάθηκαν, η χριστιανική παρουσία διατηρήθηκε, αν κρίνουμε από την

μεταγενέστερη ύπαρξη ενοριών και χριστιανικού πληθυσμού. Επί παραδείγματι, στη συνοικία της «Καταφυγής» αναπτύχθηκε αργότερα η συνοικία του Αγίου Νικολάου. Το ίδιο ισχύει και για την συνοικία του Αγίου Μηνά, η οποία διατηρήθηκε πέριξ της ομώνυμης μονής και μετέπειτα εκκλησίας. Επίσης, και στη συνοικία των Ασωμάτων, βορείως της Εγνατίας, αναπτύχθηκε η χριστιανική συνοικία του Αγίου Υπατίου, πέριξ του μετοχίου της μονής Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτρίας, στη θέση του ναού του οποίου ανεγέρθηκε η Παναγία Δεξιά. Ίσως, λοιπόν, θα πρέπει να αναζητήσουμε στις «νέες» ονομασίες τη συνέχεια των εξαφανισμένων.

Οι νέες (Cedid) συνοικίες

(α) Londarino Cedid. Πίσω από την ονομασία της υποκρύπτεται πιθανόν το όνομα Λεονταρίνης ή Λεονταρίτης ή Λογαρίτης.

(β) Aslan Mermeri Cedid. Η ονομασία «Aslan Mermeri» (=μάρμαρο του λιονταριού) μας θυμίζει την γνωστή από άλλη πηγή ονομασία «Arslanlı Çeşme» (=η βρύση με το λιοντάρι). Επρόκειτο προφανώς για κρήνη, τοποθετημένη σε μαρμάρινη πλάκα, διακοσμημένη με παράσταση λέοντος. Η κρήνη αυτή βρισκόταν στην περιοχή κοντά στην Αγία Σοφία ή την Μητρόπολη[8]. Εκεί, συνεπώς, πρέπει να βρισκόταν η συνοικία αυτή, το πιθανότερο προς τη Μητρόπολη, αφού στην Αγία Σοφία έχουμε ήδη μία συνοικία.

(γ) Aya Sofia Cedid. Η Αγία Σοφία είχε μετατραπεί σε τέμενος από το 1523. Άρα η προκείμενη ονομασία αναφέρεται στη δημιουργία χριστιανικής συνοικίας που δεν υπήρχε παλαιότερα, εφόσον φέρει την ονομασία νέα (cedid). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για την περιοχή βορείως του ναού (στις σημερινές οδούς Πρασακάκη, Στεφάνου Τάττη έως Χαραλάμπου Κυπρίου), όπου αργότερα υπήρχε χριστιανικός πληθυσμός.

(δ) Meman-i Cedid. Παντελώς άγνωστη ονομασία. Η λεκτική ομοιότητα παραπέμπει ενδεχομένως στην συνοικία του Αγίου Μηνά (Μηνά - Μεμάν). Η συνοικία δίπλα στον Άγιο Μηνά ονομαζόταν στα μετέπειτα χρόνια «Cedid».

Οι λοιπές συνοικίες

(ε) Panarit. Παραπέμπει στο όνομα Πανάρετος, άγνωστο πάντως στις πηγές της τουρκοκρατίας.

(στ) Yeni Kilise. (=Νέα Εκκλησία). Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα κάποια εκκλησία που να χτίσθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα. Εκφράζω την απλή υποψία ότι πρόκειται για τον ναό του Αγίου Υπατίου, ο οποίος ήταν μετόχι της διαλυθείσης μονής Παντελεήμονος (της Θεσσαλονίκης) και εν συνεχεία περιήλθε στη μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτρίας, η οποία πλήρωσε τα χρέη της μονής Παντελεήμονος. Το παλαιότερο γνωστό σιγίλιο για την απόκτηση του μετοχίου από την Αγία Αναστασία χρονολογείται στα 1542[9]. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο ναός να ανακαινίσθηκε όταν περιήλθε στο μοναστήρι.

(στ) Kalasioğlu. Παντελώς άγνωστη ονομασία.

(η) Lefkopilo. (Συνοικία της Λευκοπύλου;). Παντελώς άγνωστη ονομασία.

Ασφαλώς, τα παραπάνω ερωτηματικά θα ταλανίσουν επί μακρόν τους θεράποντες της ιστορικής τοπογραφίας της Θεσσαλονίκης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. H. Lowry, «Portrait of A City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) In the Year 1478», *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τόμος Β', Αθήναι 1980-1981, 254-293. Αναδημοσιεύτηκε στο H. Lowry Jr, *Studies in Defterology, Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (The Isis Press), Istanbul 1992, 65-100. Του ιδίου, «When Did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613», *The Jews of the Ottoman Empire*, Washington D.C. 1994, 203-213.

2. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983, (εφεξής *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*). του ιδίου, «Ο Κανουναμέ και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 19 (1979), 328-395.

3. H. Lowry, «Portrait of A City», *ό.π.*, 288.

4. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*, 304.

5. Β. Δημητριάδης, «Ο Κανουναμέ και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *ό.π.* 375. Περί της ομάδας των αλατάδων βλ. μαρτυρία του έτους 1620 στο Ι. Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας τ. Γ', Αρχείον Μονής Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1955, 26-27.

6. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 66.

7. Β. Δημητριάδης, «Ο Κανουναμέ και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *ό.π.* 376. Πάντως, έτσι ονομάζονταν και οι τοξότες Γενίτσαροι του 82ου λόχου. Βλ. Gustav Bayerle, *Pashas, Begs and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, [The Isis Press], Istanbul 1997, 163.

8. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, 440.

9. Σωφρονίου πρώην Λεοντοπόλεως, «Η ιερά μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτρίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* τ. 4 (1920), 257 κ.έ.

Σας ζητάμε λίγα λεπτά, για να μάθουμε τις σκέψεις σας

1. Περίπου πόσο χρόνο σάς πήρε η ανάγνωση του τεύχους;
- ☐ Λιγότερο από μία ώρα
- ☐ Μία ώρα
- ☐ Δύο ώρες
- ☐ Πάνω από δύο ώρες

2. Διάβασαν αυτό το αντίτυπο συγγενείς ή φίλοι σας;
- ☐ Όχι, μόνον εγώ
- ☐ Ναι, ένα άτομο ακόμη
- ☐ Ναι, δύο άτομα ακόμη

3. Έχετε την αίσθηση ότι αυτό το τεύχος
- ☐ Ήταν τόσο μεγάλο, όσο θέλατε
- ☐ Ήταν μεγαλύτερο από όσο θέλατε
- ☐ Ήταν μικρότερο από όσο θέλατε

4. Γενικά, πόσο ενδιαφέρον βρήκατε το τεύχος;
- ☐ Όλα τα άρθρα ήταν ενδιαφέροντα
- ☐ Μερικά άρθρα ήταν ενδιαφέροντα, άλλα όμως όχι
- ☐ Το τεύχος γενικά δεν ήταν ενδιαφέρον

5. Σ' αυτό το τεύχος βρίσκετε επαρκή την κάλυψη των παρακάτω τομέων;
Βαθμολογήστε από 1 (το χειρότερο) ως 5 (άριστα).

Τομέας	Βαθμός
Αρχαιότητα	
Βυζαντινή περίοδος	
Τουρκοκρατία	
Σύγχρονη Ιστορία	
Ιστορική φωτογραφία	
Σύγχρονα θέματα	

6. Έχετε διαβάσει άλλα τεύχη της «Θεσσαλονικέων Πόλεως»;
- ☐ Όχι, αυτό είναι το πρώτο
- ☐ Ναι, άλλο ένα
- ☐ Ναι, άλλα δύο και περισσότερα

Ταχυδρομήστε μας το ερωτηματολόγιο στη διεύθυνση «Θεσσαλονικέων Πόλις», ΤΘ 10756, 54110, Θεσσαλονίκη ή στείλτε το με φαξ στο 2310.551748.

Ευχαριστούμε

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΘΗΚΑΝ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ
ΦΩΚΙΩΝ ΒΟΣΝΙΑΚΟΣ
ΙΝΩ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΕΣΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΑΝΔΑΤΖΗΣ
ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ
ΛΕΝΙΩ ΜΠΑΡΤΖΙΩΤΗ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΥΡΓΙΔΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ISSN 1108-5452